

EST

ISSN 0035-7771

AKADEEMIA

Progressi muut	Georg Henrik von Wright
Sotsiaalsed müüdid	Leonidas Donskis
Bolševikud ja müstikud	Jaan Kaplinski
Üks lause vägivallast	Gyula Illyés
Ideaajaloo mõte	Markku Hyrkkänen
Keskaja kaitseks	Margus Laidre
Sümbolid kristlikus kunstis	George Ferguson
Teenides isamaad: Karl Soonpää päevik 1939—1940	
Ma mäletan Elu: Uku Masingu kirjad Vello Salumile	

2. AASTAKÄIK

1990

NUMBER 12

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kõütri 1, telefonid: 3 11 17,
3 13 73

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 5. X 1990 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr 1086. Trükkida antud 27. XII 1990 Tartu Trükikojas, Ülikooli 17/19, III. Tellimus nr 3704. 60×88 1/16. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 13,5. Tingtrükipoognaid 13,23. Arvestuspoognaid 11,91. Trükiarv 7000. «Акадеэмна», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика». На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER 12

Progressi müüt: Lisandusi vaidlusele modernismi üle

Georg Henrik von Wright 2483
Tõlkinud *Jaan Kaplinski*

Sotsiaalsed müüdid

Leonidas Donskis 2519
Tõlkinud *Aavo Kokk*

Bolševikud ja müstikud

Jaan Kaplinski 2540

Üks lause vägivallast

Gyula Illyés 2549
Tõlkinud *Ene Asu-Ounas*

Ideaajaloo mõte

Markku Hyrkkänen 2555
Tõlkinud *Märt Kivine*

Keskaja kaitseks

Margus Laidre 2580

Teenides isamaad: Riigikontrolör Karl Soonpää

päevik 1939—1940. VI 2601

Ma mäletan Elu: Uku Masingu kirjad Vello
Salumile aastaist 1963—1965. I 2625

Arvustus: Harald Nielsen. Mürktaimed. Tõlge eesti keelde:
Laine Kilk. Eessõna eestikeelsele väljaandele: Heino
Noor. Lisamärkused peatüki «Taimedes sisalduvad
mürkained» juurde ja kommentaarid: Vello Tohver.
Tallinn, Valgus, 1990.

Urmas Kokassaar,
Mihkel Zilmer 2646

Editorial note. Summary 2649

От редакции. Резюме 2652

Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. II

George Ferguson 2655
Tõlkinud Meelis Sügis,
Tõnu Karolin ja Heili Einasto

«Akadeemia» sisu 1990 2689

PROGRESSI MÜÜT

Lisandusi vaidlusele modernismi üle

Georg Henrik von Wright

Tõlkinud Jaan Kaplinski

1.

Viimaste aastate vaidlus «kultuuriliste väärtuste» üle on suuresti keskendunud modernismi idee ümber. Et saada ülevaadet vaidlusest, peame esmalt seda ideed ennast vähemalt kuigivõrd täpsustama.

Klassikaliseks modernismiks nimetan ma vaimset olustikku, mis sai Euroopas valitsevaks 18. sajandil ja 19. sajandi alguses. Tema teke on seotud liikumisega, mida kutsutakse Valgustuseks, kuid ka sellele järgnenud romantismiga. Tema mõju viis inimvõimete järkjärgulisele vabanemisele autoriteedi ja traditsiooni köidikutest ning vastavale kommete muutumisele nii sotsiaalses kui poliitilises sfääris. Tema kaks lööksõna olid *vabadus* ja *mõistus*.

Nii nagu on kõikide sügavate muutustega mõtlemises, kuulutasid ka Valgustuse modernismi kolm ajastu suurt mõtlejat. Nemad seisavad teiste hulgas omaette. Need on Rousseau, Kant ja Hegel. Kant tundub mulle siin klassikaliseks modernismiks nimetatud vaimu kõige puh-

Tõlge ingliskeelsest käsikirjast.

tama esindajana.¹ Temast vanema Rousseau ja temast noorema Hegeli juures näeme juba kerkimas pilvi, mis hakkavad heitma kahtlusevarje hilisemale ajale, mida mõned peavad terve modernismiajastu lõpuks.

Kanti loomingu tipp on tema kolm suurt Kriitikat: puhta ja praktilise mõistuse ning selle kriitika, mida ta nimetab «otsustusvõimeks» (*Urteilkraft*). Asju veidi lihtsustades võib öelda, et need teosed tegelevad vastavalt tunnetusega, moraaliga ning kunstiga. Või teisiti, Tõega, Headusega ning Iluga. Nende ühine sõnum oli teatada, et need kolm mõistet või sfääri on üksteisest lahus ning tunnistada nende sõltumatust «väljastpoolt» esitatud nõuete suhtes. Nii on tunnetus emantsipeerunud sellest, mida võib nimetada Sõna autoriteediks, see tähendab antiikautorite ja Pühakirja autoriteedist. Moraal, see on inimene sõltumatu tegija või subjektina, on emantsipeerunud sundalluvusest vaimuliku või ilmaliku võimu heteronoomsetele imperatiividele. Ning lõpuks on kunst vaba piirangutest, mida talle pani vajadus lahutada publiku meelt või ülistada vägevaid. Valgustus on Kanti tihti tsiteeritud sõnade järgi «Der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmundigkeit»² või, nagu ta ütleb ühes lühemas mõtteavalduses: «Maksiim mõelda alati ise ongi Valgustus.»³

¹ Kanti kuulus artikkel «Mis on valgustus?» («Was ist Aufklärung?») on kättesaadav koos kommentaaridega sama küsimuse kohta Erhardilt, Hamannilt, Herderilt, Lessingilt, Mendelssohnilt, Riemilt, Schillerilt ja Wielandilt: Reclam, Universal-Bibliothek, Nr. 9714. Vt ka Jürgen Habermasi esseed Foucault'ist «Mit dem Pfeil ins Herz der Gegenwart: Zu Foucault's Vorlesung über Kant's «Was ist Aufklärung?»»: J. Habermas. *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt, Suhrkamp, 1985. Foucault' lugu Kantist ilmus: «Magazine Littéraire», Nr. 287, 1984. /Kanti artikli eesti-keelset tõlget vt: «Akadeemia», nr 4, 1990, lk 801–809./

² «Valgustus on inimese väljumine tema omasüülisest alaealisusest.»

³ «Die Maxime, jederzeit selbst zu denken, ist die Aufklärung.»

2.

Selle vaimse olustiku küpsemine, mida ma nimetasin modernismiks tema klassikalises vormis, on protsess, mis ulatab tagasi aega kaugemale enne Valgustust. Tema algus paigutatakse traditsiooniliselt renessansiaega. Niivõrd kui asi puutub tunnetuse emantsipeerumisse, võib modernismi alguse viia tagasi loodusteaduste kobavate algmeteni hiliskeskajal. See oli rahutu aeg, mil vana kord lagunes ja uut püüti leida. Meile on mõnikord õpetlik vaadelda omaenda hädasid selles «kauges peeglis».⁴

Inimese emantsipeerumine moraalse tegijana (subjektina) oli veel aeglasem ja valulisem protsess kui tunnetuse emantsipeerumine omaksvõetud autoriteedi hooliduse alt. Sellegi emantsipeerumise juured ulatavad loojuva keskaja rahututesse sajanditesse. Igal pool läänemaises kristluses tekkis ketserlikke liikumisi, mis reformatsiooniajal lõplikult lõhkusid läänekiriku ühtsuse. Selle murranguga algas pöördumine ilmalikkuse poole, algselt kristlike väärtuste «sekulariseerumine». Üks selle varaseid arenguastmeid oli eriline isikukeskne majandusettevõtluse vorm, mida tuntakse «kapitalismina». Hiljem viis see protsess religioosete uskumuste järkjärgulisele erosioonile ning nõrgendas religiooni mõju kasvatuses ja kommetes.

Ka kunstides võib leida «emantsipatsioonile» pika ajalo. On öeldud⁵, et keskajal tunti ainult rakenduskunsti, mis teenis enamasti ülemaist, transtsendentaalset inspiratsiooni, *ad maiorem gloriam Dei*. Renessansiga algab pöördumine ülemaisest maise poole, kunsti eesmärgid määrab sekulariseeruv ühiskond. Kuid alles romantilise liikumisega valgustusaja lõpul sünnib kujutelm kunstni-

⁴ «Kauge peegel». Barbara Tuchmani meistriteose *The distant mirror, the calamitous 14 century* (1978) järgi.

⁵ Seda tegi J. Huizinga. Tema klassikaline teos «keskaja loojakust», mis ilmus esimest korda inglise keeles 1924. a, sisaldab keskaja esteetilise tunnetuse väga tähelepanelikku analüüsi.

kust, kelle teoste eesmärk on eneseväljendus ja enese-teostus, mida tuleb hinnata ainult sõltumatute esteetiliste kriteeriumide järgi. See oli algusest peale mõnevõrra problemaatiline arusaam autonoomiast. Selleta ei oleks kummatigi pääsnud võidule avangardistlik eksperimenteriv vaim, mis on iseloomulik «modernistlikule» kunstile.

3.

Suur saksa sotsioloog Max Weber lõi termini «Entzauberung» ('lummusest vabanemine') Euroopa kultuuri ja eluvormide emantsipeerumise kohta kristlikkude uskumuste ja traditsioonide lummuse alt ning termini «rationaliseerumine» ühiskondlike ja poliitiliste asjade aina sekulaarsema korraldamise kohta. Nähtavasti oli Weber ka see, kes esimesena iseloomustas modernismi kolme Kanti sfääri — teadmise, moraali ja kunsti autonoomia terminites. See iseloomustus on siis hiline, pärinedes ajast, mil modernism oli juba kaotanud oma noorusliku võlu ja omandanud järelemõtliku näo.

Jääme aga esialgu alguse juurde. Noore modernismi nägu vaatas lootusrikkalt tulevikku. Virguva inimsoo ees avanes hiilgav vaade kosmopoliitsele maailmale, kus elavad vabad ja võrdsed inimesed. Klassikalise modernismi inimkuju on Shelley «Vabastatud Prometheus»:

*On langend ilge mask ja inimesel
ei ole valdjat ega määrajat;
on võrdne ta ja tõuta, rahvusetä,
ei kardä kedagi, ei kummarda,
on iseenda kuningas, tark, leebe — — —⁶*

⁶ «The loathsome mask has fallen, the man remains
Sceptreless, free, uncircumscribed, but man
Equal, unclassed, tribeless, and nationless
Exempt from awe, worship, degree, the king
Over himself; just gentle, wise — — —»

Selle optimistliku meelsuse kõige iseloomulikum joon on usk progressi. Mitte lihtsalt ajutisse progressi või progressi, mille aluseks on inimeste kestev hea tahe, vaid piiramatusse ja igavesse progressi, progressi, mis on midagi «loomulikku» ja vältimatut. See on ideede ajaloos uudne. Ma nimetan seda edaspidi Moodsaks Progressi Müüdiks.

Selle idee *locus classicus*'ena viidatakse tihti prantsuse teadlase Fontenelle'i esseele⁷ aastast 1688. Seal ütleb Fontenelle: «Inimene ei mandu kunagi ja inimtarkuse kasvul ning arengul ei ole lõppu.» See, mida võib lugeda uue usu kanooniliseks kirjutiseks, on aga ligikaudu sada aastat noorem. See on Condorcet' «*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*», mille ta kirjutas Prantsuse revolutsiooni aegu.⁸

Condorcet'le ei ole progress piiratud tunnetusega. See tähendab ka inimese moraalset täiustumist. Poliitilisel tasandil edendab ta kõigi inimeste ja ilmselt ka kõigi rahvuste võrdsust. Progressil ei ole piire ajas, välja arvatud need, mille paneb «la durée du globe où la nature nous a jetés».⁹

Condorcet ei kahelnud hetkegi, et «toute découverte dans les sciences est un bienfait pour l'humanité».¹⁰ Kuid huvitav on, et samal ajal oli tal terav vastutustunne tulevaste põlvete ees.¹¹ Me ei tohi raisata looduse ressursse oma arvukuse järelemõtlematu suurendamisega, hoiatab ta. Siiski oli Condorcet veendunud, et selle kohustuse nende ees, kes veel pole sündinud, me täidame, saades valgustatult aru sellest, mis on meile tõeliselt hea.

⁷ «Digression sur les anciens et les modernes.»

⁸ Siin tsiteeritud raamatust *Les Classiques du Peuple*. Paris, Editions Sociales, 1971.

⁹ «oma kestvusega maakera, kuhu loodus meid on heitnud.» *Op. cit.*, lk 77.

¹⁰ «teaduse iga avastus on heategu inimkonnale.» Tsitaat on Condorcet' ettekandest: «Discours de réception à l'Académie française».

¹¹ *Op. cit.*, lk 269jj.

Condorcet lõpetas oma «Esquisse'i» redus terrori verekoerte eest. Ta suri päev pärast seda, kui nad ta kätte said; ei ole kindel, kas ta suri kurnatusest või tapeti. On ajaloo kurb iroonia, et inimene, kes nii pateetiliselt kuulutas emantsipeerunud inimsoo progressi ja sellesse kindlalt uskus, ohverdati Mooloki altarile, kes seitsaadik mõistuse nimel on nõudnud loendamatu hulga ohvreid Prantsuse revolutsiooniga kaasas käivast terrorist kuni Suurele Vene revolutsioonile järgneva Gulagini.

4.

Condorcet' progressifilosoofial on auväärne järgijaskond terve 19. sajandi jooksul. Prantsusmaal on tema eestvõitlejad Comte ja Taine ning (noor) Renan, Inglismaal Mill, Buckle ja Spencer, kui nimetada vaid oma aja kõige mõjukamaid nimesid. Mõttesuund, mis on kõige intiimsemalt seotud progressiideega ja kõige iseloomulikum modernismi vaimule, kannab neil kahel maal positivismi nime. Nimi ise on Comte'i leiutatud.

Saksamaal on lugu veidi teine. Positivism ei puhkenud kunagi õitsele 19. sajandi Saksamaal. Ning siin ilmusid mitmed modernismi ja progressiusu varasematest kriitikutest.

Suur saksa progressifilosoof on Hegel. Tema vaated on võõrad vaimule, milles teaduseks nimetatud tunnetus on arenenud Valgustusest saadik. Hegeli filosoofia on väga spekulatiivne. Seda võiks pealiskaudselt iseloomustada kui vabaduse eneseteostust läbi inimvaimu arengu staadiumide, mis on subjektiivne, objektiivne ja absoluutne. Nagu hästi teada, «pöörasid» Marx ja Engels Hegeli spiritualismi «ümber» sihikindlalt materialistlikuks filosoofiaks, mis tegeleb tootlike jõudude ja tootmisuhete dialektilise arengu järjestikuste faasidega. Selle arengu sisemine loogika pidi, nagu arvati, viima inimesed ja inimühiskonnad paratamatuse riigist vabaduse riiki.

(Algselt) Hegelist inspireeritud progressifilosoofia on olnud mõjukas nii teorias kui praktikas kuni viimaste aegadeeni. Nüüd paistab tema potentsiaal olevat üsna ammendatud — vähemalt esialgu.

5.

Kunagi varem ei ole Euroopa mänginud nii valitsevat rolli muu maailma suhtes kui kolmeteist aastakümne jooksul, mis eraldavad tema ajaloo kõige suuremaid revolutsioonilisi vapustusi. «Uhke torn» — kui kasutada Barbara Tuchmani toredat väljendit¹² — ehitati optimistlikus usus kogu inimkonna progressi, mis saabub Euroopa kultuuriliste, äriliste ja religioosete väärtuste levides üle Aafrika, Ameerika, Aasia ja Austraalia kontinendi.

See ristiretk lõppes Esimese maailmasõja tulekahjus. Kuid tuhest tõusnud lind jätkas oma lendu tuleviku poole oluliselt muutumata kombel. Oletati, et maailm on saanud «ohutuks demokraatialle». Reaktsiooniline Habsburgide impeerium oli lagunenu tükkiideks. Ja bolševistlik revolutsioon Venemaal oli pühkinud teelt valgustusele Euroopa kõige iganenud jäänused; seda tervitas ka — nagu omal ajal Prantsuse revolutsiooni — lummatud haritlaste põlvkond Läänes, kellele see andis uusi ja veel kirkamaid lootusi inimesoo tulevikuks Mõistuse ja Vabaduse lipu all. Klassikalise modernismi vaimu uuendasid «modernistlikud» liikumised, mis käisid üle maailma pärast Esimest maailmasõda. Neid võiks nimetada ka neomodernismiks.

1920. aastad olid tõepoolest tähelepanuväärsed. Siis taassündis positivistlik filosoofia. Seekord juhtus see pealegi saksa pinnal (*Kulturboden*). Neopositivistlik liikumine levis hiljem lääne poole, vallutades angloameerika kultuurisfääri, valitsedes seal «analüütilise filosoofia»

¹² Väljend on pärit ühest Edgar Allan Poe luuletusest.

nime all konkurentsilt peaaegu tänapäevani. Hegeliaanlus ja tema marksistlikud võrsed omakorda rändasid itta ning neist sai «marksismi-leninismi» nime all Oktoobri-revolutsiooniga sündinud uut tüüpi ühiskonna ametlik «progressifilosoofia».

Viin, neopositivismi sünnipaik, oli ka psühhoanalüüsi häll. «Modernistlikus» sõjajärgses Euroopas ulatas tema viljastav mõju palju kaugemale terapeutilisest meditsiinist ning psühholoogilisest teoretiseerimisest — kunsti ja kirjandusse. Ta vallandas ka kõbeliste hoiakute «liberaliseerumise», mis on kestnud ühtejärke läbi mitme sugupõlve.

20. aastad on pealegi dekaad, kuhu kuuluvad «Bauhaus», Charlie Chaplini ja Sergei Eisensteini suured filmid, Erwin Piscatori ja Max Reinhardti teater, Brechti versioon «Kerjusteoperist», modernistlik luule, uued eksperimentid muusikas ja kujutavas kunstis.¹³

Huvitav tõend neomodernismi vaimust ja mitmesuguste modernistlike tendentside kuulutamata liidust. Esimese maailmasõja järgses Euroopas on ühe selle aja filosoofia suurteose eessõna. See on Rudolf Carnapi «Der logische Aufbau der Welt», mis ilmus 1928. a.¹⁴ Siin kirjutas Carnap:

«Me tunneme sisemist sugulust selle hoiaku, millel põhineb meie filosoofiline töö, ja vaimse hoiaku vahel, mis praegusel ajal väljendub täiesti erinevates eluvaldkondades; me tunneme seda suundumist kunstivooludes, eriti arhitektuuris ja liikumistes, mis taotlevad isikliku ja kollektiivse elu, hariduse ja kogu välise arukat organiseerimist. Me tunneme kõikjal enda ümber sama põhihoiakut, sama mõtlemise ja loomise stiili. /- - / See on

¹³ See, mida nimetatakse «modernistlikeks» vooludeks luules, maalikunstis ja arhitektuuris, oli tegelikult ilmunud juba sõjaeelsel aastakümnel. See asjaolu on minu meelest oluline, mõistmaks nende sõjajärgset edu.

¹⁴ Vt R. Carnap. *Der logische Aufbau der Welt*. Berlin—Schlachtensee, Weltkreis-Verlag, 1928.

hoiak, mis tunnistab inimesi omavahel ühendavaid side-
meid, kuid taotleb samal ajal indiviidi vaba arengut.
Meie tööd kannab usk, et sellele hoiakule kuulub tulevik.»

6.

Loomulikult ei saanud Esimene maailmasõda ja peatselt pettumusega lõppevad lootused, mille olid läit-
nud revolutsioonivapustused, jätta heitmata kahtlusevarje
usule, et elu ja ühiskonna kasvav «ratsionaliseerumine»
toob progressi. Varaseid kriitikuid oli juba 19. sajandil —
sellised mehed nagu Kierkegaard, Dostojevski, Nietzsche
ja suur ajaloolane Jacob Burckhardt. Spengleri «Õhtu-
maa allakäik» mõjutas haritlaste meeli nii pärast Esimest
kui pärast Teist maailmasõda. 1920. aastatel oli olemas ka
modernismivastane ja neokonservatiivne suund vaimsu-
ses. Mõned selle esindajad isegi eksisid poliitilise reakt-
siooni irratsionalistlikku leeri.

Samal ajal kirjutatud visandites ühe teise filosoofi-
lise teose eessõna tarvis, mis küll jäi avaldamata roh-
kem kui kolmekümneks aastaks, iseloomustas nende
autor, Ludwig Wittgenstein, vaimu, milles tema raamat
on kirjutatud, järgmisel viisil:¹⁵

«See vaim ei ole /---/ Euroopa ja Ameerika tsivili-
satsiooni peahoovuse oma. Meie tsivilisatsiooni vaim aval-
dub meie aja tööstuses, arhitektuuris ja muusikas, tema
fašismis ja sotsialismis, ning see on autorile võõras ja
ebasümpaatne. /---/ Meie tsivilisatsiooni iseloomustab
sõna «progress». Progress on tema vorm /---/ Tema
tegevus on veel keerulisema struktuuri loomine. /---/

¹⁵ Need visandid on trükitud raamatus: Ludwig Wittgenstein.
Vermischte Bemerkungen. Ed. by G. H. von Wright. Frankfurt
am Main, Suhrkamp, 1977. Ingliskeelses tõlkes on nad ilmunud:
Ludwig Wittgenstein. *Culture and value*. Transl. by Peter Winch.
Oxford, Basil Blackwell, 1980, lk 6. Teos, millele eessõna oli
mõeldud, on: Ludwig Wittgenstein. *Philosophische Bemerkungen*.
Ed. by Rush Rhees. Oxford, Basil Blackwell, 1964.

Mina olen vähem huvitatud hoone ehitamisest kui sellest, et saada ülevaatlik pilt kõigi võimalike hoonete alustest. Niisiis ei ole mul sama eesmärk mis teadlastel ning minu mõtlemine erineb nende omast.»

Kuigi selle kohta ei ole dokumentaalset kinnitust, on ilmne, et Wittgensteini sõnad olid mõeldud vastuseks Carnapi omadele, mida juba tsiteerisin. Sellal kui nad kirjutati, 1930. aastal, esindasid nad süvahoovust, mis on sestsaadik ikka enam pinnale tõusnud.

7.

On tähendusrikas, et mõlemad filosoofid, Carnap ja Wittgenstein, nimetasid tsiteeritud katketes arhitektuuri. Wittgenstein oli pealegi ka ise tegutsenud arhitektina.

Modernistlik liikumine arhitektuuris — seda on nimetatud ka «funktsionalismiks» — on sama avangardistliku vaimu kehastus kui modernism muusikas, maalikunstis ja luules. Kuid arhitektuur pakub «ajastu diagnostika» seisukohalt erilist huvi. Võiks öelda, et see muudab problemaatiliseks terve modernismiidee. Asi on selles, et arhitektuur — nagu näiteks muusika või maalikunst — ei kuulu ainuüksi kunstivalda. Ta kuulub ka tehnika ja sealtkaudu ka teaduse valda. Peale selle on tal veel kõlbeline, see tähendab, sotsiaalne mõõde, millest ta ei saa end «puhaste» kunstide kombel lahti kiskuda.

Seda arhitektuurile loomuomast mitmemõõtmelisust peegeldab ka nimetus «funktsionalism», mis muide ei ole kunagi päriselt kinnistunud anglosaksi terminoloogias. Mis on funktsionaalne, peab teenima eesmärki. See on instrumentaalne mõiste. Nii tekib kohe küsimus: Mis eesmärki? Kelle eesmärki? Maja või piirkond, mis on funktsionaalne perekondadele eluasemena, ei ole üldiselt funktsionaalne administratiivses, ärilises või tööstuslikus mõttes. Üksik hoone võib muidugi olla funktsionaalne ühes või teises mõttes. Kuid kui asi puutub *planeerimisse*,

võib tekkida konflikt. Võttes omaks Habermasi käepärase terminoloogia, võib seda kirjeldada konfliktina inimeste elumaailma (*Lebenswelt*) ja süsteemi vahel.¹⁶ Ühiskondlike hoonete, pankade ja kontorite kontsentreerumine linnakeskustesse võib olla funktsionaalne bürokraatiale ja suuretevõtetele. Kuld mitte linnaelanike enda seisukohast. Maahindade ja üüride tõus tapab väikesed poed ja töökojad ning ajab elanikud äärelinna. Selle tulemusena peavad need, kes linnas tööl käivad, iga päev taluma tundidepikkusi liiklusummikuid teel magamispaikest tööpaika. See on kahtlemata kõike muud kui «funktsionaalne». Meil on põhjust küsida, kas elu heas uues ilmas, mille välised raamid loob ehitus, maastikuarhitektuur ja linnaplaneerimine, tõepoolest annab tunnistust «progressist», millesse uskusid modernistliku arhitektuuri teoreetikud nagu Le Corbusier või Gropius.

Selle küsimuse taga on teine: Mis on progress? Mida tähendab see sõna? Ma kardan, et need, kes sellest räägivad, võtavad vastust endastmõistetavana. Tegelikult ei ole sugugi selge, milline on vastus. Et me ei saa siin küsimusest mööda, peame hetkeks peatuma ja tema üle mõtlema.

8.

Kolmest sfäärist, tunnetusest, moraalist ja kunstist, on kahel viimasel ühine see, et nad on seotud *väärtustega*. Esimene aga tegeleb *faktidega*. Nii nagu Valgustuse teene oli see, et ta kaitses kolme sfääri autonoomiat välise autoriteedi kallalekippumise vastu, oli selle ajastu teine saavutus see, et hakati rõhutama faktide eristamist väärtustest, «on'i» eristamist «peab olema'st». Sel kombel leidis märkimist mõisteline kontrast, mida ei olnud

¹⁶ Vt ka Habermasi esseed «Moderne und Postmoderne Architektur» tema esseekogumikus *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1985.

varem nii teraval kujul fikseeritud. Inimene, kes kannab peavastutust selle eest, on David Hume — filosoof, kelle kohta Kant ütles, et ta äratanud tema «dogmaatilisest unest». Viimasel ajal on saanud tavaks viidata sellele eristusele, eriti «on — peab olema» vormis «Hume'i giljotiini» nime all. Võib muide küsida, kas nime leiutaja¹⁷ oli teadlik ironiast, mis peitub viites hukkamisriistale. Ka see pärineb valgustusajast; ta on hakanud sümboliseerima sünget «dialektikat», mis viis terrorile ja sellele, et hoor krooniti Mõistuse Kuningannaks.

Progress on selgelt väärtusmõiste. Sellega erineb ta lähedastest mõistetest nagu muutumine ja kasv — aga samuti arengu mõistest. Viimased on või neid võib käsitada puhtalt faktuaalsetena. Et üks olukord oleks progress teisega võrreldes, eeldab seda, et esimene, peale selle, et ta on ajas hilisem, ei pea küll olema täiesti hea, aga vähemalt parem kui teine. Seda, kas üks asi on hea või parem kui teine, ei saa aga kindlaks teha teadusliku arutlusega või kuidagi teisiti nende asjade kohta käivate faktide alusel.

Siin tuleb teha üks täpsustus. See, et üks asi võib olla parem kui teine mingi eesmärgi saavutamise vahendina, võib olla kindel fakt. See tähendab, et esimene on tõhusam, kasulikum oma eesmärgi saavutamisel. Tal on, nagu ütleme, suurem *instrumentaalväärtus*. Instrumentaalväärtuse kohta käivad otsustused on faktuaalsed ja seetõttu ei ole nad «tõelised» väärtusotsustused. Nimetada sihti või eesmärki heaks on (ehtne) väärtusotsustus. Väärtusotsustused on kõik need, mis ütlevad millegi kohta, et see on iseendast hea või halb, parem või halvem kui miski muu.

Väärtuse omistab või annab millelegi väärtustav subjekt. Selles mõttes on väärtus *subjektiivne*. Ainult

¹⁷ Professor Max Black essees «The gap between 'Is' and 'Ought'». Esmalt ilmunud: «The Philosophical Review», 73, 1964; uuesti trükitud Blacki esseekogumikus *Margins of precision*. Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1970.

faktuaalsed otsustused on objektiivselt tõesed või väärad. Võib öelda, et see vaade väärtusele sisaldub Hume'i eristuses. Ütleksin, et see on iseloomulikult *moodne* seisukoht. See ei ole Platoni või Augustinuse või Aquino Thomase vaade väärtusele. Ning mitte kõik filosoofid ei ole sellega nüüdki nõus.

Õeldust järeldeb, et ainus kriteerium, mille järgi saame otsustada selle üle, kas inimeste elutingimustes on olnud progressi, on see, kuidas asjaomased ise oma olukorda hindavad. Moodne Progressi Müüt on oletus, et inimesed ja ühiskonnad elavad paremini, kui nad saavad vabalt järgida Kanti maksimi, usaldada pigem mõistust kui autoriteeti. Ei mingid faktid vähenenud kirjaoskamatuse, paranenud sanitaarolude või kasvanud *per capita* sissetuleku kohta ei saa veel ise tõestada, et see oletus on õige. Kui modernismi idees sisaldub veendumus, et ei ole headuse (väärtuse) objektiivseid standardeid, siis on valgustatud vaatekohast ka usk progressi lihtsalt usk. Tal pole võib-olla rohkem ratsionaalset õigustust kui nendel, mida paavst või keiser või mõni teine vanema aja autoriteet kunagi on püüdnud inimestesse istutada.

9.

Progressi vastand on regress. Regress tähendab allakäiku ja mandumist. See, mis tuleb hiljem, on halvem kui see, mis oli varem. Nii nagu on olemas vaimne olustik, kus pooldatakse usku progressi, on ka olustik, kus usutakse regressi. Esimene on optimistlik, vaatab ettepoole ja tervitab muutusi. See on «progressiivne» hoiak. Teine kaldub olema pessimistlik, nostalgiline ja konservatiivne. Äärmuslikes vormides on ta «reaktsiooniline» või «tagurlik».

On märkimisväärne, et kaks suurt tsivilisatsiooni, mille «sulam ja järg» meie Lääne kultuur on — kreeka-
rooma ja judaistlik tsivilisatsioon —, ei tundnud ühelgi

oma arengujärgul kujutelma lineaarsest, tõkestamata progressist; on veel märkimisväärsem, et mõlemaid iseloomustab implitsiitne usk maailma allakäigusse.

Kreeka mütoloogiast teame lugu kuldsest ajastust inimsoo lapsepõlves. Pärast seda tulid üksteise järel hõbedane, vaskne ja raudne ajastu. Inimeste elu muutus ikka kehvemaks ja raskemaks. Ka moraal käis alla. Tekkisid pettus ja lahkkelid inimeste vahel ning puhkes ikka rohkem sõdasid.

Tüüpiline on, et selle loo jutustajad Hesiodosest saadik paigutasid iseend rauaajastusse, mis on kõige halvem neist. Kummatigi oli silmapiiril ka paranemine. Maailm pöördub kord tagasi uude kuldajastusse. Sedagi ootab allakäik, kuid ka tagasitulek maailmatsükli lõpmatus kordumises.

Kreeka idee alus ajaloos korduvast allakäigust ja uuestisünnist on muidugi elutsükkel. Üksikud taimed, loomad ja inimesed sünnivad, saavad täisealiseks, vananevad ja surevad. Kuid neil on ka järglased. Miks ei peaks seesama rütm kehtima ka rahva või kultuuri või isegi terve inimkonna kohta?

Looduses on teisigi tavalisi tsüklilisi protsesse. Mõned on elutsükliga seotud kausaalselt, teised analoogia kaudu. Näiteks olgu neli aastaaega, kuu faasid, korrapäraselt korduv hommikune ülestõusmine ja tööle hakkamine ning päikeseloojakul puhkama heitmine.

Kuigi need analoogiad on mõjusad ja sugestiivsed, on raske otsustada, kuidas neid rakendada ajaloo kohta. Lugu kuldajastu ja tema järkjärgulise allakäigu kohta vajab täiendust, lugu sellest, kuidas kuldajastu taastub, kuidas asjad hakkavad järk-järgult paranema. Minu teadmist mööda on selline lugu antiikajal täiesti tundmatu. Teame, kuidas jumalad lasid voogudel kõlvatu inimsoo minema viia — see on kreeka vaste Piibli veeuputuse loole. See olevat sündinud vaskajastul. Väheseid ellujäänuid ootas rauaajastu. Selle alguses oli ajutist edasiminekut. Primitiivse inimese jõudmist tsivilisatsiooni

kirjeldab sõnaosavalt Lucretius oma suures poemis «De rerum natura». Lucretius ei uskunud müütidesse. Kuid temagi räägib sellest, et saavutatud progress on määratud manduma; üks hävi kord ka maailm ise. Nii on kreeka ajaloo-ideel valdavalt pessimistlik värving.

See pessimism ei ole kuskil nii mõjusalt esile toodud kui Platoni «Politeias» («Riik»). Kirjeldanud alguses ideaalset riiki, mis põhineb mõistusel ja mida valitseb filosoof-kuningas, kirjeldab Platon oma dialoogi kaheksandas ja üheksandas raamatus riigi allakäigu järjestikuseid staadiume. Tema kirjeldus on sotsiaalsühholoogilise intuitsiooni meistriteos. Pärast seda (seni) teostamata ideaali tuleb täiuslikum endise aja aristokraatlik valitsemisvorm. Seda nimetatakse *timokraatiaks* — sõnast *time*, mis tähendab 'aukartust' või 'austust'. Seda ei kehtestata mõistuse abil, vaid seda hoiab kodanikkude poolt omaks võetud traditsioon, mille tarkuses ei kahelda. Valitsejad on vanemad ja kogenumad. See kord asendub vähehaaval väheste rikaste ja vägevate meeste või perekondade oligarhiaga. Nad on tihti üksteisele kadedad või omavahel vaenujalal ning juhinduvad pigem oma huvidest kui hoolitsusest ühise hüve eest. Ühiskond jaguneb rikasteks ja vaesteks. Kui rikkad ei suuda enam valitseda masse, tekib egalitaarsem ühiskond. Seda nimetatakse *demokraatiaks*. Siin domineerivad indiviidide omad huvid kodanikkude solidaarsuse üle. Seadusetus ja segadus suureneb. Lõpuks võtab karismaatiline liider või tugev isiksus võimu üle, kasutades oma huvides vaeste viletsust ja rikaste hirmu anarhia ees. Tema on *türann*. Türania või diktatuur ei põhine mõistusel ega austusel seaduspärase autoriteedi vastu ega vabade ja võrdsete kodanikkude konsensusel, vaid ainult toorel jõul. Sotsiaalne kord on saavutanud oma kõige madalama taseme ning on nii halb kui võimalik. Kui asjad ei saa enam halvemaks minna, on lootus, et kaosest kristalliseerub parem kord, võib-olla isegi ideaalriik. Kuid sellest, kuidas see taastumine toimub, vaikivad nii filosoof kui mütoloogia.

Selle sünge poliitilise filosoofia praktiline tagajärg peaks olema äärmine konservatism. Kui iga suur ühiskondlik muutus on vältimatult muutus halvemuse suunas, on kõige parem retsept valitsejatele säilitada maksimaalne stabiilsus. Ainult muutumatu poliitiline kord saab olla hea.

Realist Platon on väga kaugel Lääne modernismi poliitilisest vaimust. Kuid utopist Platonil oli kujutelm mõistusele rajatud riigist, mis on toitnud sedasama vaimu tema algusest kuni tänapäevani.

10.

Judaistlik regressimüüt erineb huvitava viisil kreeka omast. Ta ei ole tsükliline. Ta näeb ühesuunalist progressi — patuse inimese järkjärgulist mandumist. Tema kaks poolust on Aadama langemine ja — kristlikus versioonis — Lunastaja teine tulemine. Neil kahel poolusel on transtsendentaalne, üleloomulik või teispoolne taust. Siin on kõige suurem vahe kreeka ja juudikristliku «ajaloofilosoofia» vahel. Kuldajastule vastav poolus paigutatakse paradiisi, mis oma loomisloost hoolimata ei ole «siit maailmast». Teine tulemine tähistab maailma lõppu ja elu transformeerumist kas äraneeetute igavesteks piinadeks põrgus või lunastatute lõplikuks ühenduseks Jumalaga tagasi saadud paradiisis.

Lõplik ajavahemik pooluste vahel on loomuldasalangus. Augustinus, kristlik Platon, kirjeldab seda oma monumentaalses teoses «De Civitate Dei» («Jumalariigist»). Ajalugu läbib kuus staadiumi. Nagu kreeka mütooloogid, leiab Augustinus, et ta elab viimasel, kõige viletsamal ajal. See algas tegelikult esimese tulemisega. Sestsaadik on inimkond oodanud Harmageddonit või üleilmset katastroofi, mis märgiks Lunastaja teist tulemist.

Maailmalõppu oodati saabuvat peaaegu pidevalt terve keskaja vältel. Need ootused muutusid intensiivsemaks

selle perioodi lõpul, kui kristlikku Läänemaailma tabasid rängad hädad — suur katk, türklaste invasioon, saja-aastane sõda, ketserlikud liikumised ja kiriku lõplik lõhenemine.

Selles ilmas võib inimene pürgida lõpliku lunastuse poole, mis tuleb teises ilmas. Ta võib teha tööd oma hinge heaks, ülistades Jumala headust ja tarkust või «matkides» Kristuse eluviisi. Kuid ta ei saa loota inimeste elu järkjärgulist paranemist valitsusvormide või ühiskondliku korra paranemise kaudu. Usk progressi siin ilmas on illusioon.

11.

Oma lõppu ootavas maailmas toimus ometi tunnetuse ja tehnika progress. Uued jõud hakkasid kujundama ühiskondi. Need arengud läitsid uusi lootusi. Inimene hakkaski viimaks unistama omaenda saavutatud progressist siin meie omas ilmas.

See toimus vapustusterohkel renessansi- ja reformatiooniajal. Tunnetus, mida algselt peeti vajalikuks vaid meie hingeõnnistuse tarvis, hakkas üha rohkem ja rohkem saama vahendiks, millega selles ilmas paremini hakkama saada. Muutunud hoiakud said inspiratsiooni ja tuge nii juudi kui kreeka mütoloogiast. Jumal oli ju loonud inimese oma näo järgi ja andnud talle valitsemisõiguse ülejäänud looduse üle. Prometheus oli õpetanud inimest lootma iseendale ja kasutama oskusi, mille abil ta saaks suurendada oma ainelist heaolu ja edendada tsivilisatsiooni. Prometheust karistati tema jultumuse eest. Kuid Jumal, kes teda karistas, ei olnud kõigi kristlaste armastav Isa, vaid paganliku kujutluse kade ning umbusklik väljamõeldis.

Kummatigi pidi ka see kristlik Jumal mõnevõrra taanduma inimeste kujutlustes, enne kui sai võimalikuks vaimse olukorra muutus, mis märkis selle sündi, mida

ma nimetasin klassikaliseks modernismiks tema usuga sellesse, et on käes emantsipeerunud inimese lineaarse ning lõpmatu progressi aeg.

12.

Et mõista selle moodsa progressiidee uudsust ja veenmisjõudu, peame nägema seda ühe 19. sajandi kultuurilise füsiognoomia kõige olulisema üksikjoone taustal. See on *arenemise* või *evolutsiooni* idee. Ta ei piirdu mingil juhul bioloogiaga. Ta ei ole ka bioloogiast inspireeritud nagu kreeka idee kasvust ja mandumisest. Tema juuri tuleb pigem otsida ärkavas *ajaloolisuse* mõistmises. Sellega ma mõtlen («ilmalikku») huvi asjade päritolu vastu ja ajaloo nägemist juhusliku, seoteta sündmuste voolu asemel «geneetiliselt» seotud staadiumide järgnevuses. Vaadet olevikule kui mineviku lapsele.

Ammu enne Darwinit kirjutas Goethe oma «*Metamorphose der Pflanzen*» ja Lamarque oma «*Philosophie zoologique*». Ka Rasmus Raski ja Jacob Grimmi töö kõneldud keele evolutsioonist on Darwini-eelne. Nemad panid aluse 19. sajandi võimsale ajaloolise lingvistika, *Sprachgeschichte* traditsioonile. Darwini enda paradigma oli Lyelli töö Maa evolutsioonist. Kuid muidugi olid selle ideedebiograafia krooniks Darwini «Liikide tekkimine» ning «Inimese põlvnemine». Darwinil ja darvinismil oli vastukaja kõigil kultuuri ja teaduse aladel; selle paradigma tugevust saab võrrelda Newtoni ja njuutonianiismi mõjuga rohkem kui sajand varem.

Ajastu evolutsionismi ja historismi peegeldab loomulikult ka filosoofia. Siin on kolm keskset kuju Hegel, Comte ja Spencer. Nad illustreerivad ka hästi iseloomulikke erinevusi 19. sajandi Euroopa kultuuri kolme rahvusliku jaotuse — saksa, prantsuse ja inglise kultuuri vahel. Hegeli vaimu (*Geist*) arenemise «fenomenoloogia» on spekulatiivne ja üsna «teutoonlik» lugu inimese tõu-

sust mööda vabaduse redelit. Comte'i kolme staadiumi, religioosselt metafüüsilise kaudu positiivsele liikumise kohta võib öelda, et nad peegeldavad «gallia» korra ja mõistuse vaimu. Spencer on vähem spekulatiivne kui Hegel ja vähem ratsionalist kui Comte. Tema esindab pigem briti empirismi tervet mõistust.

Spencer oli ka esimene, kes püüdis teha midagi, mida võiks nimetada evolutsiooni ja arenemise tähenduse teaduslikuks analüüsiks. Spenceri järgi on tervik seda arenenum, mida enam ta on jagunenud funktsioonide järgi eristunud osadesse. Teiseks, ta on seda arenenum, mida integreeritud on ta osad terviku funktsioneerimisse. Kui jätame kõrvale problemaatilised aspektid, ei jäta Spenceri iseloomustus evolutsioonile diferentseerumise ja integreerumise kaudu — hiljem lisas Spencer veel kolmanda joone, mida ta nimetas *determineerituseks* — midagi soovida.

Kuid mis on sellel kõigel tegemist progressiga? Progress, nagu ütlesime, on väärtusmõiste. Miks, mis suhtes on see, mis on Spenceri mõttes arenenum, vähem arenenum parem? Kas protsessi, mida me nimetame evolutsiooniks, ei või samahästi kutsuda allakäiguks ja regressiks?

Spencer oli sellest probleemist teadlik. Kuid ta ei kahelnud selles, et evolutsioon on progress, on arenemine paremuse poole. (Darwin jagas sisuliselt tema vaateid.¹⁸) «Homogeense muutumises heterogeenseks seisneb progressi olemus,» kirjutas Spencer.¹⁹ Orgaanilise progressi seadus on tema jaoks pealegi igasuguse progressi seadus. Siin tähendab «igasugune progress» ka kõlbelist prog-

¹⁸ *The origin of species*, uustrükk 6. trükist, London, Oxford University Press, 1951. Vt eriti 4. peatükki «Natural selection; of the survival of the fittest». *Ib.*, lk 85: «/-- --/ loomulik valik saab toimuda ainult iga olendi hüveks ja selle hüve kaudu».

¹⁹ H. Spencer. *Essays*. New York, D. Appleton & Co., 1891, lk 10.

ressi, progressiivset liikumist headuse poole ja «kurjuse hääbumist».²⁰

Pealegi ei ole progress lihtsalt juhuslik. See on oma-moodi loodusseadus. Spencer nimetab teda korduvalt «heatahtlikuks möödapääsmatuseks». See tähendab, et kurjus ja ebakõlbeline peavad kaduma ja inimene peab saama täiuslikuks. Täiuslikuks ka ühiskonna liikmena. Sest nagu Spencer ütleb, «inimese omadused peavad vormuma nii, et nad täielikult sobiksid ühte ühiskondliku seisundiga.»²¹

See, et kõlbeline progress on (looduslik) paratamatus, on muidugi puhas illusioon. Kuid teatud mõttes võib küsimusele, kas arenemine tähendab paranemist, vastata ka jaatavalt. Mida arenenum on liik, seda paremini on keskeltläbi kohastunud keskkonnaga tema üksikud liikmed. See tähendab: seda võimelisemad on nad rahuldama oma vajadusi toidu, turva ja paljunemise järele. Mis käib liikidevaheliste suhete kohta, käib *mutatis mutandis* ka rühmade ja indiviidide kohta liigi sees. Arenenum tähendab siis võimelisemat, tugevamat selles, mida nimetatakse «võitluseks ellujäämise eest». Arenemisel on väärtus *ellujäämise jaoks*. See on paremuse (headuse) *instrumentaalne mõte*.

Kas ellujäämine on siis iseendast hea asi? Ellujääja seisukohalt küll. See on minu meelest «definiitsiooni kaudu tõene». Kuid kas liik, rühm või indiviid või organisatsioon, kes võistluses paremini hakkama saab, on väärtuslikum kui see, kes hävib? Ei ole selge, et sellele küsimusele peaks vastama jaatavalt. Või eitavalt. Ainus, mis on selge, on see, et talle ei saa vastata teaduslikkude või mingite muude «naturalistlikkude» arenemiskriteeriumide järgi.

²⁰ Tsiteeritud sõnad on ühe peatüki tiitel Spenceri raamatust *Social statics*.

²¹ H. Spencer. *Social statics*. London, Williams and Norgate, 1902, lk 31. Tsitaat läheb edasi: «eks pea kuri ja ebakõlbeline kindlasti kaduma; eks pea inimene kindlasti saama täiuslikuks.»

Oleme jõudnud küsimuse «Mis on progress?» tuu-
mani. Tõime ka päevavalgele ühe peamise arusaamatuse
allika püüdlustes sellele vastata. See allikas on tendents
muuta küsimused eesmärkide väärtusest küsimusteks
(nende eesmärkide saavutamise) vahendite väärtusest.
Seda võib nimetada väärtuse faktualiseerimise, instru-
mentaliseerimise või asjastamise tendentsiks. Seda on
kõvasti soosinud darvinism ja teised evolutsioonidoktriinid,
kuid ka teaduse üldine arenemissuund. Selles ei saa
süüdistada teadust. Kuid võib tunda muret tendentsi
pärast. Sest ta teeb meid pimedaks tõelistele väärtus-
küsimustele, seega ka *progressi* küsimusele.

13.

On otsekui ideedeajaloo iroonia, et seesama sajand,
mis näis Darwini evolutsiooniteooria näol andvat teadus-
liku toe progressiusule, andis toe ka regressiusule. See
teine näivalt teaduslik tugi tuli ühelt sama sajandi saavu-
tuselt, mille tähtsust võib kõrvutada Darwini omaga. See
on energia jäävuse seadus ja tema «lisandus», termo-
dünaamika teine seadus, mida tuntakse ka (kasvava)
entroopia seaduse nime all. Nende printsiipide järgi muu-
tuvad kõik energiavormid viimaks vastavaks hulgaks
soojuseks (termiliseks energiaks). Veel enam, tempera-
tuurivahedel on tendents kahaneda, kuni jõutakse staa-
diumini, kus lakkab temperatuuri tekitav molekulide
liikumine. Kogu universumi «kellavärk» jääb seisma
absoluutsel nulltemperatuuril (tegelikult mitte-tempera-
tuuril). Seda seisundit nimetatakse soojussurmaks. See on
korra ja struktuurita diferentseerumatu «egalitaarne
kaos». Sellises seisundis lõppev protsess on Spencersi
moodi mõistetud arenemise antitees. Soojussurma pee-
takse lõppseisundiks, mille poole suundub universum.
Evolutsioon on vaid põgus, ajas ja ruumis piiratud liiku-
mine vastassuunas.

Vähesed teaduslikud teooriad, kui neid üldse on olnudki, on tugevamini mõjutanud intellektuaalset kujutlusvõimet kui termodünaamika teine seadus.²² (Darwini teooria ei stimuleerinud sedavõrd kujutlusvõimet kui julgustas teaduslikku ebausku progressi kohta.) Paljud tänapäeva tsivilisatsiooni kriitikud, kes vaatavad ebalusega tendentse egalitarismi, kultuurilise nivelleerumise, standardiseerumise ja internatsionalismi suunas, nägid selles ajaloo analoogiat suure «võrdsustaja», termodünaamika teise seaduse toimimisele tervikuniversumis. Nii näiteks Nietzsche, Spengler ja vennad Adamsid — Brooke ja Henry. Nietzsche puhul viisid spekulatsioonid uuele versioonile muistsest maailmatsüklite õpetusest. Selle versiooni järgi pöördub universum tohutute ajavahemikude järel ikka ja jälle tagasi täpselt samasse seisundisse.

On peaaegu ütlematagi selge, et need analoogiad termiliste protsesside ja ajaloo vahel, mõjugu nad kui tahes sugestiivselt ja olgu kui tahes leidlikult välja töötatud, on puhas fiktsioon. Termodünaamika on niisama väärtusetu teadusliku toetusena regressiusule kui evolutsiooniteooria on väärtusetu toetusena progressiusule.

Siin väärub küll märkimist, et entroopia mõiste on saanud väga oluliseks selle sajandi värsketes teadusarengutes. Ma viitan peasjalikult Ilya Prigogine'i nimega seotud uurimustele energiavoost niinimetatud «tasakaalulekust kaugel olevates dissipatiivsetes süsteemides». Elusorganismid on näited sellistest struktuuridest. Needki uuringud on inspireerinud leidma inimeste kohta käivaid analoogiaid. Prigogine ise on saanud paljude sotsiaalkriitikute teaduslikuks guruks. Ma arvan, et on piisavalt põhjust vaadata seda kõike ettevaatliku skepsisega. Kuid on ilmselge, et teadmistel entroopia kasvust on terveid ja väärtuslikke rakendusi uuringutes, mis puudutavad energia tarbimist ning jäätmeid ning nende taas-

²² Selle kohta vt füüsik Stephen G. Brushi huvitavat raamatut *The temperature of history: Phases of science and culture in the nineteenth century*. New York, Burt Franklin & Co., 1978.

kasutamist põllumajanduslikkudes ja industriaalsetes süsteemides. Nendel uuringutel võib olla praktilist tähtsust tegelemises probleemidega, mis nüüd lasuvad rängalt sellel, mida nimetaksin tänapäeva inimese «keskonnasüdametunnistuseks».

14.

Ma püüdsin hajutada pseudoteaduslikku udu, mis hõljub nii progressi kui regressi mõiste kohal. Vaatame nüüd ratsionaalseid aluseid, mis võisid õigustada varasemaid uskumisi, et emantsipeerunud inimese tee tulevikku on progressi tee.

Ma käsitlen seda küsimust lühidalt nende kolme sfääri kontekstis, mida Valgustus pidas autonoomseks ning tahtis vabastada heteronoomse autoriteedi hoolde alt. Need olid tunnetuse, moraali ja kunsti sfäär.

Tunnetuse sfääris tähendab paranemine kõigepealt *kasvu*, ikka rohkema talletatud töö akumulereerumist. Loodusteadustes tähendab see ka teadmiste suuremat integreerumist ühendavate teooriate abiga. Newtoni gravitatsiooniteooria ja Darwini loomuliku valiku teooria on head näited. Võib-olla ei ole teaduse edenemine lineaarne ning järjekindlalt akumulatiivne protsess. Nihked paradigmas, mida vahel nimetatakse «teaduslikkudeks revolutsioonideks», põhjustavad katkendlikkust ning suunamuutusi. Kuid niisugused hüpped ja haagid ei tühista juba saavutatut. Pigem järgivad nad Hegeli skeemi, milles ta kasutas mõisteid *Aufhebung* ja *Aufbewahrung*. See tähendab, et faktid jäävad «tallele», isegi kui neid hakatakse interpreteerima uuel viisil või kui nende asend teoreetilises raamis muutub.

Kas teadmiste kuhjumine on progress? Kas on hea, kui teatakse üha rohkem? Paljud filosoofid on mõelnud, et teadmine on väärtus iseendast. Siis eeldatavasti suurem hulk teadmisi on väärtuslikum kui väike hulk. Ma

ei eita, et see mõnikord on nii. Kas see aga on *alati* nii, näib mulle vähem kindel.

Mis on küll kindel, on see, et teadmistel (ning nende kasvul üldse) ning teaduslikkudel teadmistel eriti võib olla *instrumentaalset* väärtust eesmärkide saavutamiseks, mis asuvad väljaspool teadmiste akumulatsiooni ennast. «Teadmine on võim,» nagu ütles Francis Bacon. Ta mõtles võimu saavutada soovitud ning vältida soovimatut, manipuleerides kausaalseid mehhanisme, mis valitsevad loodusprotsesse. Või nagu seda väljendasid prantsuse positivistid pärast Comte'i: «Savoir pour prévoir pour pouvoir».²³ Mõlemad väljendid peegeldavad teadmiste tehnoloogilisi eesmärke, kui mõistame «tehnoloogia» all teadusel põhinevaid innovatsioone inimese huvides.

Teaduse instrumentaalne väärtus, s. t kasulikkus, on pidevalt kasvanud Baconi aegadest peale. Eriti on see väärtus kasvanud meie sajandi teisel poolel. See kasv on olnud nii suur, et ta ähvardab kõiki muid väärtusmõisteid «asjastada». Rabav näide on kunsti ja üleüldse loovate saavutuste kommertsialiseerumine.

Kas see teaduse instrumentaalse väärtuse kasvamine, s. t inimese võimu kasvamine looduse üle, on *progress, iseendast* hea asi? Condorcet, nagu nägime, leidis, et kõik teaduse edusammud teevad *ipso facto* head. Kuid meil on põhjust olla ettevaatlikumal seisukohal. Kas teaduse hangitud teadmised on kasulikud või ei, sõltub eesmärkidest, milles neid kasutatakse. Ning see, et teadust saab panna teenima destruktiivseid ja kurje eesmärke, peaks nüüdseks olema igäühele selge.

Üks, mida võib saavutada võim looduse üle, on inimeste ainelise heaolu suurendamine. Sellest annavad mõjuva tunnistuse tööstuse ja tehnika saavutused. Ei ole kahtlust, et paljudel juhtudel, võib-olla isegi enamasti, on kasvav materiaalne heaolu, elatustase, sõna otseses mõttes progress. See tähendab, et need, kes sellest kasu

²³ Teada, et ette näha, et suuta.

saavad, väärtustavad seda oma elujärje paranemisena. Kuid see hinnang ei jää vältimatult püsima, kui kasv on ületanud teatud piirid või kui tuleb arvesse võtta tema mõju keskkonnale või ühiskonnakorrale.

Niipalju tunnetussfäärist. Kuidas on siis moraaliga?

Moraali progress, nagu seda nägid modernismi kuulutajad, oli inimese täiustumises. Ei mõeldud sedavõrd progressi üksikinimeste elus kui progressi põlvkonnast põlvkonda. Nii nagu teadmiste akumulatsioon ei tähenda seda, et üksikinimene teab rohkem ja rohkem, vaid seda, et impersonaalne «teadmiste hulk» kasvab sedamööda kui *teadus* edeneb, saab aegamööda ka *inimsugu*, mitte tingimata iga üksikinimene paremaks, tsiviliseeritumaks, «humaansemaks», nagu kõlab see paljutähenduslik fraas.

Sellel täiustumise või progressi ideel on vaevalt erilist mõtet väljaspool sotsiaalset või poliitilist konteksti. See, et täiustunud inimene on tsiviliseeritum kui tema vähem täiuslikud esivanemad, peaks tähendama, et ta on sallivam, vähem isekas ja ahne, enam valmis nägema naabris armsat venda kui võõrast vaenlast. Siis täiustub vastavalt ka ühiskondlik kord. See liigub vabadest ja võrdsetest kodanikkudest koosneva õiglase ühiskonna poole. Sedasi mõistetud progress kuulub kokku millegagi, mida võiks laias mõttes nimetada institutsioonide ja valitsussüsteemi demokratiseerumiseks. Ideaalselt on demokraatlik ühiskond niisugune kord, mille loomises ja hoidmises on osaline iga ühiskonna liige.

On palju raskem leida kindlat pinda määratlemaks progressi mõistet kunstides kui tunnetuses ja moraalis. On isegi küsitav, kas progressil on üldse mingit tegemist kunstiga. Kõige lähem analoogia progressile, mida ma näen kunsti emantsipeerumises religioosest usust või moralistlikust kasvatuses, on kunstniku võimaluste kasvamine väljendada oma aja meeleolusid, lootusi ja hirme, selle ilukaemusi, ent ka vastikust.

Schiller nägi ette «inimese esteetilist kasvatust» modernismi vaimus. «Alle Menschen werden Brüder»

laulab koor Beethoveni Üheksandas. See on Valgustuse suur hümn progressile. Kuid kunsti eriline roll modernismis oli võib-olla pikemas perspektiivis vähem tema lootuste ülistamine kui tema illusioonide purustamine, tema agoonia avamine ja sealtkaudu tee sillutamine vaimsesse olukorda, mis tuleb pärast modernismi.

15.

Moodsal progressiideel on sel kombel kaks peamist jaotust, millel on osalt erinev ajalooline algupära. Üks on progressi idee teadmiste kuhjumise ja teaduse ning tehnoloogia edendamise kaudu. Teine seostab progressi inimese ja ühiskonnakorra täiustamisega.

Teadusel põhineb inimese tehnoloogiline võim looduse üle. Industriaalse tootmisviisi raamides on see võim toonud jätkuvat majanduslikku kasvu ning kõrgema elatustaseme. Teaduse, tehnoloogia ja tootmise liitu võib nimetada *tehnosüsteemiks*. Ta pürib saama globaalseks ja transnatsionaalseks. Seeläbi saab ta ikka sõltumatuks ühiskondlik-poliitilistest süsteemidest, mis on organiseerunud kultuurilise ning etnilise suguluse läbi rahvusriikidesse. Kasvav pingeline natsionaalse ja transnatsionaalse vahel, s. t poliitilise süsteemi ja tehnosüsteemi vahel, on üks 20. sajandi lõpu tsivilisatsiooni iseloomulikke jooni.

Majanduslik kasv on mõõdetav suurus. Teda saab hinnata rahvusliku koguprodukti, *per capita* sissetuleku, toodetavate hüvede hulga ja mitme muu näitajaga. Majanduslik kasv on saanud peamiseks tehnosüsteemi laiendavaks jõuks. Selle tulemusena kaldutakse samastama progressi, mida usuti johtuvat teaduse edenemisest (teadmiste akumulatsioonist), majandusliku kasvu kui niisugusega. Ma nimetan edaspidi niisugust samastamist *progressi kvantifitseerimiseks*. Progress, mida sedasi mõõdetakse, ei ole enam väärtusmõiste. Ta on «faktuali-

seeritud» väärtusvaba mõiste, näide sellest, mida filosoofid nimetavad väärtuse *asjastamiseks*.

Teine suur progressiidee, inimese täius, pidi tooma kaasa ühiskondlik-poliitilise süsteemi demokratiseerumise. Protsess, mis algas Inglismaal sajandeid tagasi, sai otsustava impulsi Ameerika ja Prantsuse revolutsioonidelt. Pärast stagnatsiooniga kiirendasid seda veel 1848. aasta sündmused ja ka Itaalia ning Saksa riikide ühinemine. Pärast Esimest ja Teist maailmasõda muutus see protsess globaalseks, ülemaailmseks. Niinimetatud Läänemaailmas sai tema vormiks parlamentaarne valitsemisvorm, mis tagas üleüldise valimisõiguse, kodanikuõigused, ajakirjanduse vabaduse jne. Muudes maailmaosades, esmalt Veneemaal ja siis Hiinas, omandas see protsess teisi vorme. Ida rahvademokraatiad on midagi hoopis muud kui Lääne liberaalsed demokraatiad. Seda sellel määral, et üks pool kaldub nägema sõna «demokraatia» kasutamises teise poolt ebakorrektsust või pila. Neist erinevustest mööda vaadates on tegemist põhiliselt ühe ja sama ühiskondade *moderniseerumisega* (ratsionaliseerumisega), vana ühiskonnakorra purustamise ning uue kujundamisega, mida olulisel määral mõjutas ka usk sellesse, et industrialiseerimine ning edasimineku tehnoloogias toovad rahvas-tele õnne.

Niisama kui on olemas tendents samastada teadmiste kuhjumise kaudu toimuv progress majandusliku kasvuga, on olemas ka analoogiline tendents samastada sotsiaalsete reformide kaudu toimuv progress väliste ratsionaalse administreerimise vormidega (bürokratiaga) ja seadusandlusega rahva nimel. Ma nimetan seda edaspidi *demokraatia formaliseerumiseks*. See on veel üks väärtusmõiste «progress» asjastamise viis. Niisama kui majanduskasvu idee on mõjutanud tehnosüsteemi, on ühiskonna demokratiseerumise idee olnud peamine liikumapanev jõud poliitilise süsteemi arenemises teel modernismile viimase 200 aasta jooksul.

Kas sel kombel «demokratiseeritud» ühiskonnas valit-

seb õiglasem, humaansem kord, mida valgustusfilosoofid uskusid tõusvat lummusest vabanenud ja ratsionaliseeritud maailmas, tundub ikka küsitavam. Võib-olla on isegi teatav vastuolu demokraatia kahe aspekti, egalitaarse ja emantsipatiivse vahel, võrdsuse ja vabaduse vahel. Maksimaalselt egalitaarne ühiskond ei saa võib-olla eksisteerida ilma individuaalset vabadust tugevasti alla surumata; maksimaalselt liberaalne ühiskond ei saa eksisteerida, tekitamata ebavõrdsust oma liikmete vahel. Arengud Idas on tunnistus esimesest, arengud Läänes teisest takistusest inimese elujärje parandamise teel.

16.

Ainus väärtusena mõistetud progressi mõõt, nagu ütlesime, on see, kas inimesed elavad hästi nendes oludes, milles nad elavad. Need olud — meie elumaailma väline raam — kujundavad arengu kahes süsteemis: tehnosüsteemis ja poliitilises süsteemis. Nagu nägime, on neil süsteemidel oma iseloomulikud progressi mõõdupuud — ühel juhul rikkuse kasv, teisel juhul formaalne demokraatia. Need mõõdupuud on faktuaalsed, mitte väärtustavad.

Ei ole vältimatu, et mõlema progressi mõõdupuu — inimeste endi väärtustava ja kahe süsteemi asjastatu näidud kokku langeksid. Kas majanduskasv ja formaliseeritud demokraatia parandavad elu kvaliteeti? Et vastus võib olla jaa või ei, sõltuvalt olukorra üksikseikadest, võib rääkida varjatud pingest elumaailma ja süsteemimaailma vahel.²⁴

²⁴ Kujutelm kontrastist ja pingest «elumaailma» ja «süsteemimaailma» vahel on Jürgen Habermasi hilisemate tööde keskne teema. Habermasi kirjutised on olnud inspiratsiooniallikas mulle mu püüetes jõuda kriitilisele arusaamale maailmast, milles me elame — ning ma kasutan võimalust väljendada talle tunnustust selle eest. On küll võimalik, et ma annan terminitele «elumaailm» ja «süsteem» mõnevõrra teise tähenduse kui Habermas.

Niisama ei ole ka vältimatu, et mõlema süsteemi enda progressi-möödupuud oleksid omavahel kooskõlas. Kas majanduslik tõhusus ja laiendatud demokraatia sobivad kokku või ei? Kas kõigi ettevõttes töötavate inimeste osavõtt ettevõtte juhtimisest edendab või pidurdab tootlikkust? See on muide muutunud tõsiseks probleemiks ainsas ühiskonnas, mis on tõsiselt katsunud luua isemajandavate majandusüksuste süsteemi, nimelt Jugoslaavias. Nii võib rääkida varjatud pingest kahe süsteemi vahel. Mõlemal on tendents autonoomiale ja valitsemisele. Me elame ajastul, mil tehnosüsteem kaldub domineerima poliitilise süsteemi üle. Viimase poolt tehtud otsused pole tihti muud kui esimese poolt loodud sündinud fakti kinnitus. (Vt eespool lk 2508—2509.)

Progressi kvantifitseerimine majanduslikkudes terminites pärineb kaugemas perspektiivis tunnetuse (teaduse) emantsipeerumisest kiriku ja riigi välise autoriteedi alt. Analoogiliselt sellele on progressi asjastamine formaliseeritud demokraatiana pärit inimese emantsipeerumisest moraalse subjektina. Nüüd on tegemist mõlema süsteemi destruktiivse tagasipõrkega omaenda lähtekohade vastu.

Tehnosüsteem ohustab sõltumatut teadmiste otsimist nende enda huvides. Teadusliku töö vastu ei saa enam vaielda nagu varem, teise tööga, mis põhineb religioosel või mingil muul autoriteedil. Kuid uuringud ja akadeemiline haridus on ikka enam orienteeritud majanduskasvule, konkurentsivõimele ja tehnoloogilisele innovatsioonile. Riiklikkudes haridusprogrammides asendab koolitus (elukutseks) õpetuse (hariduse saamiseks).

Samal kombel ohustab subjekti autonoomiat vajadus kohaneda avaliku arvamuse survega ning eeskirjadega, mille loomisest ta pole osa võtnud ning mille mõttest ta tihti aru ei saa. Üksikisik on võõrduanud ebaisikulisest sotsiaalsest masinavärgist, mida juhivad enesekindlad bürokraadid. Tema elumaailm on piiratud ja eristatud, nii et tema «tegelik vabadus» pole palju muud kui nart-

sistlik mõnutunne välistest staatusesümbolitest ja heaolust, mida pakuvad tarbeesemed ning materiaalne omand.

Nii on olemas oht, et inimese emantsipeerumine ja autonoomia nii tunnetava subjektina kui ise otsuseid tegeva toimijana võib kaotsi minna selle tõttu, et elumaa- ilma deformeerivad — «koloniseerivad», kui kasutada Habermasi terminit,²⁵ — need kaks süsteemi. Selle ohu materialiseerumine tähendaks klassikalise modernismi ülevate ideaalide pankrotti ja tema progressimüüdi paljastamist eksitusena. Usk «müüdisse» siiski püsib ja seda kuulutavad tuhandehääle koorina reklaamijad ja propagandistid. Kuid progress, millest laulavad need viimsepäeva sireenid, ei ole mitte see täius, millest unistas Valgustus, vaid selle asjastatud samastamine majandusliku kasvuga ja sotsiaalse käitumise kasvava formaliseerumisega.

17.

Teine suur šokk tabas moodsat ühiskonda fašistliku barbaarsuse tõusuga Euroopas ja sellele järgnenud sõjaga aastail 1939—1945. Teisele sõjale järgnenud reaktsioon erines kõvasti reaktsioonist esimesele sõjale. Sõja lõpp ei läitnud suuri lootusi ees ootavale rahuajale ega vabastanud ohtralt loovat energiat. See teine fakt on väga rabav, kui me võrdleme 1920. aastaid 40. aastate teise poole või 50. aastatega. Esimene oli võib-olla sajandi kõige loovam dekaad nii teaduses kui kunstis. See kehtis nii võidetud Saksamaa kohta (Berliin), lagunenuid Habsburgide impeeriumi kohta (Viin) kui — lühikest aega — revolutsioonist vapustatud Venemaa kohta. Samal ajal on teisele sõjajärgsele perioodile iseloomulik erakordne ahtrus kuns-

²⁵ «die Kolonialisierung der Lebenswelt durch Imperative verselbstständiger wirtschaftlicher und administrativer Handlungssysteme». Artiklis «Moderne und postmoderne Architekture», *op. cit.*, lk 28.

tides ning ka teaduses, kuivõrd asi puutub teoreetilistesse arengutesse²⁶. Pärast sõja-aastate kaost ei ole sündinud midagi, mida võiks võrrelda modernismiga arhitektuuris või luules või neopositivismiga filosoofias. Sajandi teisel poolel oleme olnud tunnistajaks hämmastavatele tehnoloogilistele edusammudele: aatomienergia kasutamisele, igasuguse töö kompuuteriseerimisele, geneetilisele manipuleerimisele, kui nimetada vaid kõige revolutsioonilisemad uuendused. Kunstis näeme meeletut eksperimenteerimist koos nostalgilise, pastišliku stiilide segamisega; nii on ka arhitektuuris.

Käsikäes nende arengutega on tegelikult terve maa-
kera integreerunud industriaaltehnoloogia, rahvusvahelise kaubanduse ja panganduse võrku. Meie Läänes oleme osa saanud pretsedenditust materiaalse elustandardi kasvust. «Vähearenenud» maailma osades on nälg ja kasvav suhteline vaesus, kuid ka meeletu võitlus suurema tüki eest «progressi ja moderniseerimise» pirukast. Igal pool, olgu tegemist hästi või vähe arenenud piirkonnaga, toimuvad muutused, mis annavad tunnistust jätkuvast progressiidee kvantifitseerumisest ja formaliseerumisest, millega käib kaasas industrialiseerumise ja ebademokraatia deformeeriv mõju traditsioonilisele elulaadile. See moonutus on eriti ränk nendes maailma piirkondades, mida eufemistlikult kutsutakse «arengumaadeks».

18.

Minu arusaamise järgi on meie aja vaimne olustik, *Zeitgeist*, valdavalt mure selle mõju pärast, mida on põhjustanud kahe tüüpiliselt «moodsa» süsteemi, s. t indust-

²⁶ Sellele muljele võivad paljud vastu vaielda. Kuid ma arvan, et neid, kes arvavad vastupidi, on eksiteele viinud teaduse tähtsuse ja ka sotsiaalse prestiiži kasv viimastel aastakümnetel. See on aga suuresti kiirete ja silmapaistvate tehnoloogiliste arengute tulemus, mis on elu tugevasti mõjutanud.

Progressi müüt

riaalse tootmisviisi ja demokraatliku valitsemisüsteemi mõju inimeste elutingimustele. Kriitilise mõtte tasandil ilmneb see mure selles, et klassikalise modernismi emantipatoorsed ideed muutuvad problemaatiliseks ning kaob usk «progressi», mis pidi järgnema nende ellurakendamisele. Ma pakun sellele *Zeitgeist*'ile nimeks «hilis-modernism».

Kas see ei ole vaimsus, mida on nimetatud ka post-modernismiks? Kui iseloomustada teda nii, nagu tegin mina, ei tundu see nimetus talle sobivat. Kirjeldatud *Zeitgeist*'i iseloomustab kriis ja kriitika. Kriisis on idee, mis sündis valgustusajal, mis hõljus Lääne tsivilisatsiooni kohal ligi poolteist sajandit ning mis nüüd enesekriitiliselt pöördub omaenda seisukohtade ja lubaduste vastu.

Ei ole üllatav, et säärase enesekriitika järgedes kerkib esile nähtusi, mis märgivad teadlikku lahtiütlemist modernismist ja millegi uue kuulutamist. Need on «post-modernismi» nime all tuntud asjad, mis on väga kirju kogum. Me tunneme neid arhitektuurist, kirjandusest, filosoofiast ning ka eksperimentidest uute elamisviisidega. Ei ole ehk kokkusattumus, et arhitektuur, mis oli liikumise avangard, mida ma nimetasin neomodernismiks, oli tegelikult valdkond, kus sõna «postmodernne» oma nüüdses tähenduses esmalt käibele läks.

Kui hilismodernism on valdavalt morn, siis end post-modernismiks nimetav allhoovus on valdavalt optimistlik. Ta näeb modernismi põhiliselt ületatuna, kõrvalejäetuna, ning postmodernismis kultuuri ja eluvormide uuenemise algust ning lootust.

Skeptik võiks meelsamini näha postmodernismi fenomenides pigem modernismi haiguse ilminguid kui võimalusi neid ravida. Ka mina kaldun asju nii nägema. Sel juhul on tegemist tehnosüsteemi ja ühiskondlik-poliitilise korra arengute peegeldusega kultuuri pealisehituses. Isegi kui see on õige viis neid vaadelda, ei tähenda see, et nad ei võiks tuua ümberkorraldusi «elumaailma» ja

«süsteemi» vahekordades. Kas see tähendab modernismi «ületamist» ja asendumist millegagi, mis tuleb pärast teda, või peaks seda nägema pigem selle jätkuna, mida on nimetatud «modernismi projektiks»²⁷? Kindlamaks otsustuseks on ajaperspektiiv veel liiga kitsas.

Üks asi tundub mulle küll kindel. See on mõne suure jutu («grandes récits») surm, kui kasutada Jean-François Lyotardi terminit — Lyotard on Prantsuse filosoof, kes on teinud ehk kõige oskuslikuma katse leida postmodernismi koht kultuurikaardil.²⁸ Modernismieelse aja suured jutustused leiame minevikukultuuride mütoloogiast ja religioonidest ja filosoofide püüetest haarata ratsionaalse mõtlemise «süsteemidesse» olemise olemus ja inimese saatus. Võib öelda, et modernism on nende inimvaimu universaalsete sünnituste asemele pannud teised, sama absolutistlikud ilmalikud jutustused «inimsoo kasvatamisest» vabaduse ja mõistuse toetatud maa tarvis, kuhu ta pidi pääsema, kui vanad iidolid on purustatud. Üks neist suurtest juttudest on see, mida ma nimetasin Moodsaks Progressi Müüdiks. Ta ei ela üle hilise modernismi kriisi.

19.

Ma lõpetan kaitsekõnega sellele, mida võiksin nimetada ««demütologiseeritud» ratsionalismiks». See, et me peame jätma usu progressi kui ajaloolisse paratamatusse, ei tähenda, et peaksime jätma töö progressi kui ülesande täitmiseks. See ülesanne on minu nägemuses valdavalt kriitiline. Kuigi algne müüt on surnud, elab ta edasi teisenenud vormides, mis samastavad progressi majandus-

²⁷ J. Habermas. Die moderne — ein unvollendetes Projekt. — *Kleine politische Schriften I—IV*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

²⁸ Jean François Lyotard. *La condition postmoderne*. Paris, Editions de Minuit, 1979.

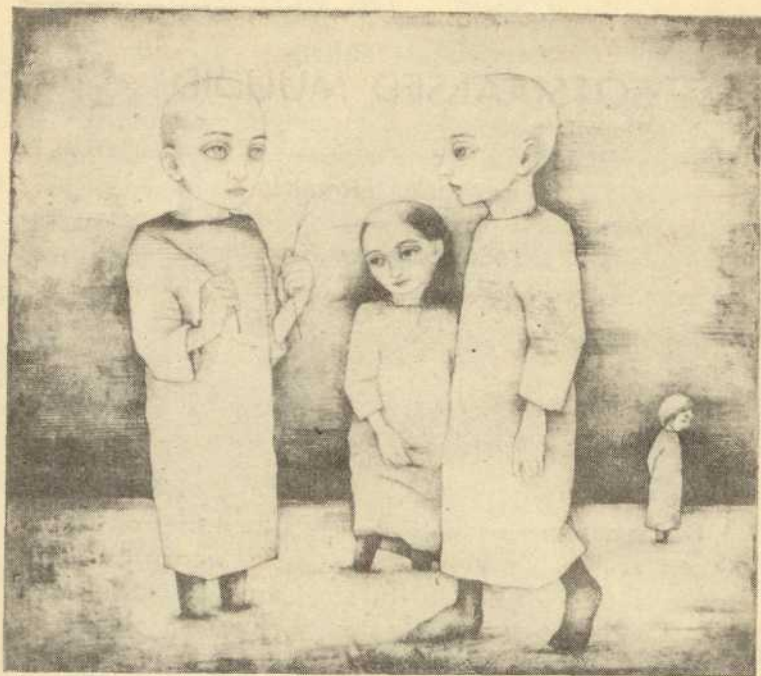
liku kasvuga või formaliseeritud demokraatiaga. Need algselt optimistliku usu fossiliseerunud jäänused avaldavad jätkuvalt tugevat mõju tehnoloogia ning ühiskonna arenemisele. Nad motiveerivad ühelt poolt tehnokraatide, teiselt poolt politokraatide tegevust ning otsuseid, mis on osalt omavahel kooskõlas, osalt vastuolus.

Nende võltsmütoloogiate paljastamine on minu arvates kõige suurem teene, mis intellektuaalid meie ajal saavad teha progressi heaks. Nende paljastamine tähendab, et näidatakse, kuidas süsteemide elukahjustavale toimele ei ole ratsionaalset õigustust. See tähendab ka, et kutsutakse võimukandjaid üles mõtlema *eesmärkide* väärtusele, mille saavutamise *vahend* nende tegevus on. See on niiviisi kaitsekõne ühele ratsionalismi vormile, mis on kaldunud kõhetuma mõistuse ülemäärase instrumentaalse kasutuse tõttu. Weberi terminites võiksin öelda, et tegemist on kaitsekõnega *Wertrationalität*'ile kultuuris, mida on lummanud ja virildanud tema *Zweckrationalität*'i-võime hüpertroofia.

Kolm moodsa aja algust märkiva suure vapustuse lööksõna olid *liberté, égalité, fraternité*. Jõudude dialektika, mille abil on püütud saavutada esimest kaht ideaali, on järk-järgult õnestanud ja erodeerinud usu progressi, millest see püüd lähtus. Me ei pea kõrvale jätma ideaale, vaid oleme õppinud vaatama skeptiliselt nende täielikule omavahelisele sobivusele. See neist kolmest loosungist, mis endiselt kõlab kulumatult ja lootusrikkalt, on *fraternité*, idee inimeste üleüldisest vendlusest. Maailmas, mis on unifitseerumas tänu tehnoloogilistele ja tööstuslikkudele arengutele ning ühiskondlik-poliitilise korra ratsionaliseerumisele (demokratiseerumisele), on vajadus inimeste solidaarsuse järele saanud uusi mõõtmeid. Seda ei saa enam piirata lähedase veresuguluse või ametihuvide ringiga. See peab ületama kõik rahvuse, rassi või religiooni piirid, et saada globaalse vastutuse tunnetuseks. «Globaalne» tähendab siin seda, et see tunnetus hõlmab ka neid, kelle jalg astub siia Maale pärast meid. Sisimas

ei ole see ju midagi muud kui kristliku käsu — armasta oma ligimest *kui iseennast* — täitmine.

Kas seda käsku täidetakse, kas lootused, mis sisalduvad modernismi kolmandas loosungis, teostuvad? On mõttetu arutleda selle üle. Vastata «jaa» või «ei» tähendaks anda järele vastavalt progressi või regressi illusionile. Nende eest peame end hoidma. Ainus vastus küsimusele, kas on lootust inimese tulevikule, on: teeme tööd tema heaks!

Reti Laanemäe. KÕNDIJA
(Pehmelakk) 1987

SOTSIAALSED MÜÜDID

Leonidas Donskis

Tõlkinud Aavo Kokk

1. UTOOPIA

Oleks naiivne loota, et lühikeses kirjutises on võimalik läbi arutada ja üldistada keerulist teoreetilist probleemi või teha kaugeleulatuvaid järeldusi küsimustes, millel Lääneilma intellektuaalses arengus on olnud eriti tähtis või keeruline roll, küsimustes, mis ei ole andnud rahu suurimatele antiikajaja, uusaja ja kaasaja filosoofidele. Eriti käib see utopia kohta — paljude kaugema ja lähema mineviku intellektuaalide ning mõtlejate katsete kohta luua või teoreetiliselt moduleerida inimkonna õnneliku, õigusliku ja harmoonilise tuleviku visiooni. Ma ei kavatse laias kontekstis tõsiselt süveneda utopia fenomenile, selleks oleks tarvis korraldada hulk teaduslikke konverentse ja üllitada palju fundamentaalseid sotsioloogilisi uurimusi. Kuid on üsna reaalne ja võimalik üritada utoopiliste projektide või nende teoreetiliste mudelite praktilise teostamise küsimust arutada ja selgitada. Piiridugem siis ühe aspektiga — kuidas teostub teoreetiliselt abstraheritud harmoonilise, targa ja õnneliku inimkonna elu projekt.

Sellele küsimusele pole võimalik vastata, selgitamata

Tõlgitud leedukeelsest käsikirjast «Socialiniai mitai».

Sotsiaalsed müüdid

ja mõistmata, millal ja miks sünnivad utopiad, milline mõtlemise struktuur ehk teadvuse tüüp eeldab nende ilmumist. Meil on olnud seda küsimust võimatu arutada, sest utopiat on mõistetud ja interpreteeritud kogu aeg kui ilusat unistust, õnneliku elu visiooni, sidumata seda ideoloogilise protsessi problemaatikaga või sotsiaalse mütoloogiaga üldse, rääkimata juba teadusliku sotsialismi teooriast või kommunismi doktriinist. Ometi on täiesti selge, kui naiivne ja triviaalne on siduda utopiat ja selle geneesi vaid Thomas Moruse kuulsa «Utopiaga» (see on vaid pealkirja küsimus), otsides sellele lisaks utopilise mõtlemise ja utopilise mõtte käände veel vaid Tommaso Campanella «Päikeselinnast», prantsuse utopiliste sotsialistide teostest või William Morris'e romaanist «Teated eikusilt». See utopiaotsingute tee on kogu aeg soovitanud juba küllalt vananenud, pinnapealset ja banaalset teoreetilist skeemi, mis pretendeerib teadusliku filosoofia ja sotsioloogia staatusele. Samal ajal on peaaegu kogu Lääne intellektuaalne areng läbi imbinud utopilisest mõttest ja selle ilmingutest. Sotsiaalsete mütoloogiate ja utopilise mõtlemise komponente on ohtralt valgustajate, entsüklopedistide, aga hiljem ka romantikute teoreetilistes ja ilukirjanduslikes teostes. Ja kui palju neid on veel vene slavofiilidel või näiteks poola messianistidel... Aga siin võib tekkida küsimus: kas tõesti saab utopiaks pidada ainult õnneliku tuleviku visioone või inimkonna võimalike unistuste, lootuste ja ootuste täitumise perspektiivide kujutamist kunstiliste vahenditega, ainult abstraktseid teoreetilisi mudeleid, ainult prognoosivaid teooriaid, mis soovivad peale teoreetilise ka praktilist maailma modelleerimise teed, nõudes tegelikkuse radikaalset ümberkorraldamist? Kas tõesti kõik see koondub utopia mõistesse? Saab ju ka Voltaire'i kirjeldatud imetlusväärset ja rikast Eldorado-maad, kuhu satuvad Candide ja tema õpetaja filosoof Pangloss, tõlgendada kui omalaadset utopilist osutust sellele, kui vastuoluline on seesinane julm ja ebaõiglane maailm (mida Pangloss,

natuke naljakalt lihtsustades Gottfried Wilhelm Leibnizi ideed, ikkagi pidas parimaks kõikidest võimalikest maailmadest). Kas tõesti on kõik tuntud mõtlejad, kes on soovunud maailma muuta, utopistid? Kas tõesti on vaja hukka mõista ja naeruks panna teoreetilisi vaime, kes on unistanud ühiskonnast, millega üksikindiviid ei oleks konfliktis, mille liikmete huvid langeksid ühte? Kas saab marksismi, selle kahtlemata tõsise, isegi teoreetiliste oponentide hulgas¹ tunnustust ja austust pälvinud doktriini prognoosivat osa pidada utopiaks? Ja kuidas saigi utopia sünnitada sellise sotsiaalse teooria, mis võlus, nagu mainitud, ka ilmseid mittemarksiste Jean Paul Sartre'it ja Erich Frommi? Proovime nendele küsimustele vastata.

Utopia selle laiemas tähenduses, s. o kui abstraktne mudel arenenud ja harmoonilisest ühiskonnast, sündis antiikajal Platoni teoses «Riik». Oma geniaalses teoses kehastab Platon unistust luua täiuslik riiklik ja sotsiaalne struktuur, mis viiks ellu kosmilise mõistlikkuse ja õiguslikkuse idee, peegeldaks taevalikku korda ja harmooniat, teisiti öeldes, korraldaks ühiskonda vastavalt kosmilisele ideaalile. See Platoni pakutud teooria kohaselt hierarhilisel printsiibil korraldatud riik (riiki juhivad mõistuslikku ühiskonnakihti kehastavad filosoofid, seda kaitsevad impulsiivset kihti esindavad sõdurid ja selle heaolu eest hoolitsevad meelelise ühiskonnakihi esindajad — kaupmehed ja käsitöölised) on puhta teoreetilise mõistuse konstruktsioon, mida muide tunnistas ka Platon ise. Ta ei arvanud kunagi, et sellist riiki luua oleks võimalik. Maise ja kosmilise riigi mudelite vahel on kuristik. Suurepäraselt mõistes ja kogu aeg rõhutades maise ja taevase olemise dihhotoomiat, ei saanud Platonist oma ühiskonna kriitikut selles tähenduses nagu hiljem Tho-

¹ Näiteks pidas Bertrand Russell marksismi, mida ta kritiseeris ja mille ta kõrvale heitis, ikkagi kõigi aegade parimaks sotsiaalseks teooriaks. Aut. Vt ka «Akadeemia», nr 7, 1989, lk 1430—1440. Toim.

mas Morus, Tommaso Campanella, utoopilised kommunistid (Morelly, Gabriel de Mably, Gracchus Babeuf), utoopilised sotsialistid (François Fourier, Claude Saint-Simon, Robert Owen) ja kirjanikud-utopistid (Edward Bellamy, William Morris, Samuel Butler *jun.*). Juba Thomas Moruse «Utoopias» ja Tommaso Campanella «Päikeselinnas» muutub utopia tasapisi ilusast unistusest anonüümseks sootsiumiks, millega ükski indiviid ei ole konfliktis, ja egalitarismi (võrdsuse ja võrdsustamise) teooriaks. Lõpliku vormi saavutab ta utoopiliste kommunistide ja sotsialistide teostes, aga samuti USA kirjaniku Edward Bellamy ja inglise kirjaniku Samuel Butleri loomingus (kuigi viimane lõi juba peaaegu antiutoopia). Inglise kirjanik ja kunstnik William Morris kritiseeris oma tuntud romaanis «Teated eikuskiit ehk Vaikuse Ajastu» võrdselt nii kommunismi kui sotsialismi, kuid lõi ka ise anonüümse ühiskonna mudeli. Jällegi tekib küsimus: mispärast suunavad kõik need utopiate loojad (juba enam mitte platoonilises tähenduses) oma kriitikanooled ja poleemilise kire individualismi ja eraomanduse — Lääne tsivilisatsiooni aluste, selle ontoloogilise tuuma, ta olemise tsentri ja südame vastu? Mispärast on nendel kunstnikel ja teoreetikutel põlvkonnast põlvkonda tekkinud soov parandada «ajaloo fataalset viga», s.o ühiskonna ajalugu ümber korraldada ja taasmoduleerida, kuulutades seejuures mineviku mitteautentseks, ebatõeliseks ja fiktiivseks, teisiti öeldes, eelajalooks? (Ühiskonna olemise ja ajaloo kuulutamine eelajalooks, tõelise ajaloo proloogiks või uvertüüriks ongi rangelt vaadates utoopilise mõtlemise kvintessents.) Nendele küsimustele pole raske vastata. On ju majanduslik, poliitiline ja vaimne individualism teinud ühiskonna olemise tõsioluks ja aluseks võõrdumise (kui inimeste huvide ja võimaluste lahknevuse ning kattumatuse). Võõrdumine saab selleks hinnaks, mida Lääne tsivilisatsioon maksab oma dünamiilisuse, vaimse sfääri võitude ja iga indiviidi vabastamise protsessi eest. Nii saabki iga utopia eesmärgiks

dealienatsioon ehk võõrdumise ületamine. Noor Marx alustas muide kapitalismi uurimist ja oma sotsiaalsed teooriad just võõrdumuse ja võõrdunud töö analüüsist. Kui loeksime Lääne tsivilisatsiooni ja selle ajaloo «fataalseks veaks» individualismi ja selle ajaloolised vormid, ja nõnda ka kõigest sellest tuleneva võõrdumise (kui inimese olemise tööga), siis järelikult viib vea parandamine, s. o dealienatsioon, ühiskonna vääramatult selle deindividuaalseerimisele ja anonümiseerimisele. Individualism kui inimese olemise moodus ja tsiviilühiskonna olemise alus (erinevalt loodusliku ühiskonna seisundist) sünnitab paratamatult omandust ja selle vorme, mis saavad individualistliku olemise atribuutideks. Nii tuleb «fataalse vea» parandamiseks ühiskonnastada individuaalne olemine, anonümiseerida ühiskondlik olemine ja likvideerida eraomandus. See on peaaegu kõikide utoopiate alfa ja oomega. Kõigil utoopiate loojail oli keerulisim vastata küsimusele: mis ikkagi ergutab inimeste tööd ja selle viljakust, ühiskonna dünaamilisust, majanduslikku ja sotsiaalset progressi, intellektuaalset arengut ning loomingu? Juba Thomas Moruse pakutud lahendus oli sümptomaatiline. Tema järgi on arenenud ühiskonnas, kus kõik töötavad, hädavajalikud spetsiaalsed järelevaatajad — sükofandid. Mille poolest on sümptomaatiline sükofantide ilmumine Thomas Moruse literatuursele ja intellektuaalsele horisonidile? Aga just selle poolest, et neis ei peitu mitte ainult ühiskonna muutmine anonüümseks, vaid ka võimalus asendada majandusliku sunduse vormid mittemajanduslikega. Aga mis siis ikkagi on too mittemajanduslik sundus? Äkki polegi ta midagi muud kui klassikaline orjus?

Õeldust ei järeldu mingil viisil, et utoopiad on Francisco Goya sõnadega õeldult mõistuse poolt kontrollimatu kujutluste sünnitatud koletised. Kõikidel aegadel on utoopiaid loonud humanistliku suunitlusega kunstnikud ja mõtlejad, kes on unistanud õitsva, õigusliku, intellektuaalse ja repressioonivaba ühiskonna loomisest. Kuid

ajaloolises perspektiivis näeme, et nendes peitub kahtlemata sotsiaalse eksperimendi ja uute (ajaloo poolt kontrollimata!) sotsiaalse olemise aluste otsimise (ja leidmise!) võimalus. Selle juures ei vaadata eriti palju aga sotsiaalsete eksperimentide, revolutsioonide ja muude muutuste rahvuslikule ning kultuurilisele tingitusele. (Seda eriti Karl Marxi sotsiaalses teoorias, mis juba on mainitud teoreetilist liikumist — Lääne tsivilisatsiooni ja selle ajaloo kuulutamist fiktsiooniks ja eelajalooks, sissejuhatuseks tõelisse tsivilisatsiooni ja ajalukku — lisaks kõige radikaalsemale teostamisele ka kõige veenvamalt põhjendanud.) Majanduslike suhete, ühiskondlike ja poliitiliste struktuuride asendumine tsivilisatsiooni areenil (sotsiaalsed revolutsioonid, formatsioonide asendumine) on tingitud sotsiaalse olemise muutumisest, kultuurisfääris aga uute väärtusorientatsioonide ja vaimsete imperatiivide juurdumisest. Kuid utopiad, nagu me näeme, pakuvad hoopis teist teed. Mitte tsivilisatsiooni arengut, kultuuri küpsust ja neile vastavate sotsiaalsete muutuste kogumit, vaid tsivilisatsiooni ja kultuuri uute aluste avastamist, ajalooliselt tundmatute elu- ja kultuurivormide loomist. Utopiad pakuvad paradoksaalset ajaloolist teed: sotsiaalse olemise ja ajaloo uute substantsiaalsete aluste loomist, heites kõrvale ja desubstantsialiseerides olemasoleva sotsiaalse olemise ning ajaloo. Utopia pakub alati peaaegu jumalikku maailma loomise akti — *creatio ex nihilo* ('loomist eimillestki').

Milline ühiskondlik teadvus siis «avastab» utopiaid? Mõistagi mitte see, mis on süüvinud sotsiaalsesse olemisse. Selleks on vaja teadvust, mis taunib ja eitab teda loonud olemist. See on mütologiseeritud teadvus. Aga mis see siis on?

2. MÜTOLOGISEERITUD TEADVUS

Mis on see mütologiseeritud teadvus? Sellele küsimusele võib vastata väga lihtsalt — mütologiseeritud teadvus

on sotsiaalseid, poliitilisi ja ideoloogilisi müüte loov ja neid igasuguse verifikatsioonita (kriitilise kontrollimiseta, loogilise revisjonita) omaks võttev ühiskondlik või individuaalne teadvus. Aga mis on siis sotsiaalne müüt ja selle tuletised — poliitilised ja ideoloogilised müüdid? Sotsiaalseks müüdiks ja selle võimalikeks tuletisteks on ühiskonna eksistentsi, olemise aluseid, päritolu, omadusi, suhteid ajaloo ja teiste rahvaste või ühiskondadega, tema loomuse erisusi ja hinnanguid selgitav ning põhjendav väidete süsteem, mis ei nõua verifikatsiooni, s. o teaduslikku, loogilist, kriitilist ja ajaloolist kontrolli. Müüt ei vaja teda lahkavat loogilist ja analüütilist kontrolli. Üldse on igasugune kriitiline lähenemine talle ohtlik. Müüdi või terve sotsiaalse mütoloogia loonud rahvas või ühiskond samastab enese ja oma olemuse loodud müütidega. Nii saavad müüdid väga oluliseks rahva ja ühiskonna identiteedi osaks. Sotsiaalne müüt on alati pikaeline, raskesti kõigutatav ja elujõuline. Ta ju ei nõua mingit põhjendamist. Verifikatsioon, analüüs, refleksioon — kõik need kriitilise teoreetilise mõistuse käigud — pole müüdile mitte ainult kasutud, vaid ka ohtlikud. Seepärast ei loo müüte ega kinnista neid ühiskondlikku teadvusse mitte filosoofid, vaid ideoloogid. Sotsiaalne mütoloogia, isegi kui ta on väljendatav filosoofiliste mõistete ja doktriinidega (milles ideoloogia lihtsalt tegelikkuses summutab filosoofia), on olemuselt massiteadvus ja ka ta ise on massiteadvuse poolt esile kutsutud. Aga massiteadvus on amorfne ja struktuuritu nähtus. Massiteadvuse väljendajad võivad olla nii intellektuaalid kui lumpenid. Massiteadvuse tuumaks on alati suuri inimrühmi ja masse ühendavad kired ja emotsioonid. Massiteadvus on ühemõõtmeline teadvus ning massiteadvuse väljendaja on Herbert Marcuse sõnutsi ühemõõtmeline inimene. On ju ühemõõtmelisus ühenduses teoreetiliste alternatiivide, üldse alternatiivse mõtlemise ja kriitilisuse kadumisega. Olles ühemõõtmeline, on massiteadvus ühtlasi ka kriitikavaba. Seepärast saab ta sot-

siaalsete müütide keskkonnaks. Rangelt võttes pole mütologiseeritud teadvus midagi muud kui ebapiisavalt sekulariseeritud (ilmalikustatud) teadvus. Sekulariseeritud teadvus on sakraalses sfääris — religioonis, religiooni-filosoofias, teoloogias — kahtlemata vöörkeha, peaaegu isegi soovimatu külaline. Kuid ta on hädavajalik sekulaarse kultuurisüsteemi ja ilmalike eluvormide, üldse sekulaarse eksistentsi keskkonna vormide jaoks — majanduslikud ja sotsiaalsed suhted, riigi funktsioneerimine, poliitiline elu, rahvusvahelised kontaktid. *Sacra* sfääri alustel korraldatud ilmalik elu muutub kergesti oma vastandiks — selle asemel et stimuleerida inimest, tema tegevust ja ühiskonna arengut, hakkab ta seda ahistama (seepärast võib igasugune teokraatlik riik või sotsiaalne struktuur muutuda monstrumiks). Ilmalik elu vajab sekulariseeritud teadvust. Ebapiisavalt sekulariseeritud ja mütologiseeritud teadvus on olemuselt tasakaalutu ja müstifitseeritud ega vasta sotsiaalsele olemisele. Sellise teadvuse väljendajad on ükskõik kunas valmis uuesti moduleerima ja reorganiseerima oma (ja mitte ainult oma) rahva, ühiskonna, maa ja riigi sotsiaalset ning poliitilist elu, et see kehastaks ja väljendaks sotsiaalseid müüte. Mütologiseeritud teadvus mõistab alati talle vööraid ja irrelevantseid eluvorme kui mitteautentseid, fiktiivseid, endale geneetiliselt vööraid ja seetötu parandamist vajavaid. Ka siis, kui need eluvormid moodustavad teiste kultuuride ja isegi teiste tsivilisatsioonide tuuma. Mütologiseeritud teadvuse tsentriks, selle omalaadseks väärtuste teljeks on messianismi idee. See on usk ühe rahva või sotsiaalse klassi ajaloolisse erilisusse, erilisse tähtsusse inimkonna jaoks ja ajaloolisse missiooni (näiteks proletariaadi proletarse messianismi puhul).² Messianismi idee subjektiks ja väljendajaks saanud rah-

² Sellest lähemalt vt: Nikolai Berdjajev. «Vene kommunismi lätted ja tähendus» — «Akadeemia», nr 6—8, 1989; 1—5, 1990.

vas pakub teistele rahvastele või kogu inimkonnale uut väärtussüsteemi ning elamisviisi, vabastab teised rahvad (aga vabastada võib millest tahes, ka vabastatavate rahvaste ajaloost, minevikust, kommetest — kokkuvõttes, nende fataalsest ajaloolisest eksitusest) ja teeb nad õnnelikuks. Messianistlikud rahvad ajavad tavaliselt eriti kergesti segi oma ja võõra tee õnnele. Inimohvid, verised kollisioonid, genotsiid, sotsiaalsed vapustused ja katastroofid, mis saadavad õnnele ja vabastamisele sammuvat rahvast — messianistlikku rahvast, rahvast-kultuuritoojat, rahvast-jumalakuulutajat, rahvast-vabastajat —, erutavad teda vähe. Neid maapealsesse paradiisi viivaid protsesse hindab ta igavikulisest vaatepunktist — *sub specie aeternitatis*. Messianistlik rahvas ja messianistlik teadvus on ontoloogiliselt pime ja kurt teiste rahvaste ning teadvusetüüpide või -struktuuride suhtes, pime ja kurt teisitolemise suhtes. Messianism väljendabki olemuslikult kogu maailma eest suletud solipsistlikku teadvust, ennast kõige aluseks ja sotsiaalse olemise keskmeks pidavat teadvust. Messianism on teadvuse (rahva, sotsiaalse rühma, poliitilise partei) jumalikustamise akt, mille järel jumalikustunud rahvas või mõni muu messianistliku idee subjekt seab end kõrgemale sotsiaalsest olemisest ja saab ainsaks ja kõrgeimaks ajaloolise protsessi kohtunikuks. Kõik ühiskondliku teadvuse anomaaliad — šovinism, natsism, rassism — on messianismi tuletised. Messianistlik teadvus võib olla suunatud erinevatesse kultuurisfääridesse — religiooni, filosoofiasse, kunsti, poliitikasse. Poliitikasse ja riigi eksistentsi sukel-dunud messianistliku teadvuse sünnitised on totalitarismi erikontseptsioonid ja imperialismi vormid (fašism, natsionaalsotsialism, proletkultlik ideoloogia ja bolševism), fašiseerunud mõtlemise produktid (suletud ja militaristlike ühiskondade loomise ideed, üheparteilise poliitilise struktuuri idee, gangsterlik ideoloogia, negatiivse sisuga propaganda, s. o propaganda, mis pole loodud ega funktsioneerida mitte positiivsete ideede, vaid lõhkumise ja nihi-

lismi pinnal). Kui religioonis, filosoofilistes doktriinides või kunstiteostes saab messianismi subjektiks tavaliselt rahvas, siis poliitikas võib messianismi idee subjekte olla enam: siin võib olla jumalikustatud riik, sotsiaalne klass (näiteks proletariaat), poliitiline partei. Aga ka jumalikustatud riik ja jumalikustatud klass või partei on neid loonud messianistliku rahva sümbolid, rahva-jumalakoolutaja metafoorid.

Ent messianism võib ilmned ka muudes vormides. Ameeriklaste elulaadi ja väärtusorientatsioonide peen ja sügav analüüs Erich Frommi teostes näitab, et jumalikustada ja fetišeerida võidakse peale isikliku õnne ka standardiseeritud käitumise ja eksistentsi vorme. Nii saab nõndanimetatud massikultuuri tõlgendada kui ameerikaliku messianismi ilmingut. Aga tegelikult on see vaid ameerikaliku elulaadi ja egotsentriste massikultuuri ilmingute ekspansioon. Sügavad demokraatia traditsioonid, polariseeritud ja pluralistlik ühiskond, mis ühtlasi on ka kõrgelt sotsialiseeritud kodanike ühiskond, ning suurepäraselt funktsioneerivad demokraatlikud institutsioonid lasevad ameerikalikul messianismil ja üldse ameerikalikul sotsiaalsel mütoloogial (mida selline suur rahvas võib-olla ei saagi vältida) ilmned vaid massikultuuri ja meelelahutuste tootmise sfääris. Zbigniew Brzezinsky on üsna hiljuti öelnud, et Ameerika on maailmale andnud demokraatia ja massikultuuri.

Kuid mis siis ikkagi sünnitab tõelist messianismi, seda, mis esmajoones ilmneb sallimatuses teiste rahvaste ja kultuuride vastu, nende pidamises ersatsiks, surrogaadiks ja nõnda ebapiisavalt sakraliseeritud, s.o profaanlikuks ilminguks? Nagu ka sotsiaalsed utopiad, kaldub messianistlik teadvus parandama «ajaloo fataalset viga», pöörama maailma õigesse ja talle sobivasse suunda, «päästma» teda eksiteelt. Aga *ex nihilo nihil fit* ('eimildestki ei teki midagi'). Mis siis ikkagi kujundab selle messianismi? Abstraktselt arutades pole ju häid ega halbu rahvaid. Sõandan väita, et vastus sellele küsimusele on

geneetiliselt lihtne. Messianismi sünnitab ajaloolise revanšismi püüd, taotlus tagasi saada seda, mille rahvas ja riik on ajaloo käigus tagasipöördumatult kaotanud. Teiste sõnadega, see on püüd saada selleks, milleks rahvas võinuks saada või milleks ta arvab võinuvat saada, kuid ei saanud, püüd maailma ajaloolises draamas rolle ümber jaotada. Sellest vaatepunktist on messianism alati illusoorne kontseptsioon, mis üritab kompenseerida kas mitte kunagi eksisteerinud või siiski eksisteerinud, kuid pöördumatult kaotatud asju.

Muide ei tohi mingil juhul mööda vaadata messianismi geneesi seostest Piibliga. Pühakirja järgi oli Jumala äravalitud rahvas ju juudid. Kuid messianistlikuks rahvaks selle sõna tõelises tähenduses ei jäänud juudid kauaks, sest, nagu selgitavad eksegeedid (Pühakirja interpreteerijad ja kristoloogia asjatundjad), see nende missioon lõppes tõelise messia, Jeesus Kristuse tulekuga. Minu varasemat väidet sekundaarse messianismi (esmane messianism, nagu märgitud, on piibelliku päritoluga) revanšistliku ja kompensatsiooni taotleva loomuse kohta võib kinnitada ka asjaolu, et juute on jälitatud, diskrimineeritud ja hävitatud kõikides peamistes XX sajandi messianismi tsitadellides: Saksamaal, Venemaal, N. Liidus. Vaid naiivse ja pealiskaudse mõttelaadiga inimesed võivad seletada juutide massilist hävitamist impeeriumide ja diktaatorite majanduslike kaalutlustega, rahvaste psühholoogiaga, mis varem või hiljem kujuneb ümber «terveks» juudivastaseks instinktiks, või «ekslilike sionistlike väljamõeldistega». Imperialistliku ja messianistliku antisemitismi allikaks pole midagi muud kui ajalooline revanšism, totaalne püüd heita tsivilisatsiooni areng ja ajalugu kõrvale kui viga ja fiktsioon, lahendada sotsiaalse olemise ja ajaloo suurimat mõistatust nii, et uued messianismi subjektid — «blond bestia ja Kolmas Reich» või «emake Venemaa» — saaksid vaieldamatuks piibellikuks maa soolaks. Nõnda pole antisemitism iseseisev müüt (mõistagi ei pea ma silmas massiteadvuse loodud antisemiit-

Sotsiaalsed müüdid

likke müüte, mis kahtlemata on sotsiaalpatoloogia ilmingud). Antisemitism riikliku poliitikana on jälle püüd korraldada sotsiaalsetele müütidele toetudes ühiskonna (rahva) elu. Ühiskonna olemise ja ajaloo uut vundamenti ehitades tuleb kõrvale heita vana. Võib-olla on juudid olnud ja on edasi kõikide messianistlike rahvaste nõõkid, kes ei lase viimastel avaneda ajaloo personifikatsiooniks. Juudid on saanud pidevalt rahva ja riigi vaenlasi otsiva mütologiseeritud teadvuse tarvis tõeliseks ja kindlaks leiuks.

Nagu ma juba märkisin, heidab mütologiseeritud teadvus kõrvale tema enda loonud olemise ja tema enda konstrueerinud ajaloo. Edasi järgneb selle teadvuse teine aste — utoopilised sotsiaalsed teooriad, mis saavad uueks Piiblikks ja uueks suundanäitavaks täheks. Mütologiseeritud teadvus ise leiab utopia. Ja see polegi ajalooline juhuslikkus.

3. VABASTAMINE

Sotsiaalsed müüdid orjastavad inimesi ja rahvaid. On ju mütologiseeritud teadvus, nagu eelnevalt mainitud, absoluutselt suletud teadvus. Suletud ja solipsistliku teadvuse väljendajaks saanud inimesed ja rahvad pole suutelised avanema teisitiolemisele, teistsugustele olemise ja teadvuse vormidele. Selle teadvuse võimetus avaneda teistsugusele teadvuse ja olemise kogemusele on olemuselt teadvuse vangistamine ja orjastamine. Mütologiseeritud teadvusel on vaid üks mõõde, üks hinnangukriteerium, üks arenguvorm, üks paradiis, üks jumalus — tema ise. Mütologiseeritud teadvuse väljendajad ei saa täita sotsiaalse olemise peamist akti — avaneda maailmale ja ajaloole, leida oma koht ajaloo ruumis ja ajas. Seepärast mõistavad mütologiseeritud teadvus ja selle kvintessents messianism teisitiolemist, maailma ja ajalugu paratamatult deformeeritult, sest mütologiseeritud, messianistliku

teadvuse jaoks on maailm, ajalugu ja olemise fenomenid alati vaid moonutatud pilt. Niisiis on mütologiseeritud teadvus sotsiaalse olematuse poolt vangistatud ja orjastatud teadvus. Olemise ja ajaloo loomingut ahistab nende eitamine ja lõhkumine. Eksisteeriva sotsiaalse olemise ning selle aluste eitamine, teistsuguse olemise ja selle kogemuse eiramine, nagu ka ajaloo muutmine hiigelpeegliks, milles mütologiseeritud teadvus näeb vaid iseennast, viib destruktsioonile ja olematusele.

Mütologiseeritud teadvuse vastand on *sensus communis* — terve mõistus, universaalne eksistentslik intuitsioon, kollektiivse olemise tunne. Terve mõistus on avatud maailmale ja olemise fenomenidele, sest oma piiratud mõistmine ja ühtlasi teadlik enesepiiramine on terve mõistuse olemus. Terve mõistus on võime hoiduda konfliktist maailma, ajaloo ja iseendaga. Igatahes ei ole terve mõistus ainult individuaalse teadvuse omadus, ta on ka ühistunne (ei tähenda ju *sensus communis* ladina keeles, nagu ka *common sense* inglise keeles, mitte ainult 'tervet mõistust', vaid eelkõige 'ühistunnet, ühise tähenduse tunnet'). Aga massiteadvusega ei ole tal midagi ühist. Massiteadvus ei ole iseseisev, autonoomselt funktsioneeriv ilming, seepärast on seda lihtne instrumentaliseerida, muuta sotsiaalse mütoloogia meediumiks. Samal ajal on terve mõistus massi- ja mütologiseeritud teadvuse vastandiks. Veendumust (mis muide on eriti meil juurdunud), et terve mõistus on vaid ajavaimu väljendus ja kaasaja eelarvamuste kogum ning seepärast ka teoreetilise teadvuse absoluutne vastand, tuleks minu arvates tõlgendada kui vaieldamatut hüpertroofiat. See hüpertroofia tekib puudulikust ja pinnapealsest terve mõistuse reduktsioonist, selle pidamisest vaid tunnetusvahendiks. Sellest tulebki terve mõistuse ja teoreetilise teadvuse (mõistuse) täiesti põhjendamatu vastandamine. Tegelikult pole siin mingit vastasseisu. Terve mõistus ja teoreetiline teadvus mõjutavad ja kujundavad teineteist, olles pidevad korrelaadid. Terve mõistus pole ainult tunnetuse instru-

ment; esmajoones on ta konstruktiivne, sünarhiline suhe maailma ja olemise printsiipidega (loov, mitte hävitav; ühendav, mitte eraldav; integreeriv, mitte desintegreeriv). On ju *sensus communis*, nagu märgitud, ühistunne ja ühise tähenduse tunne. Just see loobki kollektiivsed sihid, kollektiivse elumõtte tunde, ideaalid ning üldised kõlblusnormid. Terve mõistus integreerib ühiskonda, ta ühendab inimesi, mitte ei eralda. Just oma võime tõttu ühendada ja liita ühiskonna kõige erinevamaid kodanikke, s. o täiesti erinevate sotsiaalsete huvidega ühiskonnaliikmeid, on terve mõistus alati olnud isegi individualismi äärmuslike vormide tasakaalustajaks. Terve mõistus käsitab maailma kõikide indiviidide (inimeste, rahvaste, asjade) erinevust ja omapära kui olemise fakti. Terve mõistus kui sünarhia — loov jõud, sotsiaalse ja kultuurilise olemise ehitis — on universaalne ühiskondlike suhete reguleerija. Tänu sellele õpivad inimesed ja rahvad suurt kunsti elada koos (tõsi, mõni teeb selleks õppimiseks jõupingutusi sadu või tuhandeid aastaid); tänu sellele ei hävita inimesed ja rahvad üksteist ega tee teoks seda ühiskonnaseisundit, mida Thomas Hobbes on nimetanud *bellum omnium contra omnes* ('kõikide sõda kõikide vastu'). *Sensus communis* on kõik Lääne demokraatiad loonud tsiviilühiskonna kreatuur. Ta on vaba või vabaneva ühiskonna atribuut. Niisiis on kõne all terve mõistuse ja teoreetilise teadvuse vastandamine, mille põhjuseks on terve mõistuse pelgalt gnoseoloogiline mõistmine, s. o tema pidamine vaid tunnetuse instrumendiks, filosoofiliselt ebakorrektnel ja ausalt öeldes naiivne. Terve mõistuse ja teoreetilise teadvuse vastandamise allikad on selged — kõike määrab terve mõistuse võrdsustamine argiteadvusega, mis pole suuteline transtsendentaliseerima inimliku kogemuse vorme ja mis seepärast on ka uppunud arvamuste ja eelarvamuste stiihiasse. Aga *sensus communis* pole ei etümoloogialt, sotsiaalselt olemiselt ega ühiskonna ajaloo vaatepunktist midagi muud kui konstruktiivne olemise printsiip. Hispaania kunstniku ja filo-

soofi Luis Ortega järgi eksisteerib sünarhilise ja konstruktiivse olemisprintsiibiga (sünarhiaga) kõrvuti anarhistlik ja destruktiivne olemisprintsiiip (anarhia). Inimeste maailm ja selle ajalugu on olemuselt pideva sünarhilise ja anarhilise olemise printsiiptide võitluse areen. Mõistagi võib purustamist vaadelda ka loomingu aspektina või selle võimaliku ilmnemisviisina. Looming pole mitte ainult vaba konstrueerimise akt või protsess. Tal on alati olemas ka konstruktiivne pool. Kuid anarhia kui olemise destruktiivne printsiiip on midagi muud. Tema olemus on eksisteerivate eluvormide ning eksisteeriva sotsiaalse korra kõrvaleheitmine ehk olemine totaalse eitamisena. Olemise destruktiivne printsiiip hõlmab sotsiaalset elu ja ühiskondliku teadvuse eri tasandeid, alates sellest samast teoreetilisest teadvusest ja lõpetades massiteadvusega. Anarhia võib väljenduda kõige kõrvaleheitmises ja maailma eitamise alusele rajatud sotsiaalses tegevuses või negatiivses mõtlemises (nihilismis), mis ei loo positiivseid ideid ega vorme. Terve mõistus ongi just see kaitseüsteem, mis kaitseb ühiskonda üleüldise destruktiooni eest. *Sensus communis* ja selle poolt loodud demokraatia, mille printsiibid ja institutsioonid tõstavad seadused inimese omavolist kõrgemale, ühesõnaga kõik, mis loob vabaduse fenomeni, on alati totaalse eituse, destruktiooni ja nihilismi vastu.

Vahest ei tasu unustada sedagi, et terve mõistus ja mütologiseeritud teadvus toetuvad kahele radikaalselt vastandlikule eksistentsimääratlusele, kahele vastandlikule olemisprintsiiobile. Esimene tee viib inimese ja ühiskonna leppimisele maailmaga, positiivsele sotsiaalsele tegevusele ja vabale tahtele, seega tsiviilühiskonna, demokraatia, seaduse ülimuse, vabaduse ja ajaloolise progressi kujundamisele. Teine tee aga viib inimese ja ühiskonna sõjani maailmaga, negatiivse sotsiaalse tegevuse ja omavolini, seega loodusliku, naturaliseeritud, džungliseaduste järgi elava ühiskonnani, totalitarismini, mitte seaduste, vaid klasside, parteide, partokraatsete

eliitide, *duce*, fiiüreri, generalissimuse või peasekretäri ülimume ja diktatuurini, orjuseni ja ajaloolise protsessi hülgamiseni. Sotsiaalne sünarhia ja anarhia on kosmilise sünarhia ja anarhia peegeldused. Konstruktiivset olemise printsiipi kehastavad vabadus, demokraatia ja seadused on end loodusest lahti kiskunud, humaniseeritud ruumi loonud inimese olemise universum. Destruktiivset olemisprintsiipi kehastavad totalitarism, autoritarism, diktatuur ja orjus on loodusesse ja looduslikku olemisse sukeldunud, naturaliseeritud, looduslikustatud ühiskonna loonud inimese universum (ei korranud ju Adolf Hitler mitte eriti ammu, et nemad, s. o natsid, on kohustatud olema julmad ja halastamatud nagu loodus ise!). Sotsiaalse olemise destruktiivse printsiibi väljendajad — suletud, sõjaväesetatud, agressiivsed totalitaarse ühiskonna ja destruktiivse maailma struktuurid (fašism, natsionaalsotsialism, bolševism, idakommunism) — on alati üritanud hävitada domineerivaid maailmastruktuure ning tsivilisatsioonitendentse. Destruktiivsed, imperialistlikud režiimid on ohtlikud kogu inimkonnale, sest tavaliselt nad «vabastavad» kedagi: oma rahvast, kellel on nii suur puudus nende käest häbitult ära võetud eluruumist, või rõhutud klasse, kes oma rõhumisest ja orjastamisest pole teadlikuks saanud mitte niivõrd oma vahetu sotsiaalse kogemuse kui oma juhtide läbi. Destruktiivsed režiimid ühtaegu loovad vabastamise müüte ja on ise nende poolt loodud. Peale selle vabastavad need režiimid oma ja võõraid rahvaid tervest mõistusest ja ühtlasi ka võimalusest lülituda oma ajaloo ja tsivilisatsiooni vormide loomise normaalsesse protsessi. Tõtt-öelda ongi mütologiseeritud teadvuse formeerumine ühiskondliku teadvuse vabastamine tervest mõistusest — harmoonilisest isetegevusest ning sidemetest oma ajaloo ja kultuuriga, ent ka sidemetest teiste rahvaste ja kultuuridega. Nii paradoksaalne kui see ka on, aga vabastamise müüt orjastab väga kergesti just vabastajarahva enda. See rahvas muutub ise imperialistliku poliitika ja destruktiivse strateegia hirmsaimate ja küüni-

lisimate manipulatsioonide objektiks ja instrumendiks. Neil juhtudel on vabastamise mõiste eriti mahukas. Ta hõlmab nii ainsa täisväärtusliku rassi, rahva kui selle kultuuri ekspansiooni ideed — ainsa õige majandusstruktuuri, sotsiaalse teooria ja praktika kehastamise ideed — kui hukkuvate või laostuvate struktuuride (näiteks kapitalismi) ajalooareenilt eemaldumise kiirendamise projekti. Inimeste massiline hävitamine on vabastamise teooriale ja praktikale immanentne — see saab oluliseks maailma mõõtu probleemide lahendamise vahendiks. Piisab, kui meenutada natse ja massilise hävitamise akti, mida kutsuti «radikaalseks küsimuselahendamise viisiks»; Jossif Stalinit, kelle sõnutsi «on inimene — on probleem, ei ole inimest — ei ole probleemi». Inimese väärikust ja elu kummutavad pretsedenditud ajaloolised analoogid näitavad, et destrukttiivset olemise printsiipi kehastavad režiimid üritavad teadlikult või ebateadlikult hävitada kas kogu inimkonda või vähemalt domineerivaid tsivilisatsioonivorme. Oma väidet võin ma kergesti põhjendada ka selliste argumentidega: destrukttiivsete režiimide sisemine vedru on hävitamine ja lammutamine, nad funktsioneerivad hästi vaid siis, kui nad on destruktiivsed. Teisiti öeldes, nende eluvõime üle otsustatakse selle järgi, kas neil on, mida hävitada, lammutada, juhtida jne. Midagi hävitamata ja seisma jäänuna alustavad need režiimid märkamatu oma sisemist demonüaži (kas pole selle teesi õigsuse parimaks tõenduseks N. Liidu praegune siseolukord?). Lammutamise ja likvideerimise objekti kaotamine on meie vaadeldavatele režiimidele surmavalt ohtlik. Kui pole, mida juhtida, võib mütologiseeritud teadvus järk-järgult hakata sekulariseeruma, hakata püüdlema teistsuguseid eksisteerimisvorme. Siis on aga väga keeruline seda taas käivitada.

Agaga nüüd tuleks proovida leida vastust peamisele küsimusele, püüda kontrollida esitatud teeside põhjendatust: kas üldse on olemas seos (ja kui, siis milline) sotsiaalse utopia, mütologiseeritud teadvuse ja

XX sajandi monstrumite — totalitaarsete ja imperialistlike režiimide vahel? Selles mõttes pakun arutlemiseks järgmist probleemitriaadi: marksistlik utoopia — Venemaa-idee — Nõukogude Liit.

Seda, et Karl Marxi sotsiaalse teooria (hoolimata kõigest selle väärtustest — novaatorlikust metodoloogiast, historismiprintsiibi rakendamisest) prognoosivas osas ehk teadusliku kommunismi teoorias on palju utoopilisi jooni, pole minu arvates raske tõestada. Elu kummutas Karl Marxi ning hiljem ka Lev Trotski tõstatatud permanentse revolutsiooni idee, mida muide kritiseeris ka Lenin. Alati uskudes, et sotsialismi saavad luua vaid suured Lääne demokraatiad, et sotsialism on Lääne tsivilisatsiooni looming, ei saanud Karl Marx kuidagi ette näha, et seda hakkavad «edukalt» looma aasialiku tootmisviisiga maad ja rahvad — Venemaa, Hiina, Kambodža, Põhja-Korea. Peale selle ei saanud Marx ette näha ei teaduslik-tehnilist revolutsiooni ega postindustriaalse ühiskonna sündi. Nagu õigesti on märkinud vene skulptor ja filosoof Ernst Neizvestnoi, oli Karl Marx suurepärase XIX sajandi kapitalismi kriitik, kuid üsna kehv ennustaja. Aga oma eelkäijatest erineb marksistlik utoopia selgelt oma eshatoloogia, oma apokalüptilise teooria poolest. Ükski utoopialooja ei seostanud õnneliku tuleviku visiooni otseselt omaenda ühiskonna hukkamisega. Selle sammu astus esimesena Karl Marx.

Eshatoloogiaga seostub tihedalt ka teine meie vaieldava triaadi liige — Venemaa-idee. Ma ei hakka laias kontekstis tõsiselt lahti harutama vene messianismi fenomeni. Olemuslikult sobib selle kohta enamik eespool esitatud üldisi messianismi karakteristikuid. Vene messianism oli aga eriline ja erines tublisti messianismi teistest vormidest ja liikidest. Venemaa-idee hellitajad löid samuti nagu marksistlik utoopia oma eshatoloogilise doktriini. Selles seoses on tegemist vene slavofiilide levi tatud Lääne tsivilisatsiooni vältimatu huku teooriaga. Slavofiilide järgi saaks Lääne hukkamise järel maailma

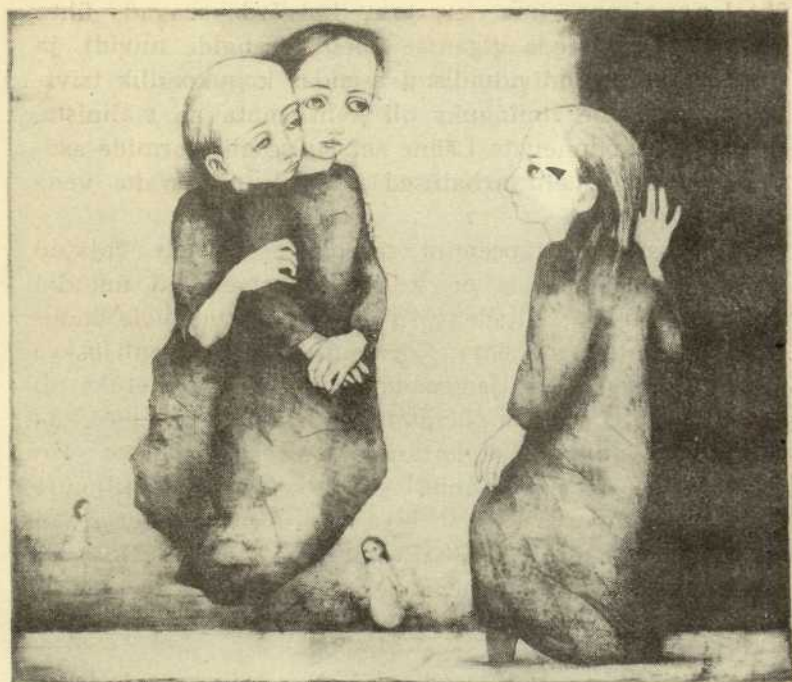
uuendada ja päästa vaid slaavi tsivilisatsioon, mille südameks on mõistagi Emake Venemaa. Eriti järjekindlalt on see panslavistlik ja russotsentristlik kontseptsioon esitatud Nikolai Danilevski tuntud teoses «Venemaa ja Euroopa». Kes siis veel kui mitte Venemaa saab proovida sellise utopia teostamist, mis taotleb ja põhjendab Lääne tsivilisatsiooni tuuma — majandusliku, poliitilise ja vaimse individualismi ning eraomanduse — kaotamist, ühtlasi ka Lääne traditsiooniliste elu- ja tsivilisatsioonivormide hukkumist? Kuid Moskva ei muutunud mitte «Kolmandaks Roomaks», nagu unistasid vene slavofiilid, vaid pigem ülemaailmse proletariaadi Jeruusalemmaks. Mõistagi ootas asjade niisuguse käigu juures Venemaa idee apoloogeete ja adepte, rääkimata juba vene intellektuaalsest eliidist ja vaimuaristokraatiast, kohutav pettus. Proletaarseks messianismiks transformeeruv vene messianism muutis «pragmaatilise ja vaimuvaese Lääne» «rahvusvahelise imperialismi hüdraks», ning ka unikaalne vene vaim ja kultuur muutusid üha *proletkult*'likumaks. Sel moel vabastati Venemaa ise oma klassikalisest kultuurist, fundamentaalsetest eluvormidest ja -kommetest. Jäi vaid lõputu destruktsioon, mis Venemaa õnnetuseks pööras tema enese vastu. Aga see-eest sündis maailma üliunikaalne impeerium — NSVL.

NSVL realiseeris peaaegu täiuslikult kõik utoopilised projektid. Thomas Moruse sükofandid muutusid nõukogude nomenklatuuriks, sotsiaalse elu põhiprintsiibiks sai egalitarism, ühiskonna anonüümsus aga ületas vahest kõik kunagi kirjeldatud anonüümsete ühiskondade mudelid. Samuti realiseeriti mittemajanduslik sund otse novaa-torlikult: ilmusid kolhoosid, elustus kõige tõelisem päris-orjus, loodi koonduslaagrid, mis taastasid orjuse ning löid selle niisugused vormid, mida ei olnud näinud ei antiikne Kreeka ega Rooma (kus muide ei valitsenud mitte kollektiivne, vaid individuaalne orjus). Õnetu Lääne võõrdumus asendati rõhutatud klasside sotsiaalse harmooniaga ning ühiskonna kõigi liikmete huvide

Sotsiaalsed müüdid

ühtelangemisega (ma ei tea, kuivõrd saavad ühte langeda või erineda gigantse vangla vangide huvid), ja pahelist Lääne individualismi asendas kogukondlik tsivilisatsioon, mille ilminguks oli kahtlemata ka stalinism. Nii astusid kõdunevate Lääne sotsiaalse elu vormide asemele sotsiaalse elu arhailised vormid (nii on ka vene keeles *obštšina*).

Säärast teed, täpsemini, säärastele alustele rajatud ajaloolist teed mööda on kulgenud sotsiaalsed müüdid oma viirastuslike viljadega, mis on valminud meie õnnetu, ajaloos ennenägemata dramatismi ja traagilisusega märgitud sajandil, viljadega, mis on teinud õnnetuks nii palju rahvaid ja inimpõlvkondi. Võimatu on kirjeldada sotsiaalsete muutide ja antihumaansete sotsiaalsete eksperimentide ohvriks saanud ja veel saavate miljonite inimeste kannatusi. Jääb üle vaid elada lootuses, et XXI sajand saab demütologiseeritud ja mõistliku inimese ning tema maailma sajandiks.

Reti Laanemäe. KOHTUMINE
(Pehmelakk, metsotinto) 1990

BOLŠEVIKUD JA MÜSTIKUD

Jaan Kaplinski

Olen kord näinud saksakeelset raamatut, mille sisuks oli Lenini vaadete teoloogiline analüüs: leninismi oli vaadeldud omamoodi radikaalse teoloogiana ja tulemus oli veenev. Analoogiad leninismi ja religiooni vahel ei piirdu aga kristlusega. Ka Hiina buddhismis on olnud konflikt suuna vahel, mis rõhutab valgustusele jõudmist harjutamise ja enesetäiustamise kaudu, ja suuna vahel, mis rõhutab valgustuse äkilisust ja täielikkust. Seda illustreerib lugu telliskivi poleerimisest, mis on zen-buddhistide hulgas jätkuvasti populaarne: et näidata, kui rumal on kujutelm sellest, et valgustusele saab jõuda järk-järgult, võtab õpetaja telliskivi ja hakkab seda hõõruma. Õpilase küsimusele, mida ta teeb, vastab õpetaja, et teeb kivist peeglit. Õpilane ütleb, et kivist ei saa peeglit. Nii jõuab ta arusaamisele sellest, et inimeses peab juba olema Buddha-loomus, mida enam pole vaja nühhkida ja poleerida, vaid ainult avada.

Ühiskonnaõpetustest oleks zen-buddhismi analoogia ilmselt Kropotkini anarhism, kus usutakse, et uus loomulik ja õiglane ühiskonnakord juba eksisteerib vana rüpes allasurutuna ja vägistatuna; ta tuleb ainult vabastada, lõhkudes vana ja vägivaldse süsteemi. Lenin arvas siiski, et uus ühiskond tuleb luua, vana lõhkumine on vaid selle eeldus. Nii anarhistid kui enamlased aga on kindlad

selles, et olemasolevat ühiskonda ei saa reformida, parandada, — see peab hävima, et saaks sündida uus.

Konflikt leninistide ja reformistidest sotsiaaldemokraatide vahel on analoogiline konfliktiga pelagiaanide ja kiriku enamuse vahel: Pelagius ja tema pooldajad arvasid, et inimene saab oma jõududega vähehaaval täiuslikuks ning õndsaks; kirik jäi seisukohale, et selleks on vajalik inimese ümbersünd Jumala armu läbi, vana patuse «mina» surm. Augustiinlikust seisukohast lähtudes ei saa inimest parandada, kõige vähem saab ta end ise parandada; teda saab muuta ja muudab totaalselt ainult Jumal ise, jõud, mis tuleb väljastpoolt tema «mina» ning tahet ega allu sellele.

Tundub, et algkristlus on lähemal Augustinusele kui Pelagiusele: Kristus on rõhutanud, et tema riik ei ole siit maailmast, et tera peab surema, kandmaks vilja, et uut veini ei panda vanadesse astjatesse. Jumalariigi tulek tähendab senise maailma lõppu, katastroofi. Vaimuhingus, *pneuma*, mis meid võib uueks muuta, ei allu meile, ta tuleb, nagu ise tahab.

Kujutelm sellest, et inimene võib saada hoopis teiseks, imeliseks, jumalikuks, üliinimeseks läbi senise isiksuse hävimise, läbi surma, on igipõline. Teda kohtame juba šamanismis: on kauneid jutte sellest, kuidas vaimud võtavad tulevase šamaani, keedavad tal katlas liha luudelt ja panevad siis uue liha luudele. Vahel võetakse tal ka senine süda ning hing seest ja pannakse uued sisse. Igatahes peab ka šamaan surema, et saada uueks.

Samaaniks saamine on erisugune initsiatsiooniriitus. Nagu teada, on ka initsiatsiooniriituste põhisisuks senise isiksuse või tema sotsiaalse seisundi täielik lõpp ja uue algus. Nii on täiskasvanuks saamisega, mida paljudel rahvastel tähistavad noorukile rasked ja vahel isegi eluohtlikud sündmused. Hüpates tornist alla ja jäädes liaanidest kõie otsa rippuma, veetes päevi või nädalaid paastudes pimedas koopas, käies retkel vaenlase pea järel saab otsa laps ja sünnib täismees. Seda initsiatsiooni ja

surma-sünni analoogiat rõhutab vahel ka tseremooniade sümboolika. Meile tuttavamad initsiatsiooniriitused on klassikalised talupojapulmad, kus naine vahetab korraga nii oma sotsiaalse seisundi kui sugulussidemed. Neiu, ematütar, sureb ja sünnib mehenaine. Mõrsjaitkud meetavad surnuitke.

Kõiki initsiatsiooniriituste aluseks olevaid kujutelmi kannab usk surma ja sünni sümmeetriasse. Sünd toob kaasa surma, surm sünni. Kui sureb inimene, sünnib kuskil uus, kui sureb nooruk, sünnib täiskasvanu, kui sureb neiu, sünnib naine, kui sureb tavaline inimene, sünnib šamaan. See kujutelm on laienenud ka ühiskonnale ja tervele kosmosele. Parside usu järgi pidi kord saabuma selle puuduliku ja armetu maailma lõpp. Siis saavad nii elusolendid kui maailm ise tagasi algse täiuslikkuse, vaimse olemise, maa puhastatakse sulametalliga kõigest saastast, mees ja naine ühinevad üheks olendiks, pole enam surma ega valu. Mitmesugused mässulised liikumised lähtusid usust, et tulevases maailmas pole rikkaid ega vaeseid, kõik on võrdsed, kõik on Jumala lapsed ja elavad omavahel rõõmus ning rahu. Tihti usuti, et see tulevane rõõm ja rahu saab osaks valitutele, enamasti nendele, kes siin ilmas kannatavad, on kõige alandatumad ja armetumad. Niisugused kujutelmad levisid loomulikult juutide hulgas, kes olid kaotanud iseseisvuse ja pidid elama võõra vägivaldse võimu all. Mõnikord võtsid nad õige militantse kuju, nagu sektantide hulgas, kelle kirjavarast õige palju on säilinud Qumrani koobastes. Need inimesed, kes pidasid end Jumala valituks, uskusid, et tulemas on viimnepäev, viimane võitlus kahe kosmilise jõu — Pimeduse ja Valguse vahel, millest nemad peavad osa võtma Valguse poolel. Võitluseks valmistusid nad täiesti konkreetset, tehes korrapäraselt sõjalisi õppusi.

Kumraani kogukond arvas siis, et õigluse ja õnne riik tuleb maa peale läbi suurte ja kohutavate heitluste, milles ka inimesed kaasa võitlevad. Veel samm edasi on

uskuda, et inimeste ülesanne ongi alustada seda viimast võitlust, vallandada sotsiaalne ja kosmiline katastroof, mille tulemusena maailm sünnib ümber, vana kaob ning saabub uus. Selle sammu tegid arvatavasti mõned varakristlikud sektandid (näiteks tsirkumtsellioonid), kellest ei ole aga kuigi palju teada. Hiljem on sedalaadi mõtted levinud reformatsiooniaegsel Saksamaal. Jumala tööriistaks peavad end nii Münsteri kommuuni kui talupoegade sõja juhid. Võitlus, mida nad peavad, ongi eshatoloogiline viimane võitlus, mis toob maa peale Jumalariigi. Selleks on Jumal õigetel (anabaptistidel) käskinud rünnata jumalavallatuid ja ülekohtuseid. Õige polevat oodata, millal tuleb Issanda ingel pilve peal, vaid kättemaks tuleb õigetel endil täide viia.

Oluline on, et Jumalariik, uus ilm, tuleb siin läbi võitluse; et ta tuleks, peab hävitama vana, katkestama temaga igasugused suhted: anabaptistid kutsusid kõiki «õigeid» «pögenema Paabelist». Vana maailma ei saanud parandada, ta oli läbinisti patune ja hukas nagu kunagi Soodom ja Komorra või Paabel. Ta oli määratud hävima, mõned usklikud leidsid, et tema hävitamine on nende kohus. Mõned arvasid, et seda teeb Jumal. See ei ole aga kuigi põhiline erinevus. Kõiki selliseid vana maailma lõpu lootjaid ja sellele kaasa aitajaid ühendab radikaalne revolutsioonilisus, neis ei ole midagi Pelagiuse usust inimese järkjärgulisse paranemisse. Nad on järjekindlad dualistid, parside pärijad, kes ei tunnista mingit leppimise võimalust pimeduse ja valguse, õige ja nurjatu, selle maailma (ja tema saatanlike kude valitsejate) ning tulevase maailma (ja tema valitseja Kristuse) vahel.

Sellise antipelagiaanluse pärijad on kindlasti kommuunistid, eriti õigeusklikud leninistid ja maoistid. Ka nende meelest ei saa olemasolevat kapitalistlikku ühiskonda parandada, reformida, vaid see tuleb hävitada, asendada uue ühiskonnaga, milles kujuneb uueks ka inimene. Nii ekspluateerijate ja ekspluateeritavate kui kahe vastandliku maailmasüsteemi vahel valitseb ainult antagonism,

võitlus, mis peab lõppema uue võiduga. See võitlus on kommunistide filosoofias tõstetud kosmiliseks absoluudiks: «dialektilises» maailmakäsituses on kõige aluseks vastuolud, mille vahel valitseb pidev võitlus. Kujutelm maailmast kui vastuoludest ja võitlusest oli armas Mao Zedongile, kes mõnigi kord püüdis neid õhutada oma ühiskonna sees, vältimaks kodanliku mugavuse ja rahulolu juurdumist. Umbes samamoodi suhtus ellu ja võitlusesse ka Lev Trotski.

Kristlikke ja kommunistlikke radikaale ühendab täielik leppimatus olemasoleva maailmaga. Kõige suurem vahe ei ole selles, et ühed usuvad Jumalat, teised mitte, vaid selles, et kumbki saab «selle maailma» põhiolemusest erinevalt aru. Kristlastele on see maailm kaduv, Kuradi võimu all olev patune paik, kommunistidele väärustunud omandi- ja inimsuhetega ühiskond. Kummagi meelest ei ole selles patuses maailmas või vastavalt klassiühiskonnas võimalik midagi tõelist. Kõige tõelisem ja õigem on valmistumine tulevaks maailmaks, mis kristlaste meelest tähendas täielikku meelearandust, Jumala armu vastuvõtmist ja lahtiütlemist senisest elust, kommunistide meelest aktiivset tegevust selle maailma, klassiühiskonna hävitamiseks ja asendamiseks õigluse ja vabaduse ühiskonnaga, uue maailmaga, mille pidi viimases võitluses tooma internatsionaal.

Nii radikaalsete kristlaste kui kommunistide suhtumine moraali sisaldab ambivalenttsust. Kristluse mõistmine õige käitumise õpetusena, mis on ikka olnud populaarne, on tegelikult vastuolus Pauluse traditsiooniga ja selgelt pelagiaanlik. Pauluse traditsioonis muudab inimene õigeks Püha Vaimu vastuvõtmine usus, mitte püüd seada oma käitumist mingi moraalkoodeksi järgi. Eetiline inimene on usu ja Vaimust osasaamise, mitte inimese ponnistuse tulemus. Jeesuse enda suhtumine kasuistlikku eetikkasse näib olevat negatiivne: küsimusele, kelle omaks saab seitsmele vennale järjest kuulunud naine tulevases elus, vastab ta, et seal ei võeta naist ega minda mehele,

vaid elatakse nagu Jumala inglid taevas. Ka eetika on ju vähemalt poolenisti siit maailmast ja tema liiga hoolikas jälgimine võib meid siduda selle maailmaga. Nii satume vastuollu kristliku eetika kõige olulisema käsuga — vabandada sellest maailmast.

Pole ime, et mitmed kristlikud sektid on eetikasse suhtunud lausa antinomistlikult, uskudes, et Kristuse sünd ja ülestõusmine on neid täielikult vabastanud seaduste alt, asetanud teispoole head ja kurja. Antinomistidega on tulnud võidelda ja väidelda Paulusel ning paljudel teistel kirikuautoriteetidel. Nende kõige veenvam argumentatsioon on see, et inimese vabadus, mis tuleb Pühast Vaimust, ei saa avalduda amoraalsuses, seksuaalses ohjeldamatuses, tapmises ja röövimises. Maailmast vaba inimene võtab maailmast miinimumi, tema himud ja soovid on väikesed ega ahista teisi; teistesse suhtub ta leebuse ja armastusega. Võiks öelda, et kristlase vahekord olemasoleva maailma ja ühiskonnaga on nagu rahulikult ja vaevadeta surija vahekord ellujääjatega: tal on neilt väga vähe tarvis ja nende mured ning askeldused lähevad talle vähe korda.

Umbes nii on ilma ja inimestesse suhtunud ilmselt paljud silmapaistvad kristlased. Täni võiks ta olla kõige selgemini säilinud kloostritraditsioonis, mille juurde kuulub «suremine sellele maailmale». Sellele maailmale surnud inimene veedab tihti oma päevad kloostris, eemal igapäevasest elust ja askeldustest, kuid ta võib ka maailma tagasi tulla ja selles päris aktiivselt tegutseda, kuulmata ometi enam siia, toimides isetult ja vabalt teiste heaks. Selline aktiivne armutegevus maailmalaste heaks on ehk kõige ülem, mida kristlane üldse teha saab, kuid ühtlasi ka kõige raskem. Maailm võib ka väga suuri vaime oma võrkudesse püüda ja nende sekkumine ilmalikesse asjadesse võib olla üsna kahtlase väärtusega. Mõtleme ema Teresa sõnavõtte abortide vastu, kus ta leidis, et abordid on hirksamad kui aatomipomm. Meenutame Assisi Franciscuse õnnetus osavõttu risticõjast Egiptuses

või Siena Katariina kihutustööd paavsti heaks, kes osutus üheks kõige kõlbmatumaks meheks paavstitroonil üldse.

Kvietistidel on aktiviste muidugi kerge süüdistada. Aktivistid võivad niisugustele süüdistustele vastata kasvõi nii, et vigu ei tee see, kes midagi ei tee, tegemata jätmine on aga võib-olla mõnikord kõige suurem viga. Kvietist võib selle peale öelda, et aktiivne tegutsemine maailmas võib inimeste meeles muuta selle maailma asjad liiga oluliseks ja seeasemel et aidata inimestel maailmast vabaneda, köidab kristlik aktivism neid veel enam maailmaga.

Aktivismi ja kvietismi vastuolu viib loogilis-eetiliste paradoksideni, mis osutab sellele, et kristlus ei ole mingi loogiliselt järjekindel filosoofia või käitumisteooria, vaid paradoksaalne õpetus nagu teisedki suured religioonid. Küsimus käitumisest siin elus viib paradoksideni ka mahajaana-buddhismis, kus võimaliku vastusena on pakutud «toimimata toimimist» — selle väljendi leiame muide ka kristlikul müstikul Susol. Hinduismi kesksemaid pühi tekste «Bhagavad-Gita» käsitleb tegelikult sama probleemi ja leiab vastuse sellele samuti isetus toimimises, toimimises väljaspool tavalist intentsionaalset, eesmärgipärast käitumist.

Nii sügavate filosoofiliste ja psühholoogiliste kaemusteni kommunistid ei jõua, kuid nendegi teoorias ja praktikas on küsimus suhtumisest olemasolevasse väärastunud klassiühiskonda, tema moraali ja institutsioonidesse üks kesksemaid. Loomulikult puudub kommunismis kvietistlik võimalus: kommunistlikult saab elada ainult võitluses uue parema maailma eest. Kuid seni, kui see maailm ei ole veel võitnud, ei ole kõikjale jõudnud, tuleb kommunistidel tegemist teha ka senise maailma säilmetega, kapitalistlikute riikidega ja mineviku pärandiga: kultuuriga, religiooniga, käitumisharjumistega. Radikaalide meelest ei saanud vana hääbuva ja uue sündiva maailma vahel olla mingit leppimist, ainult halastamatu võitlus. Kõik vana tuli hävitada, kaduma pidi ka senise ühis-

konna moraal, kultuur ja loomulikult religioon. Punasel Venemaal tahtsid radikaalid muuseumidele tule otsa panna, kaotada perekonna ja senised moraalinormid. Nad ei näinud ka mingit võimalust rahulikult kooseksisteerida kapitalimaailmaga: Venemaal alanud revolutsioon pidi saama maailmarevolutsiooniks, revolutsioon ühel maal oli tegelikult võimatu, absurd. Sellist radikaalset suunda esindas suurel määral Trotski, kuigi pole selge, kuivõrd tema revolutsiooniline retoorika tulenes tema sügavamatest veendumustest, kuivõrd oli vahend võimuvõitluses. Sellele leppimatule suunale vastandus Lenini reaalspoliitika, kes — vähemalt hilisema Nõukogude traditsiooni järgi — esitas kahe süsteemi rahuliku kooseksisteerimise teooria, mis sai Nõukogude Liidu välispoliitilise doktriini üheks alussambaks.

Lenini kooseksisteerimise-teooriat võib tõlgendada kahel viisil, kas pelga sõjakavalusena või tõsiselt võetava õpetusena sellest, et rahulik majanduslik võistlus otsustab lõpuks, kumb ühiskonnakorraldus on parem. Võistlevad maailmasüsteemid aga saavad pidada normaalseid majanduslikke, kultuurilisi ja humanitaarseid sidemeid. Kui võtta omaks selline kooseksisteerimise õpetus, tuleb lahendada ligilähedalt samasugused probleemid kui varakristlastel. Kuidas saavad uue maailma kodanikud suhelda vana maailmaga, ilma vana maailma tugevdamata, tema püsimisele kaasa aitamata ja veel enam, ilma vana maailma väärustunud suhetel ja ideedel end rikkuda laskmata?

Sellele küsimusele ei ole kommunistid vähemalt praktikas rahuldavat vastust leidnud. Läänega suheldi vahel üsna intensiivselt, see oli aga ikka valitute privileeg: rahvahulki püüti Läänest ja tema halbadest mõjudest isoleerida. Vaigistamiseks oma halba südametunnistust, püüti ka toetada töölisliikumist Läänes ja veel enam revolutsioonilist liikumist Kolmandas Maailmas. Selline käitumine on aga kaugel kristlikkude ja muude müstikute «toimimata toimimisest», on puhas silmakirjalikkus ja

Bolševikud ja müstikud

ebaausus. Kommunistid petavad kas Läänt või oma revolutsionääridest liitlasi, enamasti aga mõlemaid korraga. Sel kombel ei saa kommunistlikel riikidel tekkida normaalseid vahekordi teistega. Kahe maailmasüsteemi vahekordi jääb valitsema antagonism, mis avaldub külma sõjana, sõjaliste konfliktidena marginaalsemates piirkondades ja halvava ideoloogilise terrorina siseriigis. Selle olukorra lahenduseks saab olla ainult ühe süsteemi võit, nagu nüüd ongi juhtunud. Meie silmade all variseb kommunistlik süsteem koost ja tema ametlik ideoloogia kaotab kehtivuse.

Kas kommunism on surnud? Jah, ilmselt oma praegusel kujul küll. Kuid nagu olen püüdnud näidata, on kommunism välja kasvanud ühe isemoodi sektina kristlusest ja nagu kristlusele, on ka temal vaimseid sidemeid teiste religioonidega. Kuni jääb see vaimne kasvupind ja inimese ohustatud eksistents siin maailmas, jääb kommunism alles religioosse võimalusena, mis varem või hiljem jälle aktualiseerub. Ma usun, et seekord ei sünni ta punalipulise ja sõjakalt ateistliku teooriana, vaid lähedasemana kristluse traditsioonilisematele suundadele. Sellele viitab kristluse enda selge eemaldumine kvietismist, ühiskondliku aktivismi domineerimine selles. Seda kristluse aktiveerumist, mis võib-olla tipneb «vabastusteoloogias», on minu meelest tõsiselt mõjutanud kommunism. Konkurentsis kommunistidega on kristlased häälestanud end rohkem sotsiaalsele lainele. Kommunism, mis riigiideoloogiana kaob ja oma ortodokssel kujul säilib vahest mõne pisipartei õpetusena, elab kristluses edasi ja ootab nii oma teist tulemist, mõjustades aga latentsenagi maailma saatust.

ÜKS LAUSE VÄGIVALLAST

Gyula Illyés

Tõlkinud Ene Asu-Öunas

Kus vägivald on,
seal vägivald on,
ei ainult püssitorus,
ei ainult vangiroodus,

ülekuulaja piina-
kambris, äraviidute
karjete kajas
keskõisel ajal,

kaebaja süüdistuse
küünilisuses,
müürimorses ja
ülelennistuses,

kõikvõimsa kohtuniku
otsuses armulikus,
ükskõikses ja jahedas:
süüdi, süüdi sa!

käsuandja haukes: tuld!
elab vägivald,
kaikuvast kogupaigus,
laipade lasus augus,

teates, mis uksepeeles
kuuldud ja tardub keelel,
sosinal ringi käivas,
uskumatuna näivas,

sõrmes, surutud suule:
pst! kas keegi ei kuule?,
kus trellide raudne vald,
seal on vägivald,

pilkudes äranäotuis,
sealpoole jäetu
oiges, siuglevas tummalt
õuduste painavast lummast,

Illyés Gyula. Egy mondat a zsarnokságról. — Poezija. Versek. Zágráb, Mladost, 1971.

Üks lause vägivallast

**silmades veelduvates,
kuivanud pisarates,
hangunud, terasest
silmaterades,**

**kus marsitaktis käib tald,
seal on vägivald,
hurraa hõiskavais suudes,
rõkkavais elaguu'des,**

**kus vägivald on,
seal vägivald on,
peopesis, alati nõus
aplodeerima täiest jõust,**

**ja lava peal, ooperis,
keelte võltsoonides,
värves, kivikujudes,
looja tujudes,**

**kunstniku pintslikaares,
ja pildiraames
on öises automüüras,
täis morni salapära,**

**kus sinu koduvärv,
seal vaibub, ootab ära,**

**temaga ei saa
võidu joosta, võidelda,
on sealgi truult ta,
kus jumal ammu puudu,**

**ta liigub maialt
ka lasteaias,
poeb isa õpetusse,
poeb ema naeratusse,**

**kuni tunnistad: su laps
on jäänud üha võõramaks,**

**ei ainult okastraadis,
ka trükitud tiraadis,
veel enam okastraadist
vohavas fraasis,**

**ega puudu see
hüvastijätusuudluses,
küsimuses kallima:
mil jõuad koju, kallim, sa?,**

**teel tuttava püsivais
kuis-käsi-käib?-küsites,
äkki lõtvunud, higises
käepigistuses,**

**ja päev-päevalt hääbuvas
pilgus armsama, häduses,
ka kohtamisel
tema on manuline,**

**ei ainult risti kandes —
ka vaelevandes,
sõnade petlikus hurmas
kui kärbes veinisurmas**

lahti unes ei lase,
jagad temaga aset
ihas ja ängis
ka pulmasängis,

kuigi sa teda vaenad —
aated temale laenad,
müüd hinge ja ihu,
annad viimsegi pihust,

ei ainult silmis ja suus,
su tassis ja taldrikus,
tules ja tuha seeski,
su toanurgas, kaevuvees,

ootab, kas akent paotad,
oma lehka siis laotab,
nagu laguneks koolja
või gaas sisse voolaks,

üksi oled, siis luurab
su järel, kuulab,
haarab igast veast,
su oma mõte kaob peast,

Linnutee öös on
miiniväli, kus töös on
helgiheitja ja tsoonis
tähed spioonid,

ja taevas sibelev suur
kui vangilaager-puur,
seal lööb vägivald hellalt
kõigile hingekella,

ta armust lunastatud
saavad su patud,
kirik, parlament,
tapalava —
kõik kokku teatrilava,

avad silmad või suled —
tead, juba tuleb
ta vääramatult
kui surm või saatus,

kuuled — ka rongimüriin
kordab: ori, sa ori,
ahmid ta enesesse,
enam pole sa ise,

viskab kui piksenoole
mängult su poole,
jalust su rabab,
su südant tabab,

on kaaslaseks päevateel,
su üksluistes päevades,
vaeb sinu vaeva
päält su trellides taeva,

on su härmatis valges
kongis, külmkalges,
sinu koera pilgus,
milles kaastunne, pelgus,

sinu homset ju ihkab,
suuri eesmärke vihkab,
nõuab osadust,
kõiges osa sust,

Üks lause vägivallast

nagu jõgi ja kallas,
oled ta meelevaldas,
võib lasta käest su,
või leiad ise pääsu,

kuhu olekski joosta —
oled vang ja valvur koos
sa,
sind ta õgides paisub,
su paberrossihaisu

imbub, su riietesse,
su ajudesse,
sisendab oma ideid —
ju enda omaks pead neid,

manab su silme ette
jubeda meelepette:
metsas on tulekahju,
sinul on süü ses kahjus,

sinu visatud tikust
tuli see lahti läks just,
sestpeale valvab sind tema,
ring hakkab ahenema,
su ring on ahenemas,

enam ei tea, mis elu,
igatsus, valu,
maitse leiva ja liha,
armastus, viha,

ta teenrina ahelaid
sepistad, ise kannad neid,
oled ta raudses süles
lapsed kasvatand üles,

vägivald — otsatu ahel,
meie — lülid ta vahel,
vägivald, see pisemgi —
sina isegi,

kui mutid pimepalgsed
roomame päevavalgel,
või varjame end urus
kõrbeliivas Saharas,

sest kus on vägivald,
seal väeti ka vaimuvald,
luule ja teadus,
inimlik headus,

ta räägib su haura peal,
kes olid elueal,
teda teenis su elu —
teenib su põrmgi.

(1950—1971)

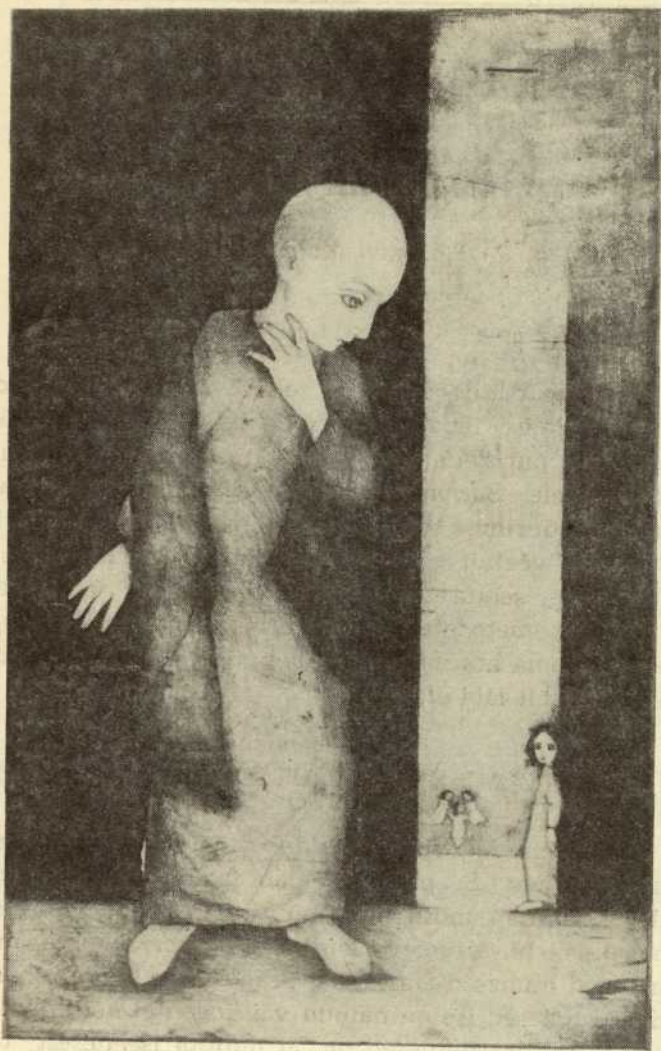
GYULA ILLYÉS (2. XI 1902 — 15. IV 1983) on tähtsamaid XX sajandi ungari kirjanikke; eeskätt luuletaja, aga ka proosaja näitekirjanik, esseist ja ajakirjatoimetaja. Juba 1930. aastatel kujunes Illyésist üks ungari kirjanike ja laiemalt häritlaskonna koondajaid ning esindajaid võimu ja vaimu opositsioonis. See roll jätkus eluohlikumalt sõja ajal, kui sakslased sõja lõpul okupeerisid Ungari; ja pärast sõda, kui «Venemaa ungarlased» eesotsas Mátyás Rákosiga kruvisid võimu üha totalitaarsemaks, võõr mõjuliseks ja repressiivsemaks. Illyés oli aga seda suurusjärku vaimuleeriesindaja, keda võim oleks meelsasti oma teenistusse rakendanud või vähemasti vaateaknale dekoratsiooniks seadnud. Võib-olla see — ja ka Illyési iseloom, taktikameel ja oskus võimumeestega lävida, põhimõttelisi mõõndusi tegemata, ent ka põikpäiselt astla vastu üles löömata, — seletab, miks Illyés elas üle kõige raskema aja (1948—1953), ilma et teda oleks tabanud ilnumiskeeld nagu paljusid teisi samaväärseid kirjanikke, või muud laadi rängem tagakiusamine. Kuidas ta aga tegelikult kõike seda üle elas, mis Ungari ja kogu (Kesk-)Ida-Euroopaga neil aastail (ja veel kaua hiljemgi) toimus, sellest annab ettekujutuse 1950. aastaga dateeritud «Üks lause vägivallast», mis peagi hakkas Ungaris käest kätte, masinakirjas ja käsitsi ümberkirjutatud kujul, levima.

Trükis ilmus see luuletus alles 1956. aasta ülestõusu laineharjal 2. novembril 1956. a (kirjaniku sünnipäeval) ajalehes «Irodalmi Újság» («Kirjandusleht»), kui Vene tankid Budapesti lähistel juba mootoreid soojendasid, et 4. novembril Budapesti (ja Ungarit) uuesti oma valdusse võtta.

Sellele järgnes aastakümnetepikkune vaikus. Seda luuletust ei ole ka 1981. aastal ilmunud valikkogus, esimeses, mille luuletaja sai ise kokku panna. 1980. aastate esimene pool oli Ungari kultuurielus — nagu ka majanduselus, pärast 1968. aastal alanud majandusreformi sumbumist — üks umbsemaid aegu. Kultuuriametnike surve tugevnes, opositsioonilisem kirjandus ilmus põranda all, «samizdatis», või välismaal; pagulasväljaannetes avaldamise eest tabas kirjanikke ilnumiskeeld, puistati laiali kahe radikaalselt meeletatud ajakirja toimetus jne.

Raamatukaante vahel ilmus «Üks lause vägivallast» esmakordselt alles pärast luuletaja surma, vabama aja koidikul, 1986. aastal, kogutud teoste (ungarlaste termin on «elutöösari») köites «Teekond udus» (*Menet a ködben*) peatükis «Kogudes ilnumata luuletusi 1946—1983».

Edvin Hiedel

Reti Laanemäe. **HELIN**
(Pehmelakk, metsotinto) 1989

IDEEAJALOO MÕTE

Markku Hyrkkänen

Tõlkinud Märt Kivine

Annan artiklis ülevaate sellest, mis on ühist ideeajaloo uurimise tänapäevastes vooludes. Ideeajaloo ühist ideed võib piiritleda kui sarnast vaadet ideeajaloo uurimise mõttele. Sarnane vaade ideeajaloo mõttele toetub omakorda uurimist suunavale vaatenurgale, mis on ühiselt omaks võetud. Selleks näib olevat idee mõtlemise ja tegutsemise seotusest. Ideeajaloo ühisidee ei tähenda loomulikult metodoloogilise arutluse ega väitluse lõppu. Teame ju oma kogemuse järgi, et tüli eeldab ikka midagi, mis on ühiselt läbi elatud.

MÕTLEMISE JA TEGUTSEMISE SEOTUS

Kogu inimtegevuses sisaldub juba olemuslikult mõteline element. Seepärast eeldab tegutsemise mõistmine selles sisalduva mõtlemise mõistmist. Tegutsemise seletamiseks ei piisa meie teadmistest olukorra kohta, milles uuritavad inimesed elasid; me peame ka selgusele jõudma, kuidas inimesed ise on näinud või kogunud neid olukordi. Olukord, milles inimesed on, ei mõjuta iseenesest; tähtis

Artikli varasemate variantide kohta on kasulikke ja olulisi märkusi teinud Pirkko Rommi, Juhani Sarsila, Kirsi-Marja Tuomina ja Tampere ülikooli ajalooteaduse kateedri ideeajaloo uurimisrühm.

Aatehistorian mieli. — *Historiallinen Aikakauskirja*, n:o 4, 1989, s 325—336.

on mõista, kuidas olukorda on kogetud. Alles siis, kui oleme aru saanud, kuidas olukorda on kogetud, võime mõista, kuidas ja miks on olukord mõjunud tegutsemisele. Mõjutavad olukorrad on järelikult mõeldud (adutud, kogetud, nähtud) olukorrad. Olukorra ja omandatud ideede või arusaamade suhe on mõisteline: arusaamad ei ole olukorra peeglid. Teatud ideest või arusaamast võib vaid «näha», kuidas on olukorda mõistetud. Ja teisalt, olukorrast iseeneses (s. t selle põhjal, mida me teame olukorra kohta) ei saa veel tuletada selles elanud inimeste arusaamu. On eksitav — sellele on veenvalt osutanud ms W. H. Walsh (1975: 186—199) — näha ideid *kas* mõtlemise või olukordade saadusena.

Inimesed tegutsevad — ja seega mõtlevad — sarnases olukorras erinevalt. Sellel teadmisel põhineb (ükskõik kas sellest ollakse teadlik või mitte) näiteks poliitiline propaganda. Sel puhul taotletakse ju seda, et kodanikud näeksid oma olemist teatud viisil. Poliitilise propaganda tulemuslikkus, poliitiliste veendumuste erinevus sarnases olukorras (Soomes on praegu umbes 14 parteid) kõneleb veenvalt sellest, et olukord «omal jõul» ei suuda mõjutada inimesi. Samaviisi osutab näiteks Lõuna-Aafrika valge elanikkonna tegevus apartheidi poolt ja vastu, et võime põhjendatult rääkida nii mõtlemise kui ka olude «suhtelisest sõltumatusest».

Kuid et mõista olukordade erineva käsitamise võimalust, peame olukordi ka tundma. Näiteks saab sajandi vahetusel sotsialistlikus liikumises toimunud nn revisionismivaidlus mõistetavaks alles siis, kui oleme jõudnud selgusele selles, kuidas tülitsejad *mõistsid* valitsevat olukorda. Olukorda tundes on omakorda võimalik mõista, et valitsevat olukorda oli *võimalik mõista* erinevalt. Nii võime mõista, kuidas ja miks sündisid erinevad käsitused sotsialismi teostumise võimalustest.¹

¹ Näiteist üksikasjalikumalt vt Hyrkkänen 1986b (eriti lk 89—140, 196—216).

Tuntud koivistolik sotsialist Eduard Bernstein põhendas oma revisionistlikke vaateid muu hulgas Saksa suurima osariigi Preisi tööstusstatistikaga. Sellest võis ta meelest järeldada, et kapitalism pole kontsentreerunud sotsiaaldemokraatide ootuste ja lootuste kohaselt: kapitalismi kokkuvarisemist ei ole silmapiiril. Statistikast ilmnes näiteks, et väikeste ja keskmise suurusega ettevõtete osa oli aastatel 1882—1895 püsinud enam-vähem endine (33,7%—34,9%; 4,0%—6,7%). Järelikult oli kapitalism tegelikult alles oma arengu algjärgus; vähemalt ei saadud eeldada, et sotsialism teostub üldiselt oletatud viisil, mida Bernstein poleemiliselt ja provotseerivalt nimetas «kokkuvarisemisteooriaks». Selle sisu võttis ta kokku järgmiselt: «Suur möödapääsmatu majanduskriis laieneb kõikehõlmavaks ühiskondlikuks kriisiks, mille tulemuseks on proletariaadi, ainsa sihiteadlikult revolutsioonilise klassi poliitiline ülemvõim ning ühiskonna täielik sotsialistlik pahupidipööramine selle klassi peremehetsemisel.» Bernsteini sõnutsi põhines «kokkuvarisemisteooria» arusaamal, et kapitali koondudes palgatöölise ja kapitalistide vastuolud teravnevad. Bernstein seadis kahtluse alla tema enda poolt domineerivaks tunnistatud veendumuse, nagu oleks «suur, kõikehõlmav majanduskriis» olnud «otsetee sotsialistlikku ühiskonda».

Bernsteini marksistlik oponent Karl Kautsky võis omakorda sama statistika põhjal järeldada, et kapital oli koondunud Marxi «ootuste» kohaselt: «hiigelettevõtete» (üle 1000 töötaja) hulk oli aastail 1882—1895 kasvanud üle 100%, kuigi samal ajal oli kõikide ettevõtete hulk kasvanud vaid 4,6%. Kautsky ei leidnud Bernsteini esitatud statistilisest materjalist — s. t sellest, milline paistis tõelus nende järgi — «tõsiasi», mille põhjal Bernstein oleks põhjendatult võinud loobuda marksistlikust doktriinist. Niisiis oli see, et Bernstein oli hakanud võitlema õpetuse vastu, mille tõepärasuses ta oli varem olnud «kõige sügavamalt veendunud» ja mida ta oli suutnud «võidukalt kaitsta», «mõistatus».

Selles seoses ei ole oluline, kumma poole vaade tõelusest oli tõene või teisest tõesem, vaid see, et kumbki asjaosaline tõesti *nägi* tõelust erinevalt. Sellest tõeluse erinevast nägemisest tulenes erinev vaade sotsialismile ja selle teostumise võimalusele. Niisiis pakkusid statistilised andmed ja tõelus üleüldse vaidluse osapooltele oht-ralt võimalusi oma vaateid põhjendada.

Veenev näide olukorra ja selle kogemise suhte uurimuslikust tähtsusest on juhtum, kus seda mõistelist suhet välditakse. Reformismi ja revisionismi seletamiseks kasutatud töölisaristokraatiateooria (täpsemalt: selle peegeldusteoreetilise või «materialistlikuma» variandi) seletusvõimetus johtub sellest, et siin jäetakse arvestamata olukorra kogemise tõlgendamine.² Teooria lähtekohaks on iseenesest vaieldamatu tõsiasi, et tõepoolest oli ja on olemas suhteliselt kõrgema elatustasemega tööliste kiht, töölisaristokraatia. On siiski (otsesõnu) kohatu eeldada, et see kihistus on *oma positsiooni tõttu*, «loomuldasa» reformistlik või antirevolutsiooniline, ja et see oma organisatsioonilise juhtpositsiooni tõttu oleks suutnud reformistlikke vaateid töölikonda juurutada.

Maailmamastaabis võiks — töölisaristokraatiateooria perspektiivist — isegi öelda, et Ameerika tööliklass peaaegu tervikuna moodustas Euroopa tööliklassi suhtes töölisaristokraatia, kõrgema elatustasemega ja seepärast sotsialismi suhtes ükskõikse grupi. Kuidas muidu võiks seletada, miks USAs ei tekkinud peaaegu üldse Euroopa töölisliikumisega võrreldavat töölisliikumist. Ameerika töölistel oli näiteks Saksa töölistega võrreldes kahekordne reaalpalk, seega kokkuvõttes kõrgem elatus-tase. Nõnda võis näiteks Werner Sombart 1906. a kokku võtta vastuse oma küsimusele «miks Ühendriikides ei ole sotsialismi?» tõdemusena: «Kõik sotsialistlikud utopiad

² Töölisaristokraatiateooriast vt ms Breuilly 1986: 179—226.

on purunenud vastu biifsteeki ja õunapirukat» (Sombart 1974: 599).³

Siin on oluline see, et Ameerika töölised käitused ebasotsialistlikult — «valesti» oma positsiooni suhtes —, hoolimata sellest, et neid ometi püüti valgustada. Tähtis oli see, kuidas Ameerika töölised kogesid oma olukorda ja selle parandamise võimalusi. Hoolimata sotsialistlikust agitatsioonist ja sellest, et tegelikult ei erinenud nende olukord kuigivõrd Euroopa tööliste olukorrast (selles mõttes, et nende sissetulek sõltus palgatööst, et neid — marksistlikult väljendudes — «ekspluateeriti» sama palju või rohkemgi kui Euroopa töölisi), ei tajunud nad sotsialismi vastusena oma probleemidele.

Töölisaristokraatiateooria ei saa soovitud kombel olla seletamisjõuline teooria, sest on olnud olemas (ja võib veelgi olla) ka «jõukamaid» revolutsioonilisi töölisi. Suhteline jõukus iseenesest ei põhjusta mõödukust või kodanlaseks muutumist ega suhteline viletsus radikaalsust või revolutsioonilisust.⁴ Objektiivne ühiskondlik positsioon

³ Artikkel sisaldab katkendeid Sombarti uurimusest «Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?» (Tübingen, 1906). Sombarti vastus ei piirdunud siiski ainult biifsteegi ja õunapiruka küllusega. Ta rõhutas ka seda, et Ameerika ühiskond oli Saksa ühiskonnaga võrreldes võrdsem. Seepärast ei võinud nt valimisõiguse nõue saada sotsialistlikku tegevust legitimeerivaks ja sellele õhutavaks keskseks nõudeks. Saksa tööliikumise kesksemate nõudmistest hulka kuulus üldise ja ühetaolise valimisõiguse saavutamise Preisimaal, osariigis, kust valitseti Saksa keisririiki. Viljakas oleks võrrelda ka Soomet ja Ühendriike: vastus küsimusele «miks Ühendriikides ei olnud sotsialismi» oleks samas ka vastus küsimusele «miks Soomes oli sotsialismi».

⁴ Sellele probleemile on osutanud nt SDV keskne tööliikumise uurija Dieter Fricke. Tema arvates oleks vaja «põhjalikku uurimust» sellest, kuidas töölisklassi teatud kihtide elutingimused mõjutasid nende valmidust organiseeruda poliitilisse ja kutsealalisse tööliikumisse. Kuigi mõne tööliste kõrgem elatustase «sageli» oligi «monopolistliku kodanluse objektiivse altkäemaksu tagajärg» ja nende jõukamate tööliste kiht moodustaski «eriti soodsa pinnase oportunistidele», sellesse kihti kuulumine siiski ei «viinud automaatselt väikekodanlustumisele». Tööliikumise ajalugu ja tänapäev osutavad, et «sageli» on just sellesse kihti kuuluvad töölised poliitiliselt teadlikumad ja ühiskondlikult aktiivsemad nendest vaesemate töölistega võrreldes (Fricke 1976: 272, allmärkus. Teose 2-köitelises uustrukis (*Handbuch zur Geschichte der*

iseenesest järelikult ei määra seal asuvate inimeste teadlikkust ja tegutsemist, vaid määrav on see, kuidas nad tajuvad oma positsiooni. Oleks mõistlik tunnistada tõsi-asja, et inimesed lihtsalt tõlgendavad sama tõelust ja ühesuguseid olukordi erinevalt. Kuigi töölisaristokraadiks olemine iseenesest ei viinudki reformistliku mõtlemiseni, võis töölisaristokraatia kui nähtuse olemasolu olla reformismi soodustav tegur. Olid jü kaasaegsed selle olemasolust teadlikud; küsimus oli järelikult kogemuses, mis määras suhtumise kaasaega ja tulevikku. Oli võimalik järeldada, et olude järkjärguline paranemine on võimalik. Kui olid võimalikud reformid, oli võimalik ka reformism. Tõsi küll, reformide võimalikkus ei teinud revolutsioonilisust võimatuks. Töölisliikumise suundumusvõitluses oli küsimus reformide tähenduse erinevas tõlgendamises, erinevas kogemises. Seda seletades on asjatu otsida lõplikke põhjusi, mille varal vastuseid moodustada. On olemas ainult asjade omavahelised seosed, mida peab püüdma vastavalt esitada.

Näidete põhjal võime jõuda üldise ja samas ideeajaloolise uurimuse seisukohast keskse järelduseni: et mõista inimeste tegutsemist, peame mõistma, kuidas nad ise olukorrast aru saavad. Ja teisalt: et võiksime mõista, miks on sellest aru saadud just nõnda nagu on, või miks on olnud võimalik sellest erinev arusaamine, peame teadma palju ka olukorrast endast.

Praktikas tähendab selle eesmärgi saavutamine muu hulgas idee- ja sotsiajalajaloo koostööd. Just see veendumus on ühiseks lähtekohaks uuemate ideeajaloo voolude taga, eri voole liitvaks ideeks. Veendumus koostöö vajalikkuses põhineb omakorda vaatel mõtlemise ja tegutsemise seotusest. Seda seost unustamata keskendub idee-

deutschen Arbeiterbewegung 1869 bis 1917 (Berlin, 1987) seda märkust enam ei ole. Ilmselt on too Fricke igatsetud «põhjalik uurimus» juba tehtud... Hea ülevaade töölisliikumise ajaloost, kus keskseteks seletusalusteks on ka tööliste kogemused ja ootused, on Geary 1984.

ajalugu tegutsemise mõttelisele poolele ja sotsiaalajalugu tegutsemise ühiskondlikele eeldustele. «Ideeline» ja «sotsiaalne» ei ole teineteisest lahutatud «tõelused». Nad on teineteisega sisemises ehk mõistelises suhtes: «ideelise» analüüs on samas «sotsiaalse» analüüs, ja vastupidi. Olukorda analüüsides peame samas analüüsima olukorra mõistmist ja kogemist.

Sotsiaalajaloolane Eric Hobsbawm arvabki sotsiaalajaloolise uurimuse valda ka «mentaliteedi» ehk «kollektiivse teadvuse». Ta on tabavalt märkinud, et «inimolemise sotsiaalseid külgi» ei saa lahutada tema olemise muudest külgedest. Sotsiaalsed küljed võib «vaid hetkeks» lahutada inimeste materiaalsest keskkonnast ja viisidest, millega inimesed hangivad elatist. Kuid sotsiaalseid külgi ei saa «isegi hetkeks» lahutada inimeste «ideedest», sest inimeste omavahelisi suhteid väljendatakse ideid või mõisteid sisaldava keele abil. Nii näiteks kuuluvad 16. sajandi sotsiaalajalukku ühtaegu 16. sajandi luule ning inflatsioon (Hobsbawm 1971:24—25, 33).⁵ Need kuuluvad ka 16. sajandi ideeajalukku.

Modernses ideeajaloos (ja sotsiaalajaloos) on loobutud arusaamast, et erinevad ajaloouurimuse suunad või alad tulenevad erinevatest uurimisobjektidest, tõeluse tarastamisest eri osadesse. Küsimus on ainult eri vaatenurkades või ajaloole lähenemise viisides.

Keith Michael Bakeri sõnutsi suunab ideeajaloolane tähelepanu ühiskondliku tegutsemise mõttelistele mõõdetele (*intellective dimensions of social action*): adumisele, mõistmisele või tajumisele. Ideeajalugu on «history of «intellection»» (*intellection = perceiving, discerning, dis-*

⁵ Vrd Hyrkkänen 1986a: 277—286; Breuilly 1988: 48—51; Haapala 1989: eriti 14—25. — Sotsiaalajaloolane Jürgen Kocka on mõõnnud, et varasemas sotsiaalajaloos keskenduti liigselt struktuuride ja protsesside rekonstrueerimisele. Seepärast jäi seletamata, kuidas inimesed kogesid ja mõistsid neid struktuure ja protsesse, mille kaudu alles võib mõista inimeste tegutsemist (1986: 67—88). Nõnda võib sotsiaalajaloolane pidada mentaliteediajaloo teeneks seda, et see «seab kahtluse alla mõtlemise ja tegutsemise» suhte (Peltonen 1988: 276).

cernment, understanding, meaning, sense, signification /«mõistmine» = tajumine, taipamine, eristamine, arusaamine, tähendus, aistimine, mõte/) ehk lühidalt «tähenduse ajalugu» (*history of meaning*). Tähendus on omakorda kogu ühiskondliku tegevuse mõõde. «Tegutsemine sisaldab tähendust; tähendus sisaldab omavahelist kultuurilist mõistmist; omavaheline mõistmine sisaldab ühiskonda. Kogu ühiskondlikul tegevusel on mõtteline mõõde, mis annab sellele tähenduse, ja kogu mõttelisel tegevusel on ühiskondlik mõõde, mis annab sellele mõtte».⁶ (Baker 1982: 198—199.) Ideeaajalugu, «intellectual history», mis piirduks vaid mõttelise uurimisega, ei oleks «intellectual».

Nii jõuame välja ideaajaloolise uurimuse avara, kuid ometi sobiva määratluseni: ideaajaloo uuritakse arusaamist asjadest, tõlgendatakse asjadele omistatud tähendusi. Nõnda on ideaajaloo ülesanne asjadest arusaamise arusaamine ehk asjadele omistatud tähenduste mõistmine. *Asjade* all mõtlen ma kõike, mis võib olla arusaamise objektiks, näiteks olukorda, kuid ka ideestruktuure, ideoloogiaid.⁷ Selle määratluse seisukohast võivad kirjaoskamatute inimeste rituaalid olla ideaajaloolise uurimuse objektide piiripostideks niisama põhjendatult kui filosoofilised süsteemid.⁸

⁶ «Action implies meaning; meaning implies cultural intersubjectivity; intersubjectivity implies society. All social activity has an intellectual dimension that gives it meaning, just as all intellectual activity has a social dimension that gives it point.» Vt ka Bouwsma 1982: 279—298.

⁷ Näiteks ei mõista me inimeste tegutsemist ja mõtlemist, kui oleme välja selgitanud vaid selle, millised ideed nad on omaks võtnud, — seda suudame alles siis, kui oleme selgusele jõudnud, kuidas nad neist ideedest aru saavad.

⁸ Minu määratluse perspektiivist võib ideaajaloolist uurimust vaadelda «tervikuna». Kultuuriajaloolase Robert Darntoni arvates aga «intellectual history is not a whole /ideeaajalugu ei ole tervik/» ehk «it has no governing problematique. Its practioners share no sense of common subjects, methods and conceptual strategies. At one extreme they analyze the systems of philosophers; at the other they examine the rituals of illiterates /sellel pole valitsevat problemaatikat. Ta harrastajail ei ole ühist arvamust

MENTALITEEDIAJALUGU

Läheneemisviisilt — ja seega meetoditelt⁹ — on kõige sotsiaalajaloolisem ideeajaloo suund mentaliteediajalugu.¹⁰ Selles on uurimise ja tõlgendamise objektiks pilt, mis inimesel, inimrühmal, ühiskonnaklassidel ja koguni ühiskonnal on iseenese kohta; pilt, mis «ütleb» inimestele, milline on nende ühiskondlik tõelus. Tõlgendamise objektiks on uuritavatele inimestele enesestmõistetavad, teadvustamatud, reflekteerimata normid, seega õige ja vale käitumise kriteeriumid.

Mentaliteediajaloolased rõhutavad, et need normid võivad olla meie normidest erinevad, et võõraid norme uurides peame «unustama» enda enesestmõistetavaks peetud normid, seega oma mentaliteedi. Seda püüab mentaliteediajaloo üks tuntumaid esindajaid Lucien Febvre näitlikustada, vestes 16. sajandist pärit loo (tsiteeritud Schulze 1985: 247—248): Päevatõusul lahkub kuningas Franz I armukese juurest oma lossi, et täita igapäevaseid valitsejakohuseid. Tema tee viib mööda kirikust; järsku hakkavad kirikukellad lööma ning kutsuvad jumalateenistusele. Kuningas katkestab teekonna ja võtab hardalt palvetades missast osa.

Kuninga äkilist siirdumist patusest armastusest sügavasse vagadusse võib tõlgendada kaheti. Tavaline,

teemadest, meetoditest ja kontseptuaalseist strateegiaist. Ühe äärmusena analüüsivad nad filosoofide süsteeme; teisalt uurivad nad kirjaoskamatu inimeste rituaale/» (1980: 337).

⁹ Kõige kohasem on meetodit määratleda ikka sõna algupärase tähenduse järgi «teeks, mida mööda tuleb kõndida». Nõnda on meetodivalik alati vaatepunkti ja eesmärgi valik. Sellest üksikasjalikumalt vt nt Rösen 1986: 87—147; Bodammer 1987: 192—246; Historische Methode 1988.

¹⁰ Mentaliteediajaloo nimetamine ideeajalooliseks uurimuseks on lubatud ehk ainult minu esitatud ideeajaloo avara definitsiooni puhul. Mentaliteediajalooost vt nt Reichardt 1978: 130—166; Hutton 1981: 237—259; Schulze 1985: 247—270; Sellin 1985: 555—598; Rommi 1986: 297—304; Hovi 1987: 511—515; Chartier 1988: 19—52; Peltonen 1988: 275—282.

modernse inimese seletus on järgmine: kirikukellade hää! äratas kuningas patutunde ja palves palub ta Jumalalt andeks oma õist patutegu. Kuningas mõtleb, et õine patustamine ja päevane vagadus on teineteist välistavad asjad. Kuningas käitub ja mõtleb järelikult täiesti normaalselt.

Kuid see seletus on eksitav, sest siin jäetakse tähele panemata moraalimõistete ajaloolisus. Mentaliteediajaloolane tõlgendab kuninga käitumist teisiti: kuningas on vagaduses sama naiivne ja spontaanne kui armuelus; ta ei näe oma käitumises mingit vastuolu. Sama süütu innuga kiirustab ta nii kirikusse kui armukese voodisse. Kirikus palvetades ei mõtle ta üldsegi äsjasele armuseiklusele; alles surmahetk on kahetsuse hetk. Mentaliteediajaloolise tõlgenduse järgi on kuninga käitumine talle endale enesestmõistetav, kuid just selle enesestmõistetavuse tõttu meie jaoks kummaline. Tõlgendamise ülesanne on teha see meile mõistetavaks: me peame püüdma tunnetada 16. sajandi inimese mentaliteeti. 16. sajandi mentaliteet ja meie mentaliteet on erinevad: me ei mõtle ega tunne samaviisi; enesestmõistetavused ei ole samad, meie elementaarsed reaktsioonid ei ole sarnased.

Febvre näites esmapilgul loomulik käitumine oligi modernse inimese jaoks kummaline. Kuid niisama tavaline on vist see, et uurimisobjektiks oleva tegevuse ja selles sisalduva mõtlemise võib esmapilgul samuti tunnistada kummaliseks, millele järelikult peab andma mõistetava seletuse. Iseenesest kaval viis võõra kultuuri sisse pääseda on valida uurimise objektiks mõni veider nähtus. Robert Darnton on uurinud eelindustriaalse Prantsusmaa käsitööliskultuuri, valides uurimisobjektiks ühe Pariisi trükikoja õpipoiste ja sellide sooritatud lustaka kasside tapmise 18. sajandi alul. Kummaline on siin see, miks kaitsetute loomade toores tapmine oli käsitöölise meelest nii meeldiv. Küsimus oli aga kurikavalas ja rafineeritud kättemaksus halva kohtlemise eest. Tapetud kasside hulgas oli meistri naise lemmikkass. Erilist

lusti tekitas just see, et lemmiku tapmine oli naise sümbolne vägistamine, ja eriti veel see, et meister ise seda ei taibanud. Kasside tapmine oli oskuslik manipuleerimine sümbolitega, käsitööliskultuurile omane sotsiaalse protesti vorm, mis just sümboolsuses erines tööstusliku ajastu sotsiaalsest protestist (Darnton 1988: 79—104).¹¹

Mentaliteediajalugu liigub argi- või igapäevaauto-maatika tasandil. Mentaliteediajalugu uurib seda, mis on ühist Caesaril ja tema leegionäridel, Ludwig Pühal ja tema talupoogadel, Kolumbusel ja tema karavellide madrustel (Le Goff 1978: 247—248). Seepärast püütakse uurimisteemad valida nõnda, et saaks võimalikult selgesti ja piltlikult järeldada ja kirjeldada inimeste suhtumist omaenese ellu. Säärane elulähedane teema on näiteks suhtumine surma.

Mentaliteedi all mõeldakse enam-vähem sedasama, mis suhtumise, mõttelaadi, käitumisharjumuse või -valmiduse all. Küsimus on teadvustamatus orienteerumisteadlikkuses, mille järgi tegutsemine ja olemine üleüldse on mõttekas ja tähenduslik; küsimus on enesestmõistetavas viisis näha tõelust. Mentaliteedi ja ideoloogia vahe on selles, et ideoloogias püütakse suhtumist tõelusse teadlikult põhjendada — kuni sellestki aja jooksul saab enesestmõistetavus ehk mentaliteet.

Mentaliteet on teoreetiline konstruktsioon, vahend, millega seletada minevikunähtusi. Mingeid mentaliteediajaloole eriomaseid allikaid ei ole olemas, samuti mingeid erilisi mentaliteediajaloolisi tõlgendusreegleid, mis iseenesest tagaksid õigete tõlgendusteni jõudmise. Pädeva tõlgenduse piirid on ka mentaliteediajaloo uurija järeldusvõime ja fantaasia piirid. Me kõik oleme mentaliteediajaloolased, järeldades rassistlikku mentaliteeti võõra rassi diskrimineerimisest. Tõlgendamine on seda

¹¹ Vaidlus Darntoni tõlgenduste üle on samal ajal olnud vaidlus ajalooteaduse ja antropoloogia suhte üle. Vt nt Peltonen 1988: 279—282.

raskem, mida kaugemal asub tõlgendatav nähtus ajaliselt või kultuuriliselt, mida võõram on see tõlgendajale endale. Näiteks on Michel Vovelle uurinud religioossust 18. sajandi Prantsusmaal selle järgi, milliseid hinge lunastavaid abinõusid testamentidesse sätestati. Üle 20 000 testamendi materjali põhjal ilmnes muu hulgas, et lahkunud olid soovinud üha vähem eestpalvusi; annetused kloostri ja kirikule, samuti almused vaestele vähenesid. Vovelle'i sõnutsi oli küsimus religioossuse murenemises, kuid põhjus võib olla ka religioossuse erastumises ehk ainult selles, et surmast oli saamas isiklikum, perekonnakeskem asi (vt nt Sellin 1985 : 592—593).¹²

Mentaliteetide tõlgendamine võib olla väga raske, kuid tõlgenduslikest eriarvamustest hoolimata võib olla ühel arvamusel: inimeste tegutsemise mõistmine eeldab nende mentaliteedi mõistmist. Mentaliteedid on omamoodi põhjuste eeldused, tingimused, et miski võib olla millegi põhjuseks. Näiteks tööstusliku ajastu migratsioon eeldas valmidust irduda harjunud olukorrast, valmidust riskeerida ja taluda ebakindlust. Ometi ei olnud rändevalmidus migratsiooni tegelik põhjus, vaid selleks oli näiteks paljutöötav (või sellisena tunduv) võimalus parandada oma elujärge. Piltlikult täpsustades: klaasi purunemise põhjuseks võib olla selle kukkumine põrandale, kuid et see võiks olla põhjus, peab klaas olema purunev (Sellin 1985 : 588—589).

Mõte klaasi purunevusest klaasi «mentaliteedina» on siiski eksitav, sest mentaliteet ei ole tingimata mingi püsiv omadus ega isegi tingimata aeglaselt muutuv. Tõsi küll, mentaliteedi all ei mõelda hetketurgatusi, kuid ta võib siiski suhteliselt kiiresti muutuda. Näiteks võib Prantsuse revolutsiooni tõlgendada «mentaliteedi revolutsioonina» seetõttu, et aastail 1730—1839 Prantsusmaa

¹² Kõne all on Vovelle'i uurimus *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle: Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments* (Paris, 1973).

sotsiaalne ja majanduslik struktuur mingil juhul põhjalikult ei muutunud.¹³

Mentaliteediajalugu on algusest peale olnud üks sotsiaalajaloo suundi. Mentaliteetide uurimist on peetud vajalikuks, sest inimeste tegutsemist ei saa seletada ainult nende tegevuse eeltingimusi olnud struktuuridele osutades. Väga tähtis on ka selgusele jõuda, kuidas inimesed on tõlgendanud, s. t kogenud või näinud neid struktuure. Mentaliteediajaloo eripära võib vahest kõige paremini taibata mõistes, et see on omapärane viis esitada küsimusi. Need omakorda on tõlgendusi toetava tõendusmaterjali peamiseks määrajaks ja omapäraseid küsimused sisaldavad ka omapäraseid eesmärke. Mentaliteediajaloo eesmärk on näiteks (re)konstrueerida pilt, mis inimestel on iseendast — ettekujutus, mille järgi saab mõistetavaks inimeste tegutsemine.

MÕISTEAJALUGU

Viimasel ajal on esmalt filosoofia ajaloos harrastatud mõisteajaloost arenenud omaette suund, mis põhineb arvamusel, et mõtlemine ja tegutsemine on omavahel seotud, — nii nagu mentaliteediajalugugi. Ühine arvamus on ka see, et tegutsemine ja mõtlemine ei ole otseselt tingitud materiaalsetest tingimustest. Mõistete kasutamine sisaldab ju alati arusaamist asjadest; mõistete kasutamisest ilmneb see, kuidas inimesed on aru saanud mõisteist, neid «mäaratlenud», mis omakorda annab edasi nende suhtumist tõelusse. Mõisteajaloo, või laiemalt ajaloolise

¹³ Vaade, et Prantsuse revolutsiooni puhul oli küsimus suures osas «kollektiivse teadlikkuse», mitte aga majanduslike või sotsiaalsete struktuuride murrangus, põhineb Rolf Reichardt'i ja Eberhard Schmitti töödel. Vt 3000-leheküljeline ettevõtmine *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680—1820* (München, 1985 —). Vt ka Reichardt 1982: 49—74; vrd Vovelle 1985 ja Palonen 1989: 62—67.

semantika puhul on küsimus «teadvuse» ajaloos, s. t mõistete tähendusi tõlgendavas tähendusajaloos.¹⁴

Mõisteajaloolises uurimuses püütakse mõistete tähendusi ja nende muutusi näha seoses ühiskondlike suhete ja nende muutumisega. Uurimise põhihüpoteesiks on see, et mõisted ei ole pelgad «asjaajaloo» väljendused ega materiaalse tõeluse peegeldused, vaid ka ajaloomuutuse faktorid, põhjused. Keelt mõistetakse sotsiaalse nähtena: mõisted on sama tõelised kui materiaalsed tingimused. Materiaalsete tingimuste kombel määravad needki oma mõjuval, kaugeleulatuval ja tähelepanuväärsel viisil inimeste mõtlemist ja tegutsemist. «Inimesi ei pane meelerahu kaotama mitte asjad iseenesest, vaid nende arusaam asjadest» (Epiktetos 1978 : 17).

Mõisteajaloolise uurimuse materjaliks ei ole ainult eri ajastute sõnaraamatutes leiduvad mõistete määratlused. Uurimusainestikku püütakse avardada võimalikult esindavaks ja hõlmavaks, et jõuda selgusele mõistete kõige argisemates ehk ka nn tavaliste inimeste poolt omaksvõetud tähendustes. Sõnaraamatute kõrval on materjaliks ka pisitrükised, ajakirjandus, koosolekute protokollid, katekismused, kalendrid, laulud ja lisaks neile veel pildimaterjal kogu oma ulatuses. Mõistete tähendused selguvad alles nende kasutuse uurimisel, sellest, millises seoses nad on teiste mõistetega. Alles mõistete kasutamist uurides on võimalik inimese kogemustes, suhtumistes selgusele jõuda, mis omakorda on vajalik selleks, et võiksime inimeste tegutsemist mõista.

Näiteks 18. sajandi lõpu Prantsusmaal sai pärisnimest «Bastille» isevalitsuse puudusi illustreeriv mõiste: Bastille' ründamine oli rünnak isevalitsuse vastu. Hoolimata sellest, et 18. sajandi lõpul olukord selles riigivang-

¹⁴ Vt nt Berding 1976 : 98—110; Historische Semantik... 1979; Koselleck 1979a : 107—129, 1986 : 89—109; Reichardt 1985 : 39—148; Richter 1986 : 604—636, 1987 : 247—263; Busse 1987.

las paranes. Vangide hulk oli vähenenud (aastail 1783—89 oli vangla peaaegu tühi); vangistuse kestus oli lühenenud 3 aastalt 1—2 kuuni; varem kardetud piinakamber oli nüüd raamatuhoidla. Vangla juhtkond üritas teha vangistuse kinnipeetuile võimalikult meeldivaks: La Beaumelle võis tuua vanglasse oma rohkem kui 600-köitelise raamatukogu, mille jaoks meisterdati riiulid. Aastail 1787—1789 vangis istunud markii de Sade'i kong tapetseeriti uuesti ja ta võis üle nädala veeta mitu tundi kahekesi oma naisega; võimalik, et nad siis — lisaks muule — jõid markiisi lemmikveini, mida eriliselt tema jaoks oli toimetatud vanglasse ning seal ka asjakohaselt jahutatud (Reichardt 1988: 16—19).

Üks huvitavamaid mõisteajaloolise uurimuse objekte on olnud ajaloo mõiste. Selle tänapäevane tähendus on pärit 18. sajandi lõpust.¹⁵ Mõne inimese ajaloomõistmisest kõneldes peame silmas tema arusaamist mineviku, tänapäeva ja tuleviku seosest. Alles 18. sajandi lõpust alates on «ajalugu» olnud praegusele sarnane mitmetähenduslik mõiste, mille all mõeldakse minevikku kui sellist, mineviku kirjeldamise ja uurimise viisi. 18. sajandi lõpuni ei olnud olemas «ajalugu kui niisugust». Oli olemas näiteks mõne inimese või mõne maa või mõne linna ajalugu. Vastavalt sellele ei olnud varem olemas «õigust kui niisugust», vaid kellegi õigused. Alles 18. sajandi lõpust sai «ajaloost» käibemõiste: ajalugu hakati mõistma protsessina. Alles siis sai võimalikuks apelleerida ajaloole, sai praegusel kombel tavaliseks rääkida ajaloo tegemisest. Ja alles 18. sajandi lõpust sai praeguses mõttes võimalikuks uurida või õpetada ajalugu. Varem oleks nendingule «olen ajalooõpetaja» reageeritud küsimusega: «Mille või kelle ajaloo õpetaja?»

Modernse ajaloomõiste initsiaatoriks oli kiirenev olelustingimuste muutumine. Ometi ei olnud küsimus

¹⁵ Ajaloo mõiste ajaloost vt eriti Koselleck 1975: 647—717, 1979b: 176—207, 1979c: 349—375.

mingis olukorra vahetus peegeldumises mõtlemisse. Sund või möödapääsmatus hakata mõtlema suhtumise üle minevikku (ja tulevikku) oli kogemuste ja tulevikuootuste vahelise pinge või koguni lõhe tulemus, s. t tegelikult selle lõhe või pinge kogemise tulemus. Mineviku kogemused ei kõlvanud enam tuleviku jaoks. Enne «uut aega», s. t uuelaadilist ajakogemist, elas enamik inimesi looduse ringkäigu määratud rütmis. Nende olemise määras see, mida loodus pakkus: saak ja ikaldus sõltus ilmast, tehnilised muutused olid väiksed. Tulevikuootused võisid rajaneda minevikukogemustel, vanavanemate kogemused olid ka lastelaste kogemused, samuti ootused. Ajaloost võis veel otsesõnu õppida; «ajaloolised» teadmised olid läbi sugupõlvede kasutamiskõlblikud teadmised.

18. sajandi lõpust peale sai normaalseks kogemuseks see, et mineviku kogemustest ei saa tuletada tulevase kogemusi, tulevikuootused ei saa põhineda möödunu kogemustel. Teisisõnu sai reegliks kogemus, et inimeste kavatsused ja nende tegutsemise tulemused ei lähe enam kokku. See uus kogemus viis hüpoteesini, et inimeste tegevuses oli neile «nähtamatuid» struktuurilisi vms tingimusi, et ajalugu oli protsess või liikumine, mis määras inimeste tegutsemise. Muutused paistsid üha ägeneva hooga üksteist kummutavat. Vajadus muutuste kogemise mõistelise valdamise järele saab mõistetavaks näiteks prantsuse ajaloolase Alphonse de Lamartine'i tõdemusest 1851. aastal, et ta on elanud alates aastast 1790 kaheksa valitsemisüsteemi ja kümne valitsuse all (Koselleck 1979c: 369). Vajadus ajalootooria järele sai lausa paratamatuks; ilmses kaoses oli vaja leida mingi mõte, arukus või kord.

Kui ajaloomõistmist ja selle muutumist võib mõista kogemist ning selle muutumist analüüsid, kehtib see loomulikult ka ajaloo meetodi ja teooria kohta. Reinhart Kosellecki sõnutsi on ajaloo meetodi ja teooria uuendajad olnud inimesed, kes on mingil moel kogenud end alis-

tatuna või tõrjutuna. Nende esmaseks kogemuseks on olnud see, et oli läinud teisiti, kui nad olid oodanud, lootnud või kavatsenud. Seepärast on nad tundnud vajadust seletada, miks läks teistmoodi, kui oli kujutletud. See üllatav, isiklikuna kogetud kaotus on andnud tõuke refleksioonile, mis on viinud ajalookirjutuse uuenemisele. Näiteks ei jõudnud Thukydides oma väega õigel ajal kaitsma Ateena kolooniat Amphipolist spartalaste vallutuse vastu. Nii sai ta maapakku aetuna võimaluse «viibida mõlemal võitleval poolel». Machiavelli ja Guiccardini kirjutasid oma suurteosed paguluses. Šotimaa, Inglismaa tuulevarjus elanud 18. sajandi šoti sotsiaalajaloolased võisid sündmustest kõrvale tõugatuna «rahus» mõtiskleda, kuidas Inglismaast — kaubandusriigist — sai tööstusriik. Marx kirjutas oma spetsiifiliselt ajaloolased teosed 1848. aasta revolutsioonist ja Pariisi kommuunist, kus proletariaat ja tema selle juhina olid saanud kaotuse osaliseks. Leides põhjuse kaotusele, leidis ta ühtlasi põhjuse, miks kaotus pidi olema vaid ajutine (Koselleck 1988: 13—61).

LINGVISTILINE PÖÖRE

Kaasaegsete ideeajaloo voolude ühine ja samas peamine tunnus on keele tähtsuse rõhutamine, s. t vaade keelele ehk keekekasutusele — kommunikatsioonile — kui tähendusi säilitavale ja loovale nähtusele. Keekekasutust uurides uuritakse samas inimeste omavahelisi suhteid, ühiskondlikke suhteid, niisiis inimeste tegutsemist suunavaid mõisteid ja tähendusi. Ehk nagu Peter Winch märkis kolmkümmend aastat tagasi: «...meie keel ja ühiskondlikud suhted on vaid ühe mündi eri küljed. Mõne sõna tähenduse selgitamine tähendab selle kasutamise kirjeldamist; ja sõna kasutamise kirjeldamine tähendab selle ühiskondliku suhtlemise kirjeldamist, kus sõna

kasutatakse».¹⁶ Uue idee omaksvõtmine tähendab ühtlasi uutmoodi tegutsemist ja uutmoodi tegutsemisest võib järeldada, et inimesed on omaks võtnud uusi ideid. Näiteks bakteri avastamine tähendas uut viisi mõista haiguste põhjusi. Selle uue idee omaksvõtmine «paistis» ka tervishoiu praktikas: nakatatud eraldati tervetest (Winch 1973 (1958): 121—123).

Ideeaajaloolises uurimuses on keskne püüda mõista uuritava ajastu keelekasutust — seda, mida mingil ajajärgul oli selle aja keelega võimalik öelda. Küsimus on keelelistes konventsioonides, reeglites, mis suuresti määravad, missugune on sõnade ja mõistete asjakohane kasutamine. Alles siis, kui mingi ajastu inimestele omane ja nende jaoks enesestmõistetav, kuid meie jaoks kummaline ja võõras keel on «tõlgitud» meile mõistetavaks, on võimalik aru saada, millest nad omavahel suhtlesid, s. o mis probleeme nad arutasid ja püüdsid lahti harutada.¹⁷ Uurimisülesannet võib üldjoontes sõnastada järgmiselt: tekst, mida uurija loeb, on teksti kirjutaja vastus teda vaevanud probleemile; uurimuse ülesanne on (re)konstrueerida see küsimus, mille vastus on uurija ees.¹⁸ Küsimuse rekonstrueerimine ei ole lihtne, eriti kui tekst on pärit kaugest minevikust või muidu võõrast kultuurist. Sest üldiselt kirjutatakse ju tekste oma kaasaegsetele, kes lahendavad samu probleeme mis teksti kirjutaja. Sellest

¹⁶ «...our language and our social relations are just two different sides of the same coin. To give an account of the meaning of a word is to describe how it is used; and to describe how it is used is to describe the social intercourse into which it enters».

¹⁷ Vt nt Skinner 1971—1972: 394—408, 1974: 277—303. Skinnerist, ideaajaloo metodoloogilise vaidluse kesksest provokaatorist, vt nt Boucher 1985: 193—249 ja Meaning and context 1988. Viimases raamatus on James Tully sissejuhatav artikkel Skinneri metodoloogias, Skinneri olulisemad artiklid, kesksamad Skinneri kohta käivad hindavad ja arvustavad artiklid ning lõpuks Skinneri vastus oma kriitikuile.

¹⁸ Küsimuse ja vastuse suhte tähendusest ideaajaloolisele uurimusele (ja üldse ajaloo uurimusele) vt nt Collingwood 1939: 29—43, 53—76, 1973: 286—281 ja Gadamer 1975: 344—360.

ühise probleemi ühisest teadmisest johtub, et kirjutaja ei formuleeri üksikasjaliselt seda küsimust, millele ta oma tekstiga püüab vastata.

Küsimuse või küsimuste (re)konstrueerimisele järgnev ülesanne on selgitada küsimuse eeldused. See, et kõik küsimused eeldavad midagi, ilmneb loogikaõpikute tüüp-näitest: «Kas sa oled lõpetanud oma naise peksmise?» Või näide ajaloost: sajandivahetuse sotsialistlikus liikumises vaieldi probleemi üle, kuidas sotsialismi teostada. Kõigepealt eeldas küsimus loomulikult seda, et tülitsevad pooled olid ühel arvamusel sotsialismile jõudmise paratamatusest. Tüli eeldas ka erinevaid vaateid sellele, miks selleni peab jõudma, järelikult erinevaid arusaamu valitseva kapitalistliku ühiskonna puudustest. Riid sotsialismi teostamise viiside üle tulenes kapitalistliku ühiskonna ja selle puuduste ning nende parandamise võimaluste mõistmise eri viisidest, nt kas järkjärguline reformimine on võimalik või eeldab puuduste kõrvaldamine kogu süsteemi ümberlukkamist.

Keele tähtsuse rõhutamine võib viia uutmoodi determinismi: just siis, kui on loobutud vaatlemast mõtlemist — ja keelt, millega mõtteid väljendatakse ja vahendatakse, — materiaalsete tingimuste või objektiivse huvi peegeldusena, võidakse omaks võtta vaade, et keel määrab mõtlemise ja tegutsemise, võidakse näha keelt — nii nagu materiaalseid tingimusigi — lõpliku seletusalusena.¹⁹ Järgneva Quentin Skinneri näite abil ilmneb, et inimesed ei piirdu pelgalt keeleliste lepingute järgimise või täitmisega; nende muutminegi on võimalik (Skinner 1974: 292—301).

17. sajandi alguse Inglismaal pidi kaupmees õigustama oma — kaasaegsete enamiku silmis moraalitut,

¹⁹ Ideeajaloo «lingvistilise pöörde» tarvilikkusest, võimalustest ja piirest vt nt Jay 1982: 86—110; LaCapra 1983, 1985, 1988: 677—687; Kelley 1987: 152—166; Toews 1987: 879—907; Pagden 1988: 519—529.

kasutoovat tegevust. Ta (või tema ideoloog) pidi seda tegema kaasaegsete kasutatud ja tunnustatud protestantlikust eetikast läbi imbunud keeles. Ta pidi kasutama mõisteid ja väljendusi, millest ta ise ehk lugu ei pidanud, kuid jätma siiski mulje, et kasutab mõisteid üldiselt omaksvõetud tähenduses. Pahakspandavat tegevust oli võimalik näidata vastuvõetava, protestantliku eetika norme järgiva käitumisena; oli võimalik luua arusaam kunde teenimise ja jumalateenimise struktuurilisest sarnasusest; mõlemal puhul näis ju tegu olevat millelegi pühendumisega. See tähendas loomulikult seda, et pidi püüdma avardada aktsepteerivas mõttes kasutatud mõistete ala, et need paistaksid ka taunitava tegevuse kohase kirjeldamisena, nõnda et see käitumine paistaks vastu võetav.

Üsna ilmselt läks see kaupmeestel ja nende ideoloogidel korda. Näiteks varem läbi ja lõhki religioossed mõisted «providence» ('ettehooldus') ja koguni «religious» ('usuline') on avardunud oma tähenduselt. «Providential» hakkas vähehaaval tähendama ka ettenägelikku rahakasutamise planeerimist ja «religious» kohusetruudust ja täpsust. Inglise—soome sõnaraamatus tähendab «providence» lisaks jumalikule ettehooldusele ja saatusele veel ettenägelikkust ja hoolitsust tuleviku eest ning isegi säästlikkust (Hurme, Pesonen 1985). Sõnale «provident» pakutakse *Harrap's Easy English Dictionary's* (London, 1980) juba vaid täiesti ilmalikku määratlust: «careful to think about the future and keep money/stores for use in time of need / hoolikus tuleviku pärast ja raha/kauba tagavaraks hoidmine/». ²⁰ Inglise—soome sõnaraamatus

²⁰ Sõnaraamatu toimetaja P. H. Collin on püüelnud keelekasutuse kergusele ja lihtsusele; vältida on püütud keelekasutust raskendavaid nüansse («The aim of this dictionary is to list the most commonly used English words and phrases, with simple definitions and examples of usage /Selle sõnaraamatu eesmärk on esitada kõige üldisemalt kasutatavaid inglise keele sõnu ja fraase koos lihtsate seletuste ja kasutamisinäidetega/». (Eessõna.)

tähendab «religious» lisaks usklikkusele ja vagadusele ka kohusetruudust ja äärmist hoolikust. *Harrap's Easy English Dictionary* defineerib määrsõna «religiously» moel, mis lausa uskumatul viisil osutab selle esialgselt religioosse mõiste tähenduse avardamisele: «regularly/at a fixed time of day / regulaarselt/ kindlal ajal/». Tähenduse avardamine või pigem selle täielik ilmalikustumine ilmneb veenvalt näitelausest, mis ütleb, kuidas adverb «religiously» peab kasutama või tohib kasutada: «he religiously washes his car every Saturday morning /ta peseb oma autot regulaarselt iga laupäeva hommikul/».

Esiialgu oli küsimus selles, et kaupmees pidi näitama oma tegevust säärasena, nagu oleksid tema tegevust suunavad põhimõtted ajastu religioossed normid, veendumused. Seepärast püüdis ta oma tegevust kirjeldades kasutada ajastu religioosset keelt, üritades samas seda (ja seega ka ühiskondlikke suhteid) manipuleerida, muutes mõistete tähendusi. Kaupmees oli niisiis oma ajastu keelekasutuse «vang», kuid suutis siiski «vanglat» märgatavalt laiendada, s. t leevendada ajastu religioossete põhimõtete ja normide põhjustatud halvaks panu oma tegevuse vastu. Näites ei väideta, et kapitalismi põhjustas protestantlik eetika. Seal eeldatakse just seda, et kapitalistlik majandus hakkas arenema enne protestantlikku eetikat. Näide osutabki sellele, et protestantlik eetika võis lõpuks olla kapitalismi arengu kiirendaja, kuigi oli alul kapitalismi arengu takistajaks; esmalt tõlgendati ju kasumitaotlust religioossete normide vastaseks tegevuseks. Järelikult mõistmaks, miks kapitalism lõi õitsele, peame mõistma protestantlikust eetikast läbi imbutunud keelt, selles sisalduvat mõistelist mõõdet.

IDEEAJALOO MÕTE

Eespool on ohtrasõnaliselt nenditud vaid seda, mida Felix Gilbert suutis 1971. aastal tuumakalt ja tabavalt

õelda ühe lausega: «Ükskõik mida arvatakse ajaloo kulgu määravatest jõududest, need kurnatakse läbi inimmõistuse ja see määrab tempo ning viisi, millega nad toimivad» (1971: 94).²¹ Ideeaajaloo uurimise uutes vooludes ei ole hüljatud seda vaatepunkti ajaloole; sellest hoitakse endisest ikka tugevamini kinni. Eesmärgiks on kõige erinevamate vahenditega jõuda selgusele «inimmõistuse kurnamisvõimes», meis endis.

²¹ «Whatever one thinks of the forces that underlie the historical process, they are filtered through the human mind and this determines the tempo and the manner in which they work».

Kirjandus

- Baker, Keith Michael 1982. On the problem of the ideological origins of the French Revolution. — Modern European intellectual history. Eds. D. LaCapra, S. L. Kaplan. Ithaca—London
- Berding, Helmut 1976. Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte. — Historische Zeitschrift, Nr. 1
- Bodammer, Theodor 1987. Philosophie der Geisteswissenschaften. München
- Boucher, David 1985. Texts in context. Dordrecht
- Bouwsma, William J. 1982. From history of ideas to history of meaning. — The new history. Eds. T. K. Rabb, R. I. Rotberg. Princeton, New Jersey
- Breuilly, John 1986. The labour aristocracy in Britain and Germany 1850—1914: A review article. — Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich. (Historische Zeitschrift—Sonderhefte, Bd. 15.) Hg. Klaus Tenfelde. München
- Breuilly, John 1988. What is social history? — What is history today? Ed. Juliet Gardiner. Hong Kong
- Busse, Dietrich 1987. Historische Semantik. Stuttgart
- Chartier, Roger 1988. Intellectual history and the history of *Mentalités*: A dual re-evaluation. — R. Chartier. Cultural history: Between practices and representations. Cambridge
- Collingwood, R. G. 1939. An autobiography. Oxford
- Collingwood, R. G. 1973. The idea of history. Oxford
- Darnton, Robert 1980. Intellectual and cultural history. — The past before us. Ed. M. Kammen. Ithaca—London
- Darnton, Robert 1988. Workers revolt: The Great Cat Massacre of the Rue Saint-Séverin. — R. Darnton. The Great Cat Massacre and other episodes in French cultural history. Suffolk
- Epiktetos 1978. Käsikirja ja Keskusteluja. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Keuruu
- Fricke, Dieter 1976. Die deutsche Arbeiterbewegung 1869—1914. Berlin
- Gadamer, Hans-Georg 1975. Wahrheit und Methode. Tübingen
- Geary, Dick 1984. European labour protest 1848—1939. London
- Gilbert, Felix 1971. Intellectual history: Its aims and methods. — Daedalus, no. 1
- Haapala, Pertti 1989. Sosiaalhistoria: Johdatus tutkimukseen. Helsinki
- Historische Methode. 1988. Hg. Christian Meier, Jörn Rüsen. München
- Historische Semantik und Begriffsgeschichte. 1979. Hg. Reinhart Koselleck. Stuttgart
- Hobsbawm, Eric 1971. From social history to the history of society. — Daedalus, no. 1
- Hovi, Kalervo 1987. Mentaliteettihistorian ja marginaalihistorian haaste. — Studia historica in honorem Vilho Niitemaa. (Turun Historiallinen Arkisto 42.) Toim. E. Kuparinen. Tammi-saari

- Hurme, Raija, Maritta Pesonen 1985. Englantilais-suomalainen suursanakirja. 4. p. Porvoo
- Hutton, Patrick H. 1981. The history of mentalities: The new map of intellectual history. — History and Theory, no. 3
- Hyrkkänen, Markku 1986a. Aate- ja sosiaalhistorian suhde. — Yksilö ja yhteiskunnan muutos. Toim. K. Kiuasmaa, M. Hyrkkänen, V. Hämäläinen, J. Jaakkola. Tampere
- Hyrkkänen, Markku 1986b. Sozialistische Kolonialpolitik. Eduard Bernsteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882—1914: Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus. Helsinki
- Jay, Martin 1982. Should intellectual history take a linguistic turn?: Reflections on the Habermas-Gadamer debate. — Modern European intellectual history. Eds. D. LaCapra, S. L. Kaplan. Ithaca—London
- Kelley, Donald R. 1987. Horizons of intellectual history: Retrospect, circumspect, prospect. — Journal of the History of Ideas, no. 1
- Kocka, Jürgen 1986. Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte. — Sozialgeschichte in Deutschland. Hg. W. Schieder, Volker Sellin. Bd. 1. Göttingen
- Koselleck, Reinhart 1975. Geschichte, Historie. — Geschichtliche Grundbegriffe. Hg. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Bd. 2. Stuttgart
- Koselleck, Reinhart 1979a. Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte. — R. Koselleck. Vergangene Zukunft. Frankfurt am Main
- Koselleck, Reinhart 1979b. Standortbindung und Zeitlichkeit. — R. Koselleck. Vergangene Zukunft. Frankfurt am Main
- Koselleck, Reinhart 1979c. «Erfahrungsraum» und «Erwartungshorizont» — zwei historische Kategorien. — R. Koselleck. Vergangene Zukunft. Frankfurt am Main
- Koselleck, Reinhart 1986. Sozialgeschichte und Begriffsgeschichte. — Sozialgeschichte in Deutschland. Hg. W. Schieder, Volker Sellin. Bd. 1. Göttingen
- Koselleck, Reinhart 1988. Erfahrungswandel und Methodenwechsel. — Historische Methode. Hg. Christian Meier, Jörn Rüsen. München
- LaCapra, D. 1983. Rethinking intellectual history: Texts, contexts and language. Ithaca—London
- LaCapra, D. 1985. History and criticism. Ithaca—London
- LaCapra, D. 1988. A review of a review. — Journal of the History of Ideas, no. 4
- Le Goff, Jacques 1978. Mentaliteterna, en tvetydig historia. — J. Le Goff, P. Nora. Att skriva historia. Stockholm
- Meaning and context: Quentin Skinner and his critics. 1988. Ed. James Tully. Cambridge
- Pagden, Anthony 1988. Rethinking the linguistic turn: Current anxieties in intellectual history. — Journal of the History of Ideas, no. 3
- Palonen, Kari 1989. Vallankumous ja käsittemuutokset. — Tiede & Edistys, n:o 1
- Peltonen, Matti 1988. Johtolankoja ja tiheää kirjausta: Mitä uutta mentaliteettien historia on tuomassa? — Historiallinen Aikakauskirja, n:o 4

Reichardt, Rolf 1978. *Histoire des Mentalités: Eine neue Dimension der Sozialgeschichte am Beispiel des französischen Ancien Régime.* (Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 3. Bd.)

Reichardt, Rolf 1982. Zur Geschichte politisch-sozialer Begriffe in Frankreich zwischen Absolutismus und Restauration. — Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 47

Reichardt, Rolf 1985. Einleitung. — Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680—1820. Hg. R. Reichardt, Eberhard Schmitt. Heft 1/2. München

Reichardt, Rolf 1988. Bastille. — Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680—1820. Hg. R. Reichardt, Eberhard Schmitt. Heft 9. München

Richter, Melvin 1986. Conceptual history (Begriffsgeschichte) and political theory. — Political Theory, no. 2

Richter, Melvin 1987. Begriffsgeschichte and the history of ideas. — Journal of the History of Ideas, no. 2

Rommi, Pirkko 1986. Rannaton mentaliteettihistoria. — Yksilö ja yhteiskunnan muutos. Toim. K. Kiuasmaa, M. Hyrkkänen, V. Hämäläinen, J. Jaakkola. Tampere

Rüsen, Jörn 1986. Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung. Göttingen

Schulze, Hagen 1985. Mentalitätsgeschichte: Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft. — Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Nr. 4

Sellin, Volker 1985. Mentalität und Mentalitätsgeschichte. — Historische Zeitschrift, Nr. 3

Skinner, Quentin 1971—1972. Motives, intentions and the interpretation of texts. — New Literary History, no. 3

Skinner, Quentin 1974. Some problems in the analysis of political thought and action. — Political Theory, nr. 3

Sombart, Werner 1974. American capitalism's economic rewards. — Failure of a dream?: Essays in the history of American socialism. Eds. John H. M. Laslett, Seymour Martin Lipset. Garden City, New York

Toews, John E. 1987. Intellectual history after the linguistic turn: The autonomy of meaning and the irreducibility of experience. — The American Historical Review, no. 4

Vovelle, Michel 1985. Die Französische Revolution: Soziale Bewegung und Umbruch der Mentalitäten. Frankfurt am Main

Walsh, W. H. 1975. The causation of ideas. — History and Theory, no. 2

Winch, Peter 1973 (1958). The idea of social science and its relation to philosophy. 8. ed. London — New York

KESKAJA KAITSEKS

Margus Laidre

Algkoolist alates on meile püütud seletada, et keskaeg tähendab vaesust, vägivalda, vaimset pimedust — ühesõnaga kõike algelist. See olevat olnud ajajärk, kus aeg seisis paigal. Kõige ilmekam on vene ametliku ajalooteaduse seisukoht: «Feodaalse vägivalla, vaimupimeduse, usufanatismi ja inkvisitsiooni tuleriitade kõrval on keskaeg inimkonnale meelde jätnud talupoegade võimsad ülestõusud feodaalide ja kiriku vastu, linlaste dramaatilise võitluse feodaalisandate vastu, massilised ketserlikud liikumised, mis väljendasid rahvahulkade sotsiaalseid lootusi, ja vabameelsuse esimesed avaldused.» (*Keskaeg*. I kd. Tallinn, Valgus, 1974, lk 5.)

Kas keskaeg oli tõepoolest nii kole? Kust üldse pärineb see negatiivne hinnang, mis pole omane sugugi ainult «nõukogulikule» ajalooteadusele? «Süüdi» on 15.—16. sajandi Itaalia humanistid, kes oma suures eneseülehindamistuhinas arvasid, et on tuhandeaastasest unustusehõlmast uuesti ellu äratanud antiikkultuuri. Kogu seda pikka «unustuse ajajärku» antiigi ja nende endi vahel kutsusid nad «keskmiseks ajaks» või «vahe ajaks» (*media aetas*). Seega on isegi «keskaja» mõiste algusest peale olnud halvustava varjundiga. 19. saj. romantism «avastas» keskajas katoliikliku vagaduse ja rüütliromantika — neid rõhutati eriliselt. Kuid kas need nähtused ongi tegelikult keskajale nii omased, nagu on arvatud?

Tänapäeva ajalooteadus on paljuski neid stereotüüpseid kinniskujutelmi kummutanud. Enamik uutest seisukohtadest on jäänud aga vaid erialaväljaannete lehekülgedele. Üheks erandiks on Stockholmi ülikooli ajalooteaduskonna õppejõu, filosoofiadoktor Michael Nordbergi raamat «Dünaamiline

keskaeg» (*Den dynamiska medeltiden*, Stockholm, Tidens förlag, 1987. 400 s). Tegemist on populaarajalooga, mis ühtlasi pakub uut ka elukutselistele ajaloolastele. Raamatu autor on keskaega uurinud üle veerandsaja aasta.

M. Nordberg keskendab tähelepanu ajavahemikule 12.—15. sajandini, mida ta peab üheks põnevamaks perioodiks Lääne-Euroopa ajaloos. Geograafiliselt vaatleb autor põhiliselt Prantsusmaad ja Prantsuse olusid, vähem on tegeldud Itaalia, Hispaania ja Inglismaaga. Seega ei saa toodud seisukohti meelevaldselt üldkehtivaks pidada (kõrvale on jäänud selline suur mõjufaktor Euroopa ajaloos nagu Saksamaa), kuid teisalt ei tohi unustada Prantsusmaa poliitilist ja kultuurilist mõju kogu Lääne-Euroopale.¹

«Dünaamilise keskaja» teeb hästi põnevaks, et väga palju tähelepanu on pööratud argiajaloole — mida söödi ja joodi, kuidas elati ja surdi, milline oli naise seisund ühiskonnas, millised suhted erinevate sotsiaalsete gruppide vahel, kuidas liikus ideeajalooline areng.² Teose iga osa lõpus esitab autor kasutatud kirjanduse loetelu, mis võimaldab huvitatuil jätkata süvendatud uurimist.

M. Nordberg alustab rahvaarvust ja eluea pikkusest keskajal. Euroopa tolaeagse rahvastiku täpset suurust pole võimalik kindlaks teha, sest kõikjal ei peetud selle kohta täpselt arvet ja pealegi pole kõik allikad säilinud. Näiteks 11. saj. lõpul elas Inglismaal 1,1 milj. inimest, 14. saj. alguseks oli see arv tõusnud juba 3,7 miljonini. Prantsusmaal elas aga 14. saj. alul 16—20 miljonit inimest. M. Nordberg toob huvitava paralleeli: 1789. a Prantsusmaal, mille pindala oli tunduvalt suurenenud, elas u 25 miljonit inimest. Seega oli asustustihedus 14. sajandil samasugune nagu peaaegu viissada aastat hiljem (lk 18). Teiseks huvitavaks järelduseks on see, et aktsepteerides Lõuna-, Lääne- ja Põhja-Euroopa rahvastiku suurusena 1330. aasta paiku 60 miljonit inimest, tuleb välja, et peaaegu kolmandik lääneeurooplastest elas Prantsusmaal! Sellest faktist lähtudes ei tasu ka imestada Prantsusmaa erilise

¹ Näiteks võib isegi öelda, et pärast 1066. a vallutust oli Inglismaa mitmeski mõttes Prantsusmaa koloonia.

² N. Liidu ajaloolastest on keskaegse mõttemaailmaga rahvusvahelisel tasemel tegelnud vaid Aron Gurevitš. Vt *Проблемы средневековой народной культуры*. Москва, Искусство, 1981; *Категории средневековой культуры*. Москва, Искусство, 1984; *Средневековой мир: Культура безмолвствующего большинства*. Москва, Искусство, 1990.

Keskaja kaitseks

tähtsuse üle keskaegses Euroopas. Itaalias, Pürenee poolsaarel ja Saksa riigis elas sel ajal vastavalt 10, 9 ja 8 miljonit inimest.³

12.—13. sajandil toimunud demograafilisele plahvatusesele järgnes 14. sajandil võimas tagasilöökk. Paljudes piirkondades kulus sellest toimumiseks üle paarisaja aasta. Põhjusi tuleb otsida ilmastiku halvenemisest ja suurest katkulainest. Kokku vähenes Lääne-Euroopa rahvastik 14. saj. lõpul — 15. saj. alul koguni kolmandiku võrra.

On üldteada, et u 90% keskaja inimestest elas maal. Sellest hoolimata oli oluline osa ka linnadel. Kui suured need olid? Lääne-Euroopa suurimaks linnaks oli kahtlemata Pariis, kus 14. sajandil elas 100 000—200 000 inimest. Teiste piirkondade suurimad linnad olid: Itaalias — Naapoli, Milaano, Veneetsia (50 000—100 000 elanikku), Saksamaal — Köln (30 000—40 000 el.), Madalmaades — Gent, Brügge (35 000—50 000 el.) ja Inglismaal — London (50 000 el.). Enamikus linnadest oli siiski 2000—5000 elanikku (lk 20—21).

Keskmise eluea kohta keskajal väidetakse sageli, et see oli vaid 30 aastat. Võib jääda mulje, et palju vanemaks ei elatudki. Madala keskmise eluea peapõhjuseks oli aga suur rinnalaste suremus. Loomulikult oli keskajalgi inimesi, kes elasid 70, 80 või 90 aastat vanaks. Inglismaa näite varal võib väita, et ajavahemikul 1250—1450 sündinud poeglastest suri enne aastaseks saamist 15—30%. Tütarlaste puhul oli see arv natuke väiksem. 13. saj. sündinud meestest elas u 67% 20—24 aasta vanuseks ning nendel oli lisaks sellele veel ees keskmiselt 27 aastat. Kui niimoodi edasi rehkendada, siis elas 1,7% meestest vanemaks kui 80 aastat. 15. sajandil oli viimati nimetatud suhtarv juba 4% (lk 22). Igal juhul olid Inglise tööstustöölise elamistingimused 18. ja 19. saj. alul kindlasti kehvemad ja eluiga lühem kui enamikul keskaja inimestest.

Naiste vanuse kohta on andmeid veelgi vähem. M. Nordberg väidab, et tavaline oli 20—24-aastaste naiste defitsiit, mille põhjuseks oli suuremine lapsevoodipalavikku. Seevastu üle 40 aasta vanuste hulgas oli meeste suremus suurem.

Abielus olijate arv oli kõrgkeskajal üllatavalt väike — ainult 30—38% täiskasvanud elanikkonnast. See kasvas tunduvalt pärast suuri katkupepidemiaid 14. sajandil. Abielude vähesuse põhjused olid sotsiaal-majanduslikud. Päranduse (varanduse) säilitamise eesmärgil oli kõikides ühiskonnakihtides üpris tavaline, et ainult kõige vanem poeg võis abielluda ja perekonna luua.

³ Võrdluseks: Eesti elanike arv oli 13. saj. alul ligikaudu 150 000. 16. saj. keskpaigas elas Eestis u 250 000—280 000 inimest.

Kindel seos eksisteeris ka varanduse ja laste arvu vahel: mida paremini oli perekond majanduslikult kindlustatud, seda rohkem oli lapsi. Levinud kujutelm, et vaeste kodud olid täis lapsi, ei ole kaugeltki õige.

Paljudel seostub keskaeg kindlasti «musta surmaga» 1348. aastal. Mida tähendas katk lääneeurooplastele? Sellele pealtnäha kergele küsimusele polegi lihtne vastata, sest ajaloolaste arvamused lähevad lahu juba katku ulatuse ja majanduslike tagajärgede määramisel.

Katku põhjustajaks on bakter (*Yersinia pestis*), mis tavaliselt elab mõnedes soojaverelistes loomades ja levib nende verd imevate kirpude kaudu. Peamiseks katkuinkubaatoriks on olnud must rott (*Rattus rattus*), kes on väga liikuv ja elab inimeste läheduses. Episootia põhjused pole tänini päris selged. Kõige tavalisemaks katku edasikandjaks oli aga rotikirp (*Xenopsylla cheopis*). Kokku on teada u 200 eri kirbuliiki, mis võivad olla katku kandjaks. Katk esineb kolmes peavormis. Kõige tuntum on muhkkatk, millega kaasnevad suured paised lümfisõlmedes, kubemes või kaenlaaukudes. Kui paised lõhkevad nädala jooksul, on võimalus ellu jääda. Tavaliselt saabub aga surm 4—8 päeva jooksul (suremus ulatub 60—90%-ni). Veelgi ohtlikumad on septiline katk, mis põhjustab üldise veremürgituse, ja kopsukatki — mida kirjelduste järgi otsustades esines keskajal kohati isegi sagedamini kui muhkkatku. Kopsukatki nakkas juba inimeselt inimesele. Inkubatsiooniajaks oli vaid tund ning surm saabus tavaliselt hiljemalt kahe ööpäeva jooksul. Septilise ja kopsukatku puhul elulootust ei olnudki.

Andmata endast eelnevalt märku 800 aastat, haaras katk 1340. aastatel oma võimusse kogu Aasia. 1347. aasta lõpul jõudis epideemia ühe kaubalaevaga Sitsiiliasse. Katk levis peamiselt kaubateede kaudu ja seetõttu olid esimesteks ohvriteks sadamalinnad. Aastail 1347—1350 oli «must surm» laastamas peaaegu kogu Euroopat. M. Nordberg toonitab, et paljud suured, pealegi väga keskse asukohaga linnad nagu Milaano, Nürnberg, Liège jt ning suured alad Madalmaades, Poolas, Venemaal ja Balkanil jäid epideemiast kummalisel kombel puutumata.

Raske on kindlaks teha katku ohvrite arvu. Selle aja jutustavad allikad liialdavad kõvasti. Näiteks väidetakse ühes kroonikas, et Roueni linnas suri 100 000 inimest, kuigi tegelikult elas seal üldse u 35 000 inimest (lk 29). Kroonikatest võib siiski välja lugeda, et katkuga kaasnes tohutu šokk tolaeagses ühiskonnas.

Usaldusväärsed andmed katku ulatuse kohta on olemas Inglismaalt. Nimelt on teada, et aastail 1348—1349 oli suremus seal-

Keskaja kaitseks

sete preestrite hulgas 45%. Tuleb aga arvestada, et preestrid olid oma ameti tõttu suuremas nakkusohus. Maafeodaalide hulgas oli suurem katku seevastu 23—27%.

M. Nordberg kirjutab, et isegi kui «musta surma» ohvrite arvestamisel jääda 25—30% juurde, mis tema arvates on tõenäoliselt liiga vähe, tuleb katku surnute koguarv ülisuur. See arv on nii suur, et meie päevil on 14. sajandit hakatud pidama eriliseks katastroofisajandiks. M. Nordberg korrigeerib seda seisukohta. Tema arvates jättis 1348.—1350. aastate katk eriti sügava jälje inimeste teadvusse sellepärast, et see juhtus nii pika aja tagant. Hiljem inimesed harjusid; 14.—18. sajandil oli katk Euroopas sagedaseks külaliseks, kusjuures ohvrite arv polnud sugugi väiksem kui «musta surma» ajal. M. Nordberg toob võrdluseks ka 20. sajandi — 1918. aastal suri maailmas mõne kuuga grippi 30 miljonit inimest.

Normaalsete olude korral suudeti inimkaotused kompenseerida 10—20 aasta jooksul, sest epideemilise suremuse perioodile järgnes tavaliselt suurem abiellumus ja sündide arv. Veel tuleb arvestada, et 1348.—1350. a katk jättis endast järele tugevasti noorenenud ning elujõulisema elanikkonna, sest esmajoones surid nõrgad, haiged ja vanad. M. Nordberg oletab, et tõenäoliselt paranes katku üle elanute elatustase mõneks ajaks.

Suured katkud olid kahtlemata äärmiselt dramaatilised, kuid kaugemas perspektiivis mõjutasid rahvastikusituatsiooni veelgi rohkem ikaldused, alatoitus ja nälg. Kõikide märkide järgi otsustades halvenes kliima suures osas Euroopast 14. sajandi alul märgatavalt. Eriti ränkade tagajärgedega olid külmad ja väga vihmased aastad 1315—1318. Tulemuseks oli üleeuroopaline näljahäda. Ikaldus ja nälg kordusid veel aastail 1335—1352. Seega tabas kohe järgnenud katk juba füüsiliselt nõrgenenud inimesi. M. Nordberg osutab sellelegi, et otsene näljasurm oli siiski haruldane, kuid näljast tulenev alatoitus lõi soodsad eeldused haiguste levikuks. Samas ei olnud tegemist mingite keskajale ainuomaste ilmingutega. Lääne- ja Põhja-Euroopas kordusid ikaldusaastad ühes kõigi oma tagajärgedega nt 1520., 1620.—1630. ja 1690. aastatel ning aastail 1709—1710.

Väljend «meie igapäevast leiba» polnud keskajal ainult käibefraas. Leib oli tõepoolest inimeste enamiku peamiseks toiduks kogu Euroopas. Eri paikades söödi aga erinevat leiba. Lääne- ja Lõuna-Euroopa kõigis ühiskonnakihtides oli alates 11. sajandist levinud nisust küpsetatud leib. Küllalt tavaline oli ka nisu ja rukki segu (juba seeme külvati segamini). On välja arvatud, et 14. sajandil kattis leib 80—90% inimese kalorivajadusest. See tõttu on selge, kui katastroofilised tagajärjed võisid olla ikaldusel.

See, mida leiva kõrvale söödi, leiba asendada ei suutnud. Juurviljadest oli peaaegu igapäevaseks toiduks kapsas. Veel söödi spinatit, sibulat, porgandit, salatit ja mitmesuguseid võrtsirohtusid. Suurel hulgal tarbiti kaunvilju — herneid, ube ja läätsi, mis olid tähtsal kohal oma kõrge proteiinisalduse tõttu. Juurvilja söödi harva toorelt, tavaliselt see keedeti. Tõenäoliselt kannatasid keskaja inimesed pidevalt C-vitamiini puuduse all. Lõuna- ja Kesk-Euroopas aitasid sellest üle puuviljad: õunad, pirnid, viigimarjad ja kirsid. 14. sajandi Itaaliast ja Lõuna-Prantsusmaalt on teada, et söödi ka apelsine (neid anti ka Saint Esprit' haigla patsientidele Marseille's 1409. a) (lk 40).

Oluline küsimus on liha tarvitamine toiduks. Üleeuroopalised üldistused on siinkohal mõttetus, sest nii eri piirkondades kui ka eri ühiskonnagrupid olid erinevad tavad. Mõned saksa uurijad on jõudnud järeldusele, et hiliskeskajal tarbiti liha Saksamaal väga palju. Näiteks Berliinis söödi 1397. a inimese kohta keskmiselt rohkem kui kilo liha päevas. Kui veel arvestada, et liha ei söödud iga päev (paast), siis jääb järele 225 päeva aastas. Võrdluseks: Rootsis söödi 1981. a liha 40 kg aastas inimese kohta ja Eestis 1986. a liha ja lihasaadusi (sealhulgas rasv ja subproduktid) 89 kg aastas.

Alates 14. sajandi lõpust — eriti aga 15. sajandil — paranes toitlusolukord Lääne-Euroopas. 16. ja 17. sajandil halvenes see oluliselt. Selle põhjuseks olid rahvastiku kiire kasv ning toiduainete hindade tohutu tõus (nn hindade revolutsioon). Siit saab mõistetavaks Prantsusmaa kuninga Henri IV kuuluse soov, et igal prantslasel oleks kana potis vähemalt pühapäeviti. 17. sajandi alul sõi lihtrahvas liha haruharva, erinevalt hiliskeskajast, mil lihatoidud kuulusid igapäevase kosti hulka.

Toiduga on tihedalt seotud palgad ja hinnad. Eriti oluline on palkade ja toiduhindade suhe. Lisaks andmete juhuslikkusele raskendavad siin võrdlemist eri mündisüsteemid, mida on tihti raske üksteisega sobitada. M. Nordberg toob näiteks Pariisi müürsepad, kes 14. sajandi alul võisid oma päevase sissetuleku eest osta 17—23,5 liitrit, s. t 13—18,5 kg nisu. Et leiba tarbiti päevas inimese kohta $\frac{1}{2}$ —1 kg, siis pidi müürseppade perekondadel raha üle jääma ka leivakõrvaseks. 1447. aastal võis müürsepp oma päevapalga eest osta juba 56 kg nisu! M. Nordberg järeldab, et 16. ja 17. sajandiga võrreldes elasid inimesed 13. sajandi lõpust kuni 1340. aastateni ja kogu hiliskeskajal, eriti aga 15. sajandi teisel poolel, «kolossaalselt palju paremini» (lk 49). Huvitav on seegi, et toiduks kõige enam tarvitatud lambaliha maksis palju rohkem kui veiseliha.

Keskaja kaitseks

Kui pikk oli tööpäev ja kui palju päevi aastas tuli tööd teha? Käsitöölise töö algas koos päikesetõusuga ja lõppes päikeseloojangu ajal. Et sõltuti päevavalgusest, siis oli tööaeg talvel ja suvel erinev. Sageli nihutati tööaja algus esimese missa ajale, s. t kella kuuele hommikul. Töö lõppes aga *souvre-feu* signaali helistamisega (siis pidi majades kustutatama lahtine tuli), s. t talvel kell 18 ja suvel kell 19. Tööpäeva pikkuseks oli keskmiselt 11—13 tundi, kuid vähemalt teoreetiliselt oli elualasid, kus see ulatus 16 tunnini. Ärgem unustagem aga puhkepause ja söögikordi. Näiteks juurdelõikajate tsunfti skraa nägi 1348. aastal ette talvel pool tundi pausi, kui läks valgeks, et «juua hommikust», ühe tunni hommikusöögiks kell 9 ja tunni lõunasöögiks kell 13. Suvel kestis lõunapaus kaks tundi ja pärastlõunal lisandus veel poole-tunnine puhkus. Tegelik tööaeg oli seega 8½—10 tundi. Laupäevadel ja paarikümnel pühade-eelsel öhtul lõpetati töö varem, kell 15 või 16.

Tööpäevade arvu aastas määrasid kirikupühad, kui tööd ei tehtud. Viimaseid oli kokku 90. Neile lisandus veel mingi arv päevi, mil küsiti end töölt vabaks. Seega tegi palgatööline tööd vaid 265—275 päeva aastas (neist 70 lühendatud tööajaga). Nii oli tegemist viiepäevase töönädalaga. Maksti vaid nende päevade eest, kui tööd tegelikult tehti. M. Nordberg ei räägi tööintensiivsusest, mis keskajal oli tänapäevaga võrreldes tunduvalt väiksem.

Raamatu vahest kõige rohkem uudset teavet pakkuvaks osaks on teemade ring «naine ja mees». Teame ju väga vähe naise seisundist keskaegses ühiskonnas. M. Nordberg toob sellesse küsimusse selgust, vaadeldes naiste majanduslikku olukorda, peresuhteid, haridust jm. Allikana on autor kasutanud ka keskaegset ilukirjandust, mis nii või teisiti peegeldab omaaegset mentaliteeti.

Ühes 13. sajandi ürikus, mis pärineb Poitou'st Lõuna-Prantsusmaal, on kirjas: «Louis, Prantsusmaa kuningas, proua Blanche'i poeg» (lk 78). Kuningat ei identifitseeritud seega isa, vaid ema järgi, kuigi isalt päris ta kuningatiitli. Tegemist on küllalt ebatavalise juhuga, sest hilisemate aegade Euroopas on tähtsamaks peetud siiski isanime. Lääne- ja Lõuna-Euroopa nimede analüüs (uuriti 125 000 juriidilistes dokumentides esinevat nime) ajavahe-
mikust 8.—13. sajandini näitab, et matronüümika oli sel ajal üsna ebatavaline. Kuni 10. sajandi alguseni kasutati ema nime vaid 2—3%—l kõikidest juhtudest. 11. sajandi esimesel poolel suurenes aga matronüümika osakaal 9%—le. Erinevused ilmnisid ka paiguti. Kõige enam oli ema järgi identifitseerimine neil sajanditel levinud Lõuna-Prantsusmaal (12%) ja 12. sajandil Saksamaal ja

Põhja-Prantsusmaal (à 8%). Itaalias ja Hispaanias moodustas matronüümika seevastu ainult mõne protsendi.

Võiks arvata, et ema nime kasutati siis, kui isa oli teadmata. Nii see aga polnud, sest peaaegu eranditult kohtab matronüümikat Hispaanias ja Lõuna-Prantsusmaal isikute puhul, kes pärinesid feodaalaadli hulgast ja kelle isa ei saanud olla tundmatu. Loomulik on järeldus, et nimetatud maades oli naise seisund au sees. See oli omakorda seotud naiste majandusliku olukorraga. Näiteks kõige rohkem naistest maavaldajaid oli Hispaanias (10. sajandil 17%, 11. sajandil 13%) ja Lõuna-Prantsusmaal (10. ja 11. sajandil à 9%). Samal ajal oli Itaalias ja Põhja-Prantsusmaal nii jõukaid naisi vaid mõni protsent ning Saksamaal polnud neid üldse. Üheks võimalikuks seletuseks, mida M. Nordberg ei maini, oleks ka katoliiklusele omane Jumalaema kultus.

Naise erilist seisundit Hispaanias ja Lõuna-Prantsusmaal on seletatud asjaoluga, et sajandeid kehtis neis piirkondades läänegooti õigus — ainuke Suure rahvasterändamise ajast pärinev germaani tavaõigus, mis tunnistas naiste ja meeste võrdset pärimisõigust.

Enamik naisi tegutses tekstiili, toidu ja joogiga seotud elualadel. 14. sajandi Inglismaal domineerisid naised täielikult siiditootmise, õllepruulimise ja leivaküpsetamise alal. Pariisis olid 1297. aasta maksunimekirja järgi enam levinud elukutseteks naised: pagar, kondiiter, siidiketraja, õmbleja, kuduja, juuksuf, pesupesija ja rasvaküünaldegaga kaupleja. Naisi võib aga leida ka selliste elukutsete esindajate seas, mida oleme harjunud seostama meestega, näiteks köiepunuja, pottsepp, tisler, klaassepp, hobuserautaja, müürsepp, lihunik, habemeajaja, raudrüü valmistaja, sõudja ja laadija elukutsed; ent neid oli ka õpetajate ja arstide hulgas. Pariisi maksunimekirjas ei olnud maailma «vanima elukutse» esindajaid. Oleks aga vaele järeldada, et neid polnudki. Lõbunaisi oli väga palju, kuid nähtavasti ei pidanud nad maksu (*la taille*) maksma.

Milline oli naiskäsitöölise suhe tsunftidega? Kas naised võisid neisse kuuluda? 13. ja 14. sajandil polnud tsunftidel veel korporatiivset iseloomu, nad polnud rangelt suletud ega nende liikmeskond piiratud, mistõttu naisele võisid pääseda ka naised. Prantsusmaal ei tohtinud naised kuuluda vaid tsunfti, mis tegeles idamaist tüüpi vaipade *tapis sarrazinois* tootmisega. Põhjenduseks viidati töö raskusele (lk 92).

Seevastu keskaja naiste võimalus saada kõrgemat õpetust oli üpris väike. Katedraalkoolid ja hilisemad ülikoolid olid nende jaoks suletud, sest õpetuse peaesmärgiks oli preestrite ettevalmistamine. Kuni 13. sajandini olid nunnakloostrid siiski

Keskaja kaitseks

kogu Euroopas tähtsateks hariduskeskusteks. Hiljem omandasid nad pigem vallaliste aadlidaamide ülalpidamisasutuse iseloomu. M. Nordbergi järgi osutab mitu allikat sellele, et feodaalklassi piires oli lugemisoskus 12.—14. sajandil naiste hulgas märksa levinum kui meeste hulgas (lk 99).

12. sajandil ilmneb Lääne-Euroopas, eeskätt Lõuna-Prantsusmaal, naiste uus roll trubaduurlüürikutena. Selle kaudu kerkib esile läänemaailma endisest täiesti erinev armastuse käsitlus. Armastus ei olnud enam üksnes meeleline joobumus, vaid hõlmas niihästi hinge kui keha ning määras kogu olemist. See oli täiesti vaba kõikidest sotsiaalsetest ja majanduslikest reaalistest. Oma ideaalses vormis oli armastus omakasupüüdmatu: armastaja ei tohtinud midagi nõuda, ta eksisteeris armastatu kaudu.

Naisest tehti jumalik objekt, kellest rääkides olid armastuslüürika alusmõisteteks «truudus» ja «lojaalsus». M. Nordberg juhib tähelepanu asjaolule, et kujutlus mehe kohusest olla naisele truudust tuleneb feodaalsest truudusenõudest läänihärrale, mis kanti üle ka armastussuhetele. Naise füüsilise truuduse nõuet peeti iseenesestmõistetavaks, ja seda mitte eetilisel, vaid eeskätt bioloogilisel põhjusel. Naise ülesandeks oli sünnitada lapsi, kes pärisid varanduse ja — vastavalt ajastu töökspidamistele — vere kaudu ka oma vanemate kõlbelised omadused. Enne 12. sajandit ei nõutud aga midagi nii «absurdset» nagu mehe füüsiline truudus naisele. Feodaalne truudus oli aga elutähtis, sest sellel rajanes kogu ühiskonna ülesehitus. Feodaalsest eetikast lähtudes töidki trubaduurid mehe ja naise vaheliste suhete käsitlemisse täiesti uusi aspekte. Trubaduurid olid ka esimesed Euroopa kirjanduses, kes tõstsid naise mehest kõrgemale, tehes temast Valitsejanna.

Trubaduuriluule iseloomulikuks jooneks on eranditult abielunaise ülistamine. Vallalised noored tüdrukud ei tule selles mõttes üldse kõne alla. Põhjuseks oli see, et ühelt poolt valvati abielueas tütarlapsi väga hoolikalt, teisalt polnudki üle 14 aasta vanuste «naiste» seas vallalisi enam kuigi palju, sest abielud (eriti aadli hulgas) sõlmiti tavaliselt üsna noores eas. Abielunaise liikumisvabadus oli nt Lõuna-Prantsusmaal suur, mistõttu vähemalt teoreetiliselt võis loota võita tema südant ja soosingut.

M. Nordbergi arvates polnud feodaalses abielus kaasade vahel eriti emotsionaalseid sidemeid (lk 108). Peaeesmärgiks oli suguvõsa edasikestmine ja järglaste sigitamine. Osa teoreetikuid arvab isegi, et armastus meie tänapäevases tähenduses abielunaise ja mehe vahel oli täiesti mõeldamatu. Seda võis ette tulla vaid väljaspool abielu.

12.—13. sajandist teada olevad naiskirjanikud olid kõik arvatavalt aristokraatlikku päritolu. Kuigi ise abielus, pühendasid nad oma armastuse teistele meestele ja kaebasid, kui nende sügavad tunded ei leidnud küllaldast vastukaja.

Sünda poeesia kõrval eksisteeris aga veel hoopis teine žanr, *fabliau*, millega tutvumine on nagu sattumine teise maailma. *Fablioo* näol on tegemist paarisriimis kaheksasilbikuis rahvanaljandiga, mis on sageli erootilise sisuga. *Fablioo* õitseageg kestis 12. sajandi keskelt 14. sajandi alguseni. Meie päevini on säilinud vaid u 150 *fabliood*. Oma ülimalt mahlaka keelekasutuse tõttu on osa neist pälvinud «ekskrementuumori» nime (lk 114). Isegi kõige kõrgemates ringkondades ja daamide seltskonnas taluti selliseid jämedusi, mis tänapäeval oleksid täiesti mõeldamatud. Keskajal peeti väga tähtsaks, et sai naerda kõige toredamate asjade üle, mida teati.

Ettevaatlik tuleb olla *fablioodes* leiduva sotsiaalse satiiri hindamisel. Rüütli, bürgeri või vaimuliku halastamatut pilkamist ei tule mõista klassikriitikana, vaid alati kui kriitikat *konkreetsete* isikute kohta.

Naisi kujutatakse *fablioodes* peamiselt truudusetute abikaasadena, kes alati leiavad kavalaid nõkse meeste alltõmbamiseks, isegi kui viimased neile patuteol peale satuvad. Üldse kujutatakse naise sageli vaid olenditena, kes on mõeldud üksnes üheks kindlaks asjaks. Sellises šabloonpildis naisest kui salakavalast, südame-tunnistuseeta ja liiderlikust olevusest võiks ju näha naistevihkamise ja -põlguse ilmingut. Ent õigluse pärast tuleb mainida, et *fablioodes* maailmas on mehedki läbinisti valelikud, truudusetud, jõhkrad ja liiderlikud. Sugude vahel valitseb seega küllalt suur võrdsus.

Fablioodest tehtav järeldus, nagu oleksid naised 13. sajandil olnud rõhutatud seisundis ja meeste orjad, on väga pealiskaudne otsustus. Võib olla hoopis vastupidi: ehk oli naise positsioon sedavõrd tugev, et mehed nägid selles ohtu ja konkurentsi (lk 118). Naiste kõrval kujutatakse vaid preesterkonda niisama mustades värvides ja keegi ei arva nende puhul, nagu oleksid vaimulikud olnud ühiskonnas nõrgaks ja allaheidetud grupiks.

Kui paljudele on tänapäeval tuttav «Roosiromaan» («Roman de la Rose»)? Ometi on see mahukas, 21 750 värsireast koosnev töö üks keskaja märkimisväärsimaid kirjandusteoseid «Jumaliku komöödia» kõrval. 13. sajandi lõpust kuni 16. sajandi lõpuni oli see üheks enam loetud raamatuks, mida tõendab ka väga suur säilinud käsikirjaliste koopiate hulk (üle kolmesaja).

«Roosiromaan» kirjutamist alustas u aastail 1235—1240 Guillaume de Lorris, kes jõudis enne surma valmis 4000 värssi. U 1270.

Keskaja kaitseks

aastal jätkas tööd klerik Jean de Meun, kes kirjutas 17 000 värsirida ja muutis oluliselt eelkäija tooni. Teoses vaadeldakse omaaegset ühiskonda, pearõhuga mehe ja naise suhete kõikidel aspektidel.

Jean de Meuni vaated naisele tekitasid juba keskajal elavat diskussiooni. Eeskätt keskenduti naisepõlgusele, mis avaldub raamatu mitmes osas. M. Nordberg osutab aga hoopis tõlgendusele, mille järgi Jean de Meun mõistab hukka abielus esinevat «mees-šovinismi». Arvestades 13. sajandit, ent ka hilisemaid aegu, võib «Roosiromaani» autori seisukohta pidada vähemalt radikaalseks. Abielu ideaaliks seatakse abikaasade täielik võrdsus ja sõprus. See pidi olema armastuse püsimise eelduseks. Arvatavasti jäid aga need mõtted varju teose teistele osadele, kus autor lopsakalt kirjeldab seksuaalsuhteid. Mehi manitsetakse, et nad poleks suguühete ajal egoistlikud ega mõtleks vaid omaenese naudinguks. Mees pidi kohandama end naise järgi, nii et mõlemad saavutaksid orgasmi üheaegselt. Raamatu lõpus pole roos enam noore naise, vaid hoopis naise suguorgani sümbol.

14. sajandi lõpu Prantsusmaalt on teada naine, kes teenis endale ülalpidamist kirjutamisega ja sai tuntuks naiste õiguste esimese teadliku kaitstjana. See naine oli Christine de Pisan (1364—1430). M. Nordbergi järgi on tema suurimaks teeneks elava ja pikaajalise diskussiooni algatamine naise positsiooni ja seisundi üle ühiskonnas. «Debatis» osalesid mitmed oma aja väljapaistvad kultuuritegelased. Enne 19. sajandi teist poolt ei olnud Euroopa kirjanduses midagi selle väitlusega sarnanevat.

Christine de Pisani peamiseks ründeobjektiks sai eelkõige «Roosiromaan». Ta väitis, et väärarvete kujutuses naistest on süüdi Ovidius, kelle «Ars amandi» («Armastuse kunst») oli keskajal väga populaarne. Vaatamata tulisele seismisele naiste õiguste eest, kordas Christine de Pisan mõtet naise vaieldamatust allumisest mehele.

Teistest kirjanikest, kes on käsitlenud naistega seotud küsimusi, peatub M. Nordberg põgusalt Geoffrey Chauceri (u 1340—1400) «Canterbury lugudel» (lk 144—146).

Kujutelm keskaegse inimese vagadusest on pärit romantismiajastust. Tegelikkus oli aga sellest kaugel. Piisab vaid ühest näitest: kiriklikuks ideaaliks oli vaimulike tsölibaat, kuid keskaegses rahvakirjanduses on pidevaks pila- ja satiiriteemaks liiderlikud preestrid ja mungad. Siitkaudu jõuab M. Nordberg keskaegse seksuaalmoraali teooria ja praktika juurde. Allikmaterjali nappuse tõttu tundub nende küsimuste vaatlemine kaunis perspektiivitu. Siiski on olemas allikate liik, mis nii otseselt kui kaudselt teeb avalikuks palju asju. Tegemist on nn patukahetsus-

raamatutega (*Bussbücher*), mis olid mõeldud preestritele ja pihiisadele, et määrata eksinule õige kahetsusviis. Enamik patukahetsusraamatuid tekkis 4.—10. sajandi vahel, kuid neid kasutati muutumatul kujul hiljemgi. Põhiosa nende mahust võtsid enda alla seksuaalsed eksimused.

Kiriku suhtumine seksuaalellu oli kahetine. Ühelt poolt oli tegemist eeskätt uusplatonismist ja gnostitsismist lähtuva rõhutatult askeetliku ja sugudevaenuliku suhtumisega. Teiselt poolt oli inimsoo jätkamine ja suurendamine Jumala tahteks. Lapsi võis sigitada vaid abielus. Tegelikult läks kaua aega, enne kui kirik saavutas kontrolli abielu üle. Argiteadvuses säilis pikka aega töökspidamine, et eelkõige on abielu eraõiguslik majanduslik lepe kahe perekonna vahel. Seksuaalsel naudingul polnud olemisõigust. Kui see oli eesmärgiks omaette, ilma kavatsuseta muretseda lapsi, siis oli tegu patuga. Seda põhimõtet peab M. Nordberg patukahetsusraamatute sisu lähtekohaks.

Tavaliselt tehti vahet hariliku liiderlikkuse (*fornicatio*), abielurikkumise (*adulterium*) ja verepilastuse vahel, kusjuures karistustmäärad suurenesid nimetatud järjekorras. Lisaks oli karistus ühe ja sama üleastumise eest munkadele ja preestritele karmim kui ilmalikele inimestele. Mainitud kolme kategooria alla kuulusid nii heteroseksuaalsed kui homoseksuaalsed suhted, mida omakorda liigitati selle järgi, kas oldi vallaline või abielus.

Pole ootamatu, et verepilastus oli kõige karmimalt karistatav. Verepilastuse mõiste oli aga tänapäevaga võrreldes tunduvalt laiem, sest see hõlmas seitset sugupõlve. Arvestatud oli isegi «vaimse» sugulusega, s. t ristiema ja ristiisaga. Nii ei tohtinud ema kanda oma last ise ristimisvaagna juurde, muidu tekkis kohe verepilastuslik suhe, mis tõi automaatselt kaasa abielu tühistamise.

Verepilastuse kõige tavalisemateks vormideks, mida mainivad kõik patukahetsusraamatud, on suguühe ema ja poja, venna ja õe, samuti homoseksuaalne vahekord lihaste vendade vahel. Kõigil neil juhtudel oli karistuseks 15-aastane patukahetsus. M. Nordberg juhib tähelepanu faktile, et üldse ei mainita seksuaalsuhet isa ja tütre vahel, mis on tänapäeval rohkem levinud, kui osatakse arvatagi (lk 150). Küll peeti seda mõeldavaks leskede abielunud meeste ja viimaste võõrastitarde vahel, mille puhul nähti ette 10-aastane patukahetsus ja emast lahutamine. Ilmselt oli küllalt tavaline, et emad mängisid ohtlikke mängu oma alaealiste poegadega, «kujutades ette suguühet», mis tõi kaasa 2-aastase patukahetsuse. Mingitel teadmata kaalutlustel peeti eriti rängaks eksimuseks, kui naine magas kahe vennaga või mees kahe õega — enamasti kaasnes sellega eluagene patukahetsus.

Keskaja kaitseks

Harilikku liiderlikkust kahe vallalise inimese vahel karistati üpris pehmelt, eriti kui nad olid noored. Alaealised, kes «mängisid» suguühet, kuid oma nooruse tõttu ei suutnud sellega toime tulla, pääsesid vaid 20-päevase patukahetsusega. Kuni 20-aastasi alaealisi karistati sama asja eest aastase ja täisealisi mehi 3-aastase patukahetsusega.

Fornificatio all mõeldi ka teatud variante abielu korral. Enamiku kiriklike pühade puhul pidid abikaasad suguühtest hoiduma, selle eest nt paastu ajal karistati kolme nädalaga ning enne jõule 40 päevaga vee ja leiva peal. Pühapäevase suguühte eest määrati neljaks päevaks vee ja leiva peale. Judaismist pärit hirm menstruaatsioonivere maagiliste ja õnnetust toovate omaduste ees elas keskaegses ühiskonnas jõudsalt edasi. Seetõttu ei tohtinud naised olla menstruaatsiooniperioodil sugulises vahekorras ega käia kirikus. Viimane kehtis ka nunnade kohta.

Kiriku mureküsimumuseks olid isegi suguühte eri asendid (lk 151). Võttes naist «koerte kombel» (*de retro, more canino*), võis oodata 10–40-päevast karistust. Oige pahad olid lood anaalse (*in tergo*) ja oraalse ühtega — karistused vastavalt 4–10 ja 3–4 aastat. Võrdluseks nimetab M. Nordberg, et mörva lunastamiseks tuli 7–12 aastat vee ja leiva peal pattu kahetseda. Karmi karistuse mõtteks oli, et eluseemet ei kulutataks asjatult.

Tuli vältida kõike, mis võis mõjuda seksuaalselt erutavalt: «Oled sa end pesnud saunas ühes oma naise ja teiste kergemeelsete naistega, nii et nägid neid alasti ja nemad sind? Oled sa seda teinud; pead sa kolme päeva jooksul vee ja leiva peal pattu kahetsema.» Et aga kogu keskaja jooksul oli väga tavaline avalike saunade külastamine, kus mehed ja naised kümblesid koos ning millega kaasnes vormikohane seltskonnaelu ühes söögi ja joogiga, siis on raske uskuda, et seda karistust üldse kunagi rakendati.

Erinevalt hilisematest, rohkem peenutsevatest aegadest vaadati onaneerimisele küllaltki leebelt (10–20 päeva patukahetsust). Preestritele ja munkadele, kes teatavasti pidid elama tsölibaadis, oli ette nähtud karistus pollutsiooni eest naise nägemisel, puudutamisel või unes.

Kõikides *Bussbuch*'ides on palju ruumi pühendatud homoseksuaalsetele suhetele, määratledes väga täpselt, kas see toimus reite vahele, oraalset või anaalselt. Karistuse pikkus ulatus 40 päevast kuni 10 aastani. Alla 15 aasta vanused poisid pääsesid nahatäiega. Lesbismi eest ei karistatud tavaliselt nii karmilt kui pederastia eest: «Oled sa teinud, mida osa naisi teeb, kui himu neid piinab, et nad ühinevad üksteisega, nagu oleksid nad vahekorras ja vaheldumisi ühendavad üsad ja hõõruvad neid vastamisi, et kustutada kihelust? Oled sa teinud seda, pead kahet-

sema pattu kolmel neljakümnepäevalisel perioodil.» Asi läks rangemaks, kui naised kasutasid kunstlikke vahendeid: «Oled sa teinud nii nagu mõnedel naistel tavaks, et sa oled valmistanud mehe suguelundi sarnase seadeldise või riista, nii jämeda, nagu oled soovinud, ja nõõriga endale häbeme külge kinnitanud ja seejärel harrastanud liiderlikkust mõne teise kergemeelse naisega või tema sinuga sama instrumendiga? Oled sa teinud seda, pead kahetsema pattu viie aasta jooksul. Oled sa teinud nagu mõnedel naistel tavaks, et sa nimetatud seadeldisega või teise riistapuuga üksinda harrastasid liiderlikkust? Oled sa teinud seda, pead kahetsema pattu ühe aasta kestel.» M. Nordberg nendib sel puhul, et pole midagi uut päikese all (lk 154).

Adulterium, kui üks või mõlemad partnerid olid abielus, tõi kaasa karmima karistuse kui tavaline liiderlikkus. Kui vaid üks pooltest oli abielus, oli karistuseks 3–7 aastat; kui aga mõlemad olid abielus ja lugu lõppes lapse ilmaletulekuga, siis oli karistuseks kuni 14 aastat.

Kuivõrd üldse järgiti vaadeldud karme reegleid? Nagu paljudel teistelgi juhtudel, erines tegelik elu siingi ettekirjutustest tunduvalt. Tegelikult jäi enamikul vürstidel ja teistel kõrgeadli esindajatel järele suurem või väiksem hulk vallaslapsi. Eriti kahtlase kuulsusega oli Burgundia hertsog Philippe Hea (1419–1467), kellel oli üle kolmekümne nimeliselt teadaoleva armukese. Pole aga põhjust arvata, et vaesemates perekondades ei olnud «baseaduslikke lapsi». M. Nordberg väidab, et vähemalt üks neljandik «tavaliste» perekondade tütardest sai lapse vallasena. Seega olid kiriku võimalused mõjutada mehe-naise suhteid küllaltki väikesed. Kui uskuda keskaegset kirjandust, siis oli abielurikkumine kõige hinnatum lõbu kõigis ühiskonnakihtides. Kujutus vastastikusest armastusest abielu eeldusena on hilisema aja leiutis.

Millisena nähti mehe ja naise suhteid abielus?⁴ Vastuse saamiseks analüüsib M. Nordberg kahte omaaegset teoreetilist käsitlust. Üks neist on kirjutatud enne 1285. aastat ja teine pärast 1375. aastat. Esimese autoriks on Gilles de Rome (Aegidius de Colonna), kuna teine teos on anonüümne.

Gilles de Rome peab abielu normaalseks nähtuseks, pooldades monogaamiat. Selle toetuseks ta ei kasuta moraalseid põhjendusi, vaid väidab, et kuna naine peab oma mehele alluma, siis mitme mehe puhul oleks see võimatu. Lisaks nimetab ta armukadeduse

⁴ Viimasel ajal on Lääne ajalooteaduses selle teemaga viljakalt tegeldud. Vt nt Christopher N. L. Brooke. *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford University Press, 1989.

Keskaja kaitseks

ja tüli riski meeste vahel (lk 161). Veel arvab Gilles de Rome, et abikaasad peaksid nii vanuselt kui sotsiaalselt staatusele olema teineteisega võrdsed. Abiellumiseaks soovitas ta naistele 18 eluaastat ja meestele vähemalt 21 eluaastat. Naine pidi olema suurt kasvu ja ilus. Suurekasvuline seetõttu, et vastavalt koduloomadel kontrollitud kogemusele saadi siis suuri, tugevaid ja terveid järglasi. Ilus seepärast, et siis pidavat mees end hoidma eemale siivutustest teiste naistega. Samas ta ei soovita abikaasadel liiga sageli vahekorras olla, sest see suurendaks himu veelgi.

14. sajandist pärit tundmatu autori teoses muretsetakse eeskätt õnnetute (!) abielude suure arvu üle. Raamatu lõpuosas tuuakse ära pikk kataloog psühhosomaatilistest haigustest ja nende kirjeldustest, mis tabavad enamasti õnnetus abielus olevaid naisi. Loomulikult pole kasutatud terminit «psühhosomaatiline», kuid autori terav psühholoogiline pilk on hämmastav. Ideaaliks on abikaasade võrdsus. Täiesti uudseks keskajal oli seisukoht, et abielu on vaid kahe indiviidi omavaheline asi, mis rajaneb vastastikusel meeldivusel ja armastusel.

14. sajandi lõpu ja 15. sajandi keskpaiga ilukirjanduses leidub ka töid, kus abielu käsitletakse täiesti omamoodi — kus abielu kui institutsioon seatakse üldse kahtluse alla. Üheks niisuguse seisukoha esindajaks on prantsuse poeet Eustache Deschamps (u 1346—1406) 1200-värsilise teosega «Le miroir de mariage» («Abielu peegel»). Selles on palju argumente abielu vastu. Näiteks: juba pulmad maksavad palju raha ja kui naine on veel ilus, põhjustab see ainult häda ja viletsust, sest austajad hakkavad parvedena tema ümber tiirlema. Probleeme tuleb samuti ämmaga; lisaks veel alaline hirm, et lapsed on mõne teise mehe omad. Ka siis, kui lapsed on kindlalt «ehtsad», on nendega ikkagi vaid häda — imikueas karjuvad nad ööd läbi ja maja on täis mähkmeid ning nende lõhna. Raske on siiski otsustada, kas Eustache Deschamps mõtles kõike seda tõsiselt või tuleb selles näha ironiat.

Järgmisena käsitleb M. Nordberg sotsiaalset dünaamikat keskaegses ühiskonnas (lk 175—216). Feodalismis kiputakse nägema vaid rõhumisele ja eksploateerimisele rajatud süsteemi. Lähem analüüs näitab, et tegemist oli vastastikustele kohustustele rajatud süsteemiga, mis pidi ka kõige madalamal seisvatele inimestele kindlustama teatud turvalisuse ning tollaegse ilma vägevatele usaldusväärsete meeste kaaskonna. Selle kõrval eksisteeris ka kõige enam feodaliseerunud maades kogu aeg suuri inimrühmi, kes seisid väljaspool süsteemi. Nimetatud suhe on oluline seetõttu, et kummutab pildi absoluutsest feodaalsest hierarhiast. Viimasele mõeldes kerkib meie silme ette õpikutest tuttav skeem, mille tipus

seisab kuningas kui kõige kõrgem läänihärra. Seejärel tulevad suur- ehk kroonivasallid jne; kõige all seisab rahvamass, kes peab kogu «püramiidi» kandma. Ikka on korratu ja kaootiline tege- likkus midagi hoopis muud. Nt Prantsusmaa kuningas oli 10.— 11. sajandil sisuliselt ühe omaenese vasalli vasall. Vahekord läänihärra—vasall oli seega väga suhteline. Paljud isikud olid samaaegselt nii üht kui teist. Mingist järjekindlast hierarhiast ei saanud vähemalt varakeskajal juttugi olla.

Lisaks tähendas läänisüsteem peaaegu kõigil tasanditel kohustusi ja õigusi niihästi üles- kui allapoole: läänimehel olid kohustused ka talle alluvate talupoegade, niihästi vabade kui pärisoriste suhtes. Talupoegi tuli kaitsta igasuguse ülekohtu eest (sageli kuninga nõudmiste vastu) ning samuti tuli neile muretseda ülalpidamist (lk 249). Vasallide kohustused läänihärra suhtes võib võtta kokku kahte sõnasse — *auxilium et consilium*, s.t abista- mine nõu ja jõuga. Läänihärra oli isegi sunnitud aeg-ajalt oma vasallid kokku kutsuma ja nende arvamused, olgu tegu siis majandus- või sõjaliste küsimustega, ära kuulama. Seisushierar- hia ei tähendanud seega, et astmelt kõrgemal seisev võis oma- voliliselt käsutada ja otsustada oma vasallide üle. Ta oli alati sõltuv viimaste nõusolekust.

Keskaegsete talupoegade stereotüübiks on kujundatud ühtla- selt hall, allasurutud pärisorjade mass. Analüüsid Hispaania (Kataloonia), Prantsusmaa eri osade ja Inglismaa talupoegade eluolu, jõuab M. Nordberg teistsugustele järeldustele (lk 217— 243). Talupoegade seisund erines nii riigiti kui ka ühe maa piiri- des. Skaala ulatas vaevu elunatukest sees hoida suutjatest kuni rikaste suurtalunikeni, kellel oli võimalik tõusta isegi aristokraadi seisuseni. Samuti ei pea paika kujutus, et keskajal kuulus Lääne- Euroopas kogu maa kirikule ja aadlile. Talupoegade alloodid (täielik maomand) eksisteerisid suuremal või vähemal määral kõikjal.

Vale oleks arvata, et M. Nordberg propageerib keskaega kui mingit ülddise harmoonia ajajärku. Loomulikult rõhused ühed teisi, nagu see on olnud nii enne kui pärast keskaega. Oluline on hoopis, et M. Nordberg toob esile seni vähetuntud fakte ja kin- nitab, et ka keskajal oli võimalik elada.

Raamatu viimased osad käsitlevad kirikuvaenulikkust, ket- serlust ja sotsiaalseid pingeid. Religioonil oli keskaegse inimese maailmas ülitähtis osa, kuid see ei tähendanud sugugi absoluut- set kuuletumist kirikule. M. Nordberg toonitab, et antiklerikalism läbib punase joonena Lääne-Euroopa ajalugu 12.—16. sajandil (lk 277). Selles ei tule näha mingit üldist sallimatust usu suhtes, vaid eelkõige võitlust võimu pärast ilmalike ja vaimulike jõudude

Keskaja kaitseks

vahel. Öeldut kinnitavad M. Nordbergi esitatud faktid, et negatiivne suhtumine ei väljendunud kirjanduses mitte kiriku kui institutsiooni, vaid vaimulikkonna eri gruppide vastu. Alates 12.—13. saj. olid kõige enam põlu all koguduste preestrid. 13. sajandist peale suundub kriitika kerjsumungaordude (frantsiskaanlaste ja dominiiklaste) vastu ja alates 14. sajandist on rahulolematust eriti suur prelaatide, peapiiskoppide ja kardinalide suhtes. Ainsaks kategooriaks, mida ei rünnatud, näisid olevat vanema päritoluga aristokraatlikud benediktiinlaste ja tsistertslaste mungaordud (lk 289).

Kõige sagedamini süüdistati vaimulikkonda ahnuses ja võimuhaiuses. Pidevalt kordub metafoor huntidest lambanahas. M. Nordberg analüüsib lähemalt ühte, kõige märkimisväärsemat keskajal kirjutatud antiklerikaalset kirjandusteost. Selleks on William Langlandi «Piers Plowman», mis pärineb 1360.—1380. aastatest. Tegemist on ühtlasi esimese ingliskeelse kirjandusteosega /sic/, mis näitab ilmekalt, kui kaua domineeris Inglismaal prantsuse kultuur.

Ketserlusest kirjutades pöörab M. Nordberg rohkem tähelepanu kataritele (*katharos*, kr 'puhas'; siit ka sõna «ketser»), valdeslastele, spiritualistidele, begiinidele (naised) resp. begarditele (mehed), bollarditele ja lõpuks hussiitide liikumisele. Oluline on, et ei kaotataks mõdotunnet ketserluse leviku hindamisel. Seejärest ei tohi unustada, et enamik keskaja inimesi uskus kirikutõdedesse alati.

Mitmel pool protestantlikes maades on levinud arvamus, nagu olnuks Martin Lutheri algatatud reformatsiooniliikumine midagi epohhiloovat, millegi uue algus. M. Nordberg rõhutab, et selline arvamus on väga ekslik. Lutherlus tähendas väga pika arengu lõpptulemust. Tegelikult pole tema religioosset ja poliitilist õpetust ühtegi väidet, mida poleks korduvalt esitatud 14. sajandist peale, kusjuures seda on tehtud tunduvalt radikaalsemates vormides. Suur osa tema teoloogiast on laenatud frantsiskaanlaselt William Occamilt 14. sajandi alult (seda tunnistas Luther ka ise), aga samuti John Wyclifilt ja Jan Husilt 14. saj. lõpust ning 15. sajandi algusest. M. Nordbergi arvates on Lutheri ja Calvini ainsaks tõeliselt originaalseks saavutuseks kristluse püsiv lõhestamine. Eeldused selleks olid aga religioosset arengus olemas juba 200 aastat enne neid (lk 328).

Käesoleva ülevaate alguses toodud vene ajalooõpiku tsitaadis on keskseks märksõnaks «talupoegade võimsad ülestõusud». Tänapäeval on väga levinud feodalismi seostamine ekspluateerimise ja rõhumisega. Tervelt 400 aasta jooksul, 10. sajandist kuni 14. sajandi alguseni, toimis see süsteem aga ilma suuremate häire-

teta. Vaevalt oleks see nii olnud, kui feodalism poleks talupoegade massile pakkunud ka midagi muud peale rõhumise. Olukord halvenes tunduvalt, kui Euroopat tabasid üksteise järel kliima halvenemine, katk ja laastavad, uut tüüpi sõjad. Selle aja suurematest ülestõusudest iseloomustab M. Nordberg talupoegade väljaastumiste n-ö tüüpnaidetenähtena žakeriid 1358. a Põhja-Prantsusmaal ja Wat Tyleri ülestõusu Inglismaal 1381. a. Mõlemad rahutused puhkesid mai lõpul ja kestsid juuni keskpaigani. See pole juhuslik kokkusattumus. Tegemist oli ajaga, kui toidutagavarad olid lõpukorral. Ülestõusude järsk lõpp juunis on seletatav asjaoluga, et talupojad, kes moodustasid ülestõusnute põhiosa, pöörasid peatahelepanu heinateole. Ühiste joonte hulka kuulub seegi, et mõlema väljaastumise kandjaks olid jõukamal järjel talupojad. Ajaloos on olnud hiljemgi nii, et väljaastumisi pole alustanud mitte kõige vaesemad — need olid «harjunud» viletsuse ja puudusega —, vaid ühiskonnakihid, kes elasid suhteliselt hästi ja kelle elutingimused hakkasid halvenema.

Mõnevõrra põhjalikumalt käsitlust oleks oodanud keskaegse mõttemaailma ja maailmanägemise kohta (lk 353—383). Sõltub ju sellest suuresti kogu ühiskonna ilme.

Nii 12. kui 13. sajandit iseloomustas suur intellektuaalne aktiivsus. Antiigi pärandit uuriti nii ilukirjanduse, filosoofia, loodusteaduste kui ka juura valdkonnas. Klassikalise filosoofia alustele rajati suurejooneline filosoofilis-religioosne mõttesüsteem — skolastika, süntees antiikmõtlemisest ja kristlikest usutõdedest, millega püüti seletada kogu olevat. Valitses kindel usk, et loogika abil on võimalik seletada kõikuse olemust.

Ei tule arvata, et keskaegsed õpetlased tegelesid ainult selliste probleemidega nagu küsimus, mitu inglit mahub nõelateravikule. Teoloogiliste ja metafüüsiliste küsimuste kõrval tegeldi keskajalgi teoreetilise füüsika, optika, astronoomia jt teadustega. Kreeka astronoomi Klaudios Ptolemaiuse geotsentriline maailmapilt, mis domineeris keskajalgi, oli muide ranges vastavuses matemaatilise tõendusmaterjaliga. Tänapäeval on väljend «asetada keskele, tsentrumisse» omandanud tugevasti positiivse värvingu. See, mis pannakse keskele, on kõige tähtsam. Antiikmaailmas ja keskajal see tähendusvärving puudus. Maa asus kosmose keskmes üksnes seetõttu, et kehtivate füüsikaliste arusaamade järgi koosnes ta kõige raskematest «mittehehtsatest» elementidest. M. Nordberg lükkab ümber ka arvamuse, nagu oleks keskajal maakera ette kujutatud lameda plaadina. Kõik vähegi haridust saanud inimesed antiigist alates teadsid, et maakera on ümmargune.

Juba 13. sajandil oli piisavalt teoreetilisi teadmisi, et konstrueerida teleskoop. Arvatavasti eelkõige tehniliste vahendite puu-

Keskaja kaitseks

dulikkuse tõttu jõuti selleni alles rohkem kui kolm sajandit hiljem. Küll aga hakati 14. sajandil lihvima prilliklaase.

Loodusteaduste vaatevinklist oli hoopis renessanss (M. Nordberg kasutab väljendit «nn renessanss») — vastupidi levinud väärkujutlusele — kahetsusväärseks vahelepõimeks ajaloos (lk 375). Eriti pidurdavaks jõuks loodusteaduste arengus said 15. ja 16. sajandi Itaalia humanistid ühes oma pimedas usuga antiikautorite loomingusse. Alles siis muutus Aristotelese õpetus «pühaks», nii et teda ei tohtinud enam kritiseerida. Palju sellest, mida on peetud tüüpiliseks renessansile, oli olemas juba keskajal. Kui keskaja õpetlased tundsid antiigi puhul kõige enam huvi selle vastu, mida kirjutati, siis humanistidele oli esmatähtis, kuidas kirjutati. Tähelepanu nihkus sisult vormile. Väga palju «keskaegset» elas ümbersõnastatud kujul sotsiaalsetes suhetes ja mõtlemisviisis edasi veel 17. sajandilgi.

Varem rahvusvahelised ja intellektuaalselt elavad Euroopa ülikoolid muutusid 15.—16. sajandil rahvuslikult jäikadeks, kitsalt dogmatismi esindavateks õppeasutusteks. M. Nordberg teeb järelduse, et sellega võrreldes oli 14. sajand lausa intellektuaalne kuldajastu (lk 375). Ilmselt on teema siinkohal autorit natuke liiga palju kaasa haaranud, nii et ta pakub renessansikriitikaga üle.

M. Nordberg ründab veel seisukohta «ebausu» lakkamisest keskajal, rõhutades selle mõiste suhtelisust. Paljud asjad, mida tänapäeval peame mõistusevastaseks, ei olnud seda näiteks 12. sajandil — lihtsalt sel põhjusel, et nad polnud vastuolus oma aja teaduslike vaadetega. Arvestades tänapäevalgi valitsevat suurt huvi igasuguse müstika vastu, võib meiegi eluaega aastasadade pärast pidada pimedas ebause perioodiks.

Ebause raskeimateks vormideks 15. sajandi lõpust kuni 17. saj. lõpuni olid nõiapsühhoosid, must maagia ja kuradihullus, mis võimutsesid kõigis ühiskonnakihtides. Kõigis Euroopa maades korraldati nõiaprotsesse, mille puhul tugevasti liialdatud andmed räägivad lausa miljonitest ohvritest. Tegelikult mõisteti Euroopas aastail 1450—1700 nõiduse pärast surma u 100 000 inimest.⁵

Lõppsõnas loeb M. Nordberg üles need rohkem või vähem revolutsioneerivad ideed, mida aastail 1275—1440 esindasid nii üksikisikud kui suuremad inimgrupid. Näiteks: poliitilised ideed — kõik inimesed on loodud võrdseina, vürst on rahva teener, kõrgem

⁵ Eestis aastail 1520—1819 aset leidnud nõiaprotsessides mõisteti teadaolevalt surma 65 inimest. Vt *Maia Madar*. Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. — *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis: Artiklite kogumik*. III. Tallinn, Eesti Raamat, 1987, lk 133.

suverään riigis on rahvas; kiriklik-religioossed ideed — kirik võrdub uskujate summaga, paavstil ja preestritel pole mingit vaimset autoriteeti, usk ja teadmised on teineteisest teravalt lahus; teadus — empiiriline kogemus on teadmiste ainus allikas, vanu autoriteete tuleb kritiseerida, üldine huvi matemaatika ja loodusteaduste vastu, hüpoteesid universumi lõpmatuses ja maailmade paljususest; sugudevahelised suhted — mees ja naine on looduse poolt loodud võrdsete ja võrdõiguslikena, naisel on samasugused intellektuaalsed võimed kui mehel ja ta peab saama haridust, abielu tuleb sõlmida partnerite vaba tahte ja vaba valiku alusel. Nagu näeme, on paljud seisukohad väga tuttavad, kuid ei tohi unustada, mis ajajärguga on tegemist. Loomulikult ei olnud need uudsed ideed omased kõigile, kuid nii pole ju olnud kunagi.

M. Nordberg väidab seega, et suur osa sellest, mis on omane kaasaegsele Lääne-Euroopa mõttele, suhtumistele ja mentaliteedile, oli peajoontes olemas juba 14. sajandil. Raamatu autori arvates oleks aeg loobuda «keskaja» terminist (lk 10). Oleks mõttetu tähistada ühise sõnaga tuhande aasta pikkust perioodi, mille lõpul on algusega väga vähe ühist. Lisaks on seda mõistet täidetud meelevaldse sisuga, mis on veelgi halvem. Uut terminit M. Nordberg küll ei paku.

M. Nordberg on teinud palju huvitavaid järeldusi ja üldistusi, kuid kohati jääb teos siiski vaid hulga üksikute, mõneti suvaliselt valitud näidete kogumiks. Ka tundub käsitlus mõnes kohas naiivsevõitu. Muidugi on seegi raamat subjektiivne, nagu kogu ajalookirjutus. Seetõttu tundub üsna loomulikuna, arvestades seni ülekaalus olnud ülinegatiivset keskaja kujutamist, et M. Nordberg kaldub pisut teise äärmusse. Olulisem on siiski, et raamatus purustatakse vana kanooniline skeem ja näidatakse keskaegse ühiskonna inimlikku nägu. Halli keskaja asemel avaneb lugeja ees värvikirev maailm, nii paljus sarnane tänapäeva maailmaga.

Reti Laanemäe on kirjutanud kaheksa romaani ja kolme näidat. Tema teoseid on tõlitud mitmes keelde. Tema viimane romaani "Kõik on valmis" on ilmunud 1987. aastal. Tema teoseid on näidatud mitmes riigis. Tema teoseid on tõlkinud ka Eesti keelde. Tema teoseid on näidatud ka Eesti teatrites. Tema teoseid on tõlkinud ka Eesti keelde. Tema teoseid on näidatud ka Eesti teatrites. Tema teoseid on tõlkinud ka Eesti keelde. Tema teoseid on näidatud ka Eesti teatrites.

Reti Laanemäe. KÜLMETAJAD
(Pehmelakk, metsotinto) 1987

TEENIDES ISAMAAD

Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939—1940

1. aprill. Suur sula. Saksa avaldab «Valge raamatu», kus näidatakse, et Ameerika saadikud Varssavis, Londonis ja Pariisis (Bullitt jt.) on ohutanud inglasi ja prantslast sõtta. Raamat on koostatud Poola salaarhiivi andmeil, mis poolakad jätsid Varssavi. Ka on Pilsudski soovitanud Edenile — tema külaskäigu puhul Poola — tegeleda rohkem oma asumaadega kui Poola asjadega. Inglismaa olevat juba 1938. a. kevadest valmistanud sõda ja töötanud vastu Bonnet' joonele, kes otsinud lepitust Saksamaaga. Vab. Val. koosolek kl. 17—³/₄2. Venelased on nõus Kehtnat ja võib-olla ka Kuusikut tagasi andma. Ka loobuvad «военные городки» /sõjaväelinnakute/ ehitamisest Lihulas ja Haapsalus. Paliveresse ja Kloogale tahavad ehitada ainult ajutisi barakke. Seda on saavutatud dr. Kaasiku otsese külaskäiguga Moskvasse. Õiguskantsler kannab ette Selteri asja. Pole leidnud tõestust, et Selter oleks olnud Vasalemma lubjavabriku või «Mobile» osanikuks või neid A/s. soodustanud. On mulje, et süüdistused sel alal on väljamõeldus. «Balti Puuvilla» aktsiate asjus on selginud, et üks inglane on pakkunud müüa 16 000 nim. vabriku aktsiat à 50 kr. Osta soovinud keegi Bang ja Citron. Viimasele polnud inglane nõus

müüma. Kuna Selterile olnud inglane tuntud ajast, mil S. oli puuvillavabriku juriskonsult, siis moodustunud Selteri ümber üks Eesti ringkond, kes tahtnud aktsiaid osta. Inglise annudki Selterile optsiooni viieks aastaks, s. o. kuni 1941. a. Aktsiad ise olnud vist Šveitsi pangas ja nende käsutajaks Selter. Kuna ostu finantseerijaks pidanud saada Citron, siis lubatud ka temale 4000 aktsiat, nii et Selterile jäänud 12 000. Need aktsiad aga kunagi pole Selteri nimele üle läinud ega Selter pole nende eest sentigi maksnud. Küll on aga tume dividendide küsimus. Lepingus nagu sellele rõhku pole pandud, kes dividendid saab, kuna kuni 1936. a. ettevõtte pole dividende maksnud. Selter olevat aga divid. arvel teatavaid summe saanud 2500—3500 kr. aastas kulude katte/k/s, mis olnud seoses optsiooniga. Ülejäänud dividendid pidanud kantud saada Šveitsi panka ja kui optsiooni alusel oleks teostunud ost, oleks need % % kantud ostuhinna katteks. Õiguskantsler arvab, et moraali seisukohalt võiks S. ette heita, et tema ministrina astus vahekorda Citroniga, kes oli äriliste süütegude eest äsja karistatud mõneaastase vangistusega. Muidugi — minu arvates — võiks vahest siin muudki inkrimineerida, näit.: mamin. peab oma käsutuses aktsiaid ja saab neist tulu, ilma et ta nende eest oleks maksnud. 1940. a. olevat Selter optsioonist loobunud ja see asi lõpetatud. Praegu olevat need aktsiad juut Markelovitši (Markovitši?) käsutuses ja nendega on koosolekust osa võtnud Poska ja Kask, kuna Selteri ajal — Tanner. Seni arvati seltskonnas, et Selter aktsiad ostis ja igal oli küsimus, kust sai ta selle tohutu summa. See kahtlustus langeb nüüd ära. Laidoner ütleb, et Riigivolikogus küsimuse ülestõstmisega taheti anda Selterile hoopigi, et ta ei tuleks enam mamin-iks. Metslangi seljataga tuleb otsida vaimlisi aktsiooni finantseerijaid — võib-olla ka materiaalseid, kes tahtsid Selteri likvideerida. Vab. Val. ühineb õiguskantsleri kokkuvõttega. Molotovi andmetel olid Vene kaotused Soome sõjas 48 000 surnut ja 153 000 haavatut.

2. aprillil. «Centumis» kl. 21— $\frac{1}{2}$ 2. Assor, Anderkopp, Matto — (-33×50).

4. aprillil. Mülleri pool külas. Kristelstein, Kurvitsad, Puusepad, Käärikud ja meie Tooniga. Bridge'i Puusepa, Kurvitsa ja Käärikuga (-2×20).

6. aprill. L. George kirjutab «Rahvalehes» avameelselt sellest meelepahast, mida juhtide passiivsus liitlaste juures esile kutsus. Loodab Reynaud'st palju suuremat aktiivsust ja julgemat poliitikat kui Daladier'st. Ütleb, et Soome sõda ei osatud ära kasutada Saksale ligipääsemiseks. Poolikute abinõudega ja viivitamisega aga tehti Venemaa liitlastele veel vaenulikumaks. Ka Türgi ja Rumeenia muutusid palju ettevaatlikumaks liitlaste lubadustele, nähes kõhklemist Soome suhtes. Ei tuleks selle vana tegelase arvates unustada, et nüüd blokaadi mõju palju vähem kui maailmasõja päevadel, kuna Saksa suletud ainult läänest. Ka Itaaliaga on läinud Saksal korda jälle kinnitada sõprussidemeid. Meil Sikkar, Sossi, Leo, Derrik ja Meritsad (-61×20).

9. aprillil. Kell 11 tuli Mei minu juurde ja teatas, et sakslased olevat Kopenhageni okkupeerinud ja tungivat Oslo kallale. Norra valitsus olevat Hamaris. Saksa desant olevat maale läinud Narvikis, Bergenis, Kristiansundis ja Trondheimis. Eila õhtul V. V. koosolekul sai teatavaks, et inglased on kolm Saksa laeva põhja lasknud Norra territoriaalvetes. Kuna nad ka nendes vetes miinitõkked välja panid, sõnumid olid, et Saksa laevastik on sõitnud põhja poole, paistab mõistatuslik, kuidas inglased lasksid läbi nii suured sõjaväetranspordid, mis olid võimelised okkupeerima Norra läänesadamaid — isegi Narviki, mis üle 1000 miili Saksa rannast. Kui selle põhjuseks oli jälle kurikuulus hilinemine, mis nii sagedasti inglaste juures viimasel ajal ette tulnud, siis on see ennekuulmatu. Ise läksid aktiivseks, pidid valmis olema võimaliku Saksa vastulöögi pareerimiseks, aga võta näpust. Liitlased tegid viimasel ajal juttu tiibmanöövritest. Tuletati meelde, et Churchill juba ilmasõja ajal

kaitses Gallipoli ja Dardanellide tiiblööke, ja tunnistati seda taktikat nüüd tagantjärele õigeks. Arvati, et üheks variandiks võiks olla põhjapoolne tiibmanööver Skandiinaavia haaramisega. Nüüd aga võimaldati sakslasele ette jõuda. Majanduskomitees oli sellest juttu. Tähen-dasin pilkeks, et inglased nähtavasti ei saa midagi enne Norra asjus ette võtta, kui küsivad Rahvasteliidult. Piip arvab, et inglastel võiks olla oma salasiht, näiteks maailma silmis — eriti P.-Am. Ü-riikide silmis — teha sakslast väikerahvaste vägistajaks, et tekkivas pahameeletormis U. S. A. jälle saada sõjariistu võlgu. Niisugune argumen-tatsioon vämin-ilt näitab tema suurt anglomaaniat, aga on liigfantastiline, et olla tösi. «Centumis». Vellner, Lorenz ja teised siunavad inglasi väites, et tema on vana-duse nõtruses praegu. Mängime *bridge*'i Grabbi, Lorenz ja adv. Johani (+30×25).

Käisin vab. presidendi jutul. Ta arvab, on kunst-tükk, kui nii väikeste kitsendustega tuleme sõjast läbi. Olen samal arvamisel. Presidendil näib olevat ka kõva usk inglasesse ja sümpaatia nende vastu. Arvan, et järgmine hoop on Hollandisse ja Belgiasse. President arvab, et vesitõkked Hollandis tugevad.

10. apr. Alamkojas ongi soovitatud Norra asjus Rah-vasteliidu nõukogu kokku kutsuda!

11. apr. Kell 1/211 Vab. Val. koosolek. Reek rõõmus-tab, et olevat kuuldusi Saksa laevastiku suurtest kaotus-test. Ka Bergen, Narvik ja Tromsø olevat inglase käes. Göteborgi juures olevat merelahing olnud — seega juba Kattegatis. Laidoner ütleb, et kas meie rõõmustama peame, ei tea. Venelased igatahes rõõmustavad. Tähen-dan, et kui Skagerrakis ja Kattegatis Inglise pealvee-laevastik, siis võib oodata Saksa sissetungi Rootsimaale. See ka kõigi teiste kontseptsioon. Laretei on kirjutanud välisministrile, et Rootsis meeleolu ärev. Tahetakse jääda neutraalseks, aga on kutsutud mehi sisse isiklikkude kutsete kaudu. Ka parlamendi salajasel koosolekul otsus-tet jääda erapooletuks ja mitte kedagi läbi Rootsi lasta.

Teisipäeval on meeleolu muutunud liitlaste kahjuks. Kohvikus, kus kuuldud raadios Inglise kinnitust, et tema igal ajal abistab Norrat, tõusnud homeeriline naer. Arvamusi rahvas: 1) et inglane jäi jällegi hiljaks; 2) et tegemist salaplaaniga meelitada sakslasi lõksu; 3) et inglaste plaan — kanda sõda Põhja — nii täitmist leidnud. Rootsi kohta arvamine, et kui Saksa võidukas, lastakse ka ta väed läbi; kui aga kannab suuri kahjusid, siis vahest hakkab Rootsi vastu Saksa vägede läbimarsi soovi puhul. Öhtul uuesti Vab. Val. koosolek, kus juba selgunud, et inglased pole kuskil Norras maale pääsenud, küll aga Saksa kaotanud 4 ristlejat («Karlsruhe» — 6000 tn., «Blücher» — 10 000 ja vigast. «Scharnhorst» — 26 000 tn.), ka palju transpordet põhja lastud.

12. apr. Keller teatas, et Tartu pank saaks tasuda laenu Inglismaale 40% rabattiga (15 000 £ pro 25 000 £). Eesti pank pole otsustanud valuuta müüki, sest küsitud nõukogus, kellele kuuluvad aktsiad. Mamin. sooviks müüa riigikassa naelu: pakutavat riigile pool rabattist — 5000 naela — tasu. Valentin arvab, et operatsioon võiks teha.

13. apr. Sõitsin Milleri sünnipäevale. Vagunis mängisime br. Sossi, Ruusi ja Sikkariga (+19×10). Milleri juures palju rahvast. Olime kuni kl. 5 hom. Kõnesid pidasid Adamson, Hermann, Ein, mina, Ruus ja Rägo.

14. apr. sõitsime tagasi. Rongil mä. br. Sossi, Vosmi, Derrik ja Tooni (+45×10).

16. apr. «Centumis» Käärik, Braun, Johans, Vellner, Lorup (—3×30).

17. apr. Riiginõukogus Kask märkis 1937/38. a. aruande kinnitamisel: 1) ei ole soovitatav, et rkt. ametnikud ka A/s. nõukogudes ja 2) revis.-kom. istuvad liiga sageli — «Dvigatelis» 40 koosolekut —, see segab ettevõtet ja võtab ametnikkudelt aja. Vastasini mõlemale märkusele. Majanduskom. koosolekul oli propsiide väljaveo keelu küsimus. Sel puhul seal ka Saks. Tupits küsib, kas mina olen kuul-

nud, et Saksist räägitakse, nagu oleks ta P. puupapivabriku usku. Ei ole.

18. apr. Val. koosolek kl. 17—21. Selgub, et venelased valmistuvad suurt osa oma korpusest viima Saaremaale. Läbirääkimisteks pakti teostamise asjus tunduvat Moskvas olevat soodus õhkkond.

19. apr. Inglased on mitmel pool Narviku ümbruses maale läinud, muuseas on Lofoodid nende käes. Aga sakste väljatõrjumine pole just kerge ülesanne. Et nad seda siiski katsetavad, näitab, et vaevalt nad uskusid, et Saksa Norra okupeerib — muidu oleks olnud ju palju hõlpsam vahele astuda siis, kui sakslased olid veel vee peal või õhus, s. o. enne dessantide teostamist. Et sakslastelt siiski nõuab pingutust vägede toimetamine Norrasse, näitab asjaolu, et nad seni veel pole norralastest jagu saanud, vaid sõda käib. Saksa lehtede järele otsustades on kaaluvamaks sihiks olnud saada Norras platsdarm Inglisemaa — eriti Šoti ja laevastikubaaside — *Schach*'i all hoidmiseks, samuti ka tegelikuks ründamiseks õhust.

20. apr. Käisime Derriku pool. M. br. Sossi, Derrik, Kelder /?/, Tooni ja mina (+76×20).

22. apr. Vab. Val. koosolek Kadriorus kl. 17—1. President kaitses raua uurimise edasijätkamist. Pooldasime mina ja Laidoner. Otsustati jätkata. Kalade asi jälle päevakorras. Otsustati veel kaaluda. Venelased kavatsevad küll Kehtnat, Kuusikut, Haapsalu ja Lihula ümbrust vabaks anda, tahavad aga Kloogalt juurde 15 □-klm. ja Rohukülalt 40 ha.

23. apr. Maj.-kom. koosolekul kl. 1/217—1/221. Aruannete arutamine sünnib sõbralikus meeles. «Centumis» kuni kl. 2 öösi. Br. Brauni, Kiroitari ja Lorenziga (+44×30).

25. apr. V. V. koosolek kl. 12—17. Harutusel E. panga kullatagavara paigutamise küsimus. Praegu hoitakse:

USA — 8 milj., 10,5 milj. Stockholmis ja 22,6 milj. Londonis. Sepp tahaks Stockh. «Ago» aeroplaanidel tuua kulla Tallinna, siit läbi Saksamaa viia Šveitsi ja sealt juba USA-sse. Baseli pank olevat nõus otsekohe USA-s avama kullakonto, kui meie kuld jõuab Šveitsi. E. p. president jt. arvavad, et Eestisse ei maksa kulda tuua. E. p. arvab, et tema jätaks kulla endisele kohale. Kui aga V. Val. tahab, siis nõus üle viima 5 milj. Stockholmist ja 2 milj. Londonist — mõlemad USA-sse. Üleviimist teeks ainult Baseli panga kaudu. Piip, Reek jt. arvavad, et Rootsis ei tule sõda, kuna Rootsi laseb Saksa väed sisse vastupanuta. Piip ütleb, et tal selle kohta kindlaid andmeid. Kuigi ei tahaks seda uskuda, ometigi siis vist laseb Rootsi Saksa garnisonid Põhja-Rootsi — Kiruna rauamaagi kaitseks — sisse. Nähtavasti on liitlaste tegutsemine Norras vähem jõuline kui Saksa oma ja Rootsi ei söanda teisiti talitada. Kes elab, näeb. Reek katsub ka Šveitsi riisikoid hinnata. Arvab, et sellel maal praegu pole hädaohtu. Sama arvab ka Jürima. Uluotsa vaade aga on, et Itaalia kaasakiskumiseks ometi võiks Saksa katsetada Šveitsi kaudu löögi andmist Prantsusmaale. Arvan isiklikult, et seda võimalust ei maksaks alahinnata.

27. apr. Võitlen mitmendat päeva angiina hädaohuga. Öhtul meil Küttis, Sossi ja Alma Ruus (+25×10).

28. apr. «Centumi» 15. aastapäeva puhul eine. Mind asetati juhatusse ja diplomaatide lauda. Seal Päts, Kasse, Jürima, Lossmann, Hüüs, Puhk, Sihver ja Hynninen, Frohwein ja Šumanis. Pärast ka dr. Raukas. President sattub hoogu ja arendab Frohweini vastu mõtet, et Saksa- ja Inglismaa kui sugulasrahvused peaksid kokku lepma, luues nii soliidse aluse Euroopa rahule. Ta ütleb, et kas siis pole võimalik Euroopas mujal leida küllalt saaki, mida jagada kokkuleppel. Lääne-Euroopa kultuur võib hukkuda. Otseseks hädaohuks võiks olla näit. Venemaa. Aga ka kollane-hädaoht, millest räägiti enne maailmasõda, nüüd kahjuks enam mitte: sadu miljoni inimesi on Aasial välja panna. Ei maksa unustada, et omal ajal

päästis Euroopa ainult Timuri surm. Kas ei leiduks Sak-
sas mehi, kes oleks võimelised Inglismaaga rahu tegema
tsivilisatsiooni huvides ja koos siis juba valitsema maa-
ilma. Eesti kuulub ja tahab kuuluda kultuurilt Läände.
Frohwein seletab, et nemad on teinud kõik rahu hääks,
aga Inglismaa ei tahtnud. Räägib Poola provokatsioonili-
sest ülalpeost Inglise õhutusel, räägib sügisest rahu-
ettepanekust, kus Saksa lubas iseseisvuse Tšehhidele ja
Poolale. — Inglise polnud nõus. Uuesti nende ettepaneku-
tega välja tulla pole mõtet, enne kui Inglise ei algata või
vähemalt ei näita valmisolekut. President arvab, et luba-
takse ju palju, aga kas neid lubadusi võib uskuda. Hitleri
vastu kadus Chamberlainil usalduse peale Müncheni,
kuigi viimane on rahusõber. Tarvis usaldus jalule seadida
ja mitte prestiihi ainult taga ajada. Ida-Euroopas on
rikkusi küllalt eluruumi suurendamiseks. Kui üks ei saa
lepet, tuleb teine, kes teeb, aga pole mõtet tapmisel.
Praegune sõda loob vist Euroopa ümber — Pan-Euroopa
suunas. Väikesed riigid näevad, et neutraliteedikinnitused
ei suuda midagi päästa — ainult *union*. Frohwein ütleb,
et tema ei usu, et Venemaa oleks võimeline valitsema
Lääne-Euroopat. Tal ei saaks kunagi olema ka sõjalist
jõudu selle läbiviimiseks. Rahu ei saa niikaua, kui Ing-
lismaa seda ei taha ja kuni ta ei lõpeta Saksamaa sisse-
piiramise (*Umkreisung*) poliitikat. President räägib veel
hoost, mis sisaldub Vene elus. Ta ütleb, et Stalin on suur
mees. Frohwein ütleb, et hoogu võib olla, aga «*durch-
organisierung*» puudub — see Venele loomuvõõras. Pre-
sident ütleb, et sakslased on ikka ka kangekaelsed. Poola
õnnetuseks oli, et puudus mees, kes oleks uulitsat võinud
valitseda. Tema isiklikult väljendanud enne sõda mõtet,
et Poola ei suuda ühte kuudki Saksaga sõdida, kuigi
ministritest mõni arvanud teisiti. Ka saanud ta Londoni
saadikult teada, et see näinud dokumenti, kus juba üks
aasta enne Münchenit üks Inglise uurimuskommisjon
väitnud, et Tšehhoslovakkia ei või endisel kujul püsima
jääda. Kuid need on ikkagi teise järgu tegurid, peasi on

Euroopa rahule kahe hõimu — Saksa ja Inglise — lepitamine. Mängisin pärast Meritsa, Lorenzi ja Soomaniga br. (+6×30).

29. apr. Leo pool külas kl. 24—7-ni. Imelik on vadata toda abielupaari. Mängisin br. (+12×20).

30. apr. Sõitsime terve perega Tartu ja Sultsile. Kõik orased hallid. Tee tolmab.

1. mail. Sultsil. Polegi külmakahju nii õudset suur, nagu lehed kurtsid. Meil õhtu Osvald, Leeni /?/, Varim, Eduard ja Gerta, Soone Äрни ja Alviine ja Kleini Kaarel.

2. mail. Soe ilm. Pangodi mõisas, Laanel, Jõgide pool. Soone Äрни valmis heina minu soosse maha tegema, Osvald külvab. Hääd ja vastutulelikud naabrid.

4. mail. Eeki pool kontrolli-rahvas. Tuletame vanu asju meelde. Ka *bridge*'i Mei, Valentin, Orraga /?/ (-13×10).

5. mail. Keila-Joal ja Vääнал kalu püüdmas. Liitlased on peksta saanud Norras. Inglismaal tõsisem rahulolematuus Chamberlaini, Simoni ja Hoare'i vastu. Nõutakse tõsist sõjakabinetti. Eriti terav vana L. George.

6. mail. Vab. Val. koosolek kl. 17—2-ni. Ütlen Piibule, et Inglismaal nähtavasti ärevus. Liitlastel peaks olema ka raskem närve säilitada, kui võtta arvesse, et Ilmasõja algul oli neil suur võit — Marne'il, nüüd aga äpardumised Poolas ja Norras. Küsin, kas ta arvab, et Chamberlain minema kihutatakse. Ta peab seda võimalikuks. Reek arvab, et inglastel pole maaväe kaadrit. AL-leitnandid komandavad pataljone, Norra operatsiooni juhtis Buuri sõja invaliid. Sakslased on truuks jäänud Schlieffeni ja Moltke tõekspidamistele — lüüa koondatud kõva rusikaga nii, et «либо х... пополам, либо п... в дребезги» //--//. Nende lennuväge Norras on juhtinud paremad ja kuulsamad juhid eesotsas k.-ob. Milchiga. President arvab, et Saksa sõjavägi muidugi oma meelsu-

selt ja tehniliselt on imetlusväärne, raskusi aga võib teha seljatagune. Reek kinnitab seda. Tal olnud jutt ühe Saksa admiraliga, kes arvanud, et Soome võitles enesele iseseisvuse ikkagi välja, aga kahtlasem on lugu Balti riikidega. Kui Reek tähendanud, et Saksa on võidukas, kui aga seljatagune vastu peab, läinud admiral blassiks. President ütleb, et Soomele olid venelased rahu pakkunud juba jaanuaris ja palju kergematel tingimustel, kuid Soome pole seletamatu kangekaelsuse tõttu võtnud vastu.

7. mail. Majanduskomitee kl. 16.30—19. Pikk päevakord, kuid kuna puuduvad mamin., teemin. ja simin., läheb ruttu läbi. Pikemaid jutuajamisi riigimõisade aruande juures. Keller heidab ette arengu vale suunda. Tähendan, et mina seda ei söandaks väita. Söödaviilja kasvatamise vähendamise põhjuseks põllul võib olla ka kultuurrohumaade suurem areng. Päris ilma munavalgerikka jõusööda juurdeostuta ei saa suuri lüpspe pidada või vähemalt läheks see väga kalliks. Kuskil riigimõisas ei ole aga karja vähendatud ega lüpspe langeda lastud. «Centumis» kella 20.45—23.45. M. br. Merits, Lorenz, dr. Johans (+58×30).

8. mail. Meritsate pool õhtusöök. I. G. Farbeni dir. Kärtner (Gärtner?) abikaasaga, Zimmermann, Makovski ja meie. Zimmer. ütleb, et Päts ütlend temale «Centumi» 15. aastapäeval, et tema ei usu Uluotsa võimetesse. Eenpalu kohta tähendanud, et see oli sulgi — võltsis valimisi jne. Zimmer. öelnud, et oli mees — pidas asunikke järelvalve all kui kurjategijaid. Päts öelnud, et samuti oli teda politsei poolt luuratud. Jutt läheb ka lahkuvate sakslaste allkirjade kogumisele Hitlerilt Baltikumi okkupatsiooni palumiseks. Zimmer. teab öelda, et delegatsioon käinud isegi Führer'i juures. Hitler öelnud ära. Pärast pole saanud enam jutule. Mängisime pr. Gärtner, Makovski, Toni ja mina (+9×10).

9. mail. Kella 17—2 Leo pool. Niina, Töhn ?/, Feldstrom ja — (-16×20).

10. mail. Sakslased tungisid Hollandisse ja Belgiasse ning Luksemburgi. Näib, et suur sõda nüüd alganud. Räägitakse, et Saksa saatnud 2 armeed — ühe Hamburgist ja teise Saari piirkonnast. Ettekääne — liitlased valmistasid lööki nende riikide kaudu Ruhrimaale. Liitlased ootasid avalikult lööki Vahemeres. See näitab, et kuulus Inglise salaluure on halvasti informeeritud. Chamberlain on lahkunud. Asemel Churchill. See lahkunud «pika meelega» Chamberlain on traagiliseks kujukaks Briti riigimeeste muidu nii hiilgavas galeriis. Tema silmi all ja alguses tema kaasaitamisel (kaudsel ja teadmatul) on Saksa vallutanud ühe positsiooni teise järele. Chamberlaini oma sammud on aga olnud lausa äparduste reaks: oma *pacifist*'liku hoiakuga oleks ta hästi kõlvanud küll kandidaadiks Nobeli rahuauhinnale, mitte aga Briti vägeva ilmariigi juhiks praegusel raskel ajal. On küsimus, kas see ennast suudab veel nii kokku võtta, et võita traditsioonide kohaselt «viimast lahingut». Saksa on aga laiendanud oma «elamisruumi» Hitleri juhtimisel raudse plaanikindlusega: 1) Austria *Anschluss*; ettekääne — natsionaalprintsiiip — Inglise tundis kaasa; 2) Sudeedid — Tšehhil küll Prantsusega liit, mitte aga Inglise; printsiiip sama — lord Runciman pidas ka seda Saksa sammu õigeaks; Chamberlaini lennud *Führer*'i juurde, kus ohverdadi koos Sudeetidega ka Tšehhi kindlustatud liinid ja seega selle riigi kaitsevõime. Nende kahe okkupatsiooniga oli Saksa lõunapiir kindel; 3) Böömi-Määri protektoraat. Siin ei olnud õieti mingit printsipiaalset ettekäänet, vaid Saksa toimis nii, kuna majanduslised ja sõjalised hüved olid nii silmnähtavad, et seda võis teha ka ilma ettekääneta. Chamberlainil näib nüüd esmakordselt vilksatuvat arusaamine hädaohust. Ta hakkab kaitseliite sõlmima Balkani ja Poolaga, aga ka Venega. Viimase näppab Ribbentrop tal aga nina alt ära; 4) Poola allaheitmine — natsionaalprintsiiip, osalt karistusekspeditsioon Poola vastu. Liitlased kuulutavad küll sõja, aga lasevad Poola alla heita ilma avitamiskatseta — Saksal kindlustatud ka

ida; 5) Norra allaheitmine — Skandinaavia rand /raud?/ — platsdarm Inglise ründamiseks, strateegiliselt aga põhjakaare kindlustamine Saksamaa poolt. Siin juba Chamberlaini sõjapidamine skandaalne: saadetakse 12 000 halvasti varustatud ja halvasti väljaõpetatud meest suure hilinemisega — ca 10 päeva hiljem sakslaste maaetulekut, kes kõik see aeg endid kindlustanud — sakslasi, kes mitmekordses ülekaalus, Norrast välja ajama. Ja kui siis seda ei suudeta, kolitakse põgenemise-sarnase kiirusega laevadele ja purjetatakse kodu tagasi. Ja kui siis Alamkoda küsib, miks pole varem mindud ja miks mitte suuremate jõududega, siis on vastus: Norra ei palunud varem ja rohkem jõude polnud käepärast. Sakslane toimib nii kiirest ja tema sihid nii saladuses, et ei tea, kust võiks jõude ära võtta Norra-taolise operatsiooni tarvis! Ometi ei kukuta veel Alamkoda Chamberlaini. Talle jääb veel 80-ne-häälene enamus. Tarvis on veel 6) Saksa tungimist Hollandisse, Belgiasse ja Luksemburgi, et inglaste härjakannatust katkestada ja uut valitsust ametisse kutsuda. Saksa on aga ennast lõunast, idast ja põhjast vahepeal seadnud julgesse seisukorda ja võib nüüd oma Hitler-Göringu poolt 5—6 aastaga üles ehitatud hiilgava armee suunata kõik läände Prantsuse ja — eriti ka praeguste tehniliste võimaluste juures — otseselt Inglise vastu. Söitsin perega maale pühi pidama.

11. mail. Rukkiorased ootamatult ilusad.

12. mail. Käisin Zingul ja Soonel.

13. mail. Söit Tallinna. Riigi maj.-kom. taotlen põllumeestele fosforiiti ja riigi põlevk.-tööstuse juhatause vähendamist /?/.

14. mail. «Centumis» Assor, Matto ja ins. Kask kuni kella 24 (+35×50).

15. mail. Selgub ikka rohkem Saksa hoobi raskus. Hollandi on juba peaaegu tervini allaheidetud, Luksemburg läbistatud ja võitlused käivad Longwy—Sedan—Mézierès — Givet — Namur — Liège — Maastricht — Has-

selt joonel. Prantsuse-Inglise väed on ka tegevuses Belgia territooriumil. Osa Liège'i forte on langenud. 2000 tanki on lahingut löömas ühes kohas Belgia väikerahva territooriumil. Taevaalune kihiseb liini taga ja lahinguplatside kohal aeroplaanidest. Võib ette kujutada selle hävitustöö suurust, mis sünnib selle tagajärjel Belgia-taoliselt tihedasti rahvastatud maal — kõik selleks, et suured naabrid tahavad omavahel sõdida! Liitlased tunnustavad Saksa rusika raskust — arvatakse praegused sündmused olevat eeltaktiks päälahingule. Sama Schlieffeni plaan on käsitusel — hoop Prantsusmaale Madalmaade kaudu. Juba on ka seda kaudu lahing viidud Maginot' liinile Sedani juures. Liitlaste saatus oleneb praegu Prantsuse armeest: kas suudab see vastu pidada Saksa pantserdatud rusika hiiglalöökidele. Inglise on ju jällegi hiljaks jäänud: arvatakse, et ta vahest ainult nii 400 000—500 000 meest on seni saatnud mandrile.

16. mail. Vab. Val. koosolek. Kõigile on suurt muljet avaldanud Saksa kolonnide löögi hiiglal jõud. Reek küll arvab, et tankide lahingus Namuri juures olid tegevuses Saksa rasked Prantsuse kergete vastu — seepärast esimeste võit loomulik. Laidoner ütleb, et sakslastel peaks tulema peatus, et tõmmata reserve järele. Gamelin piltidel väga kurva näoga. Inglise kōnelevad impeeriumi säilitamise küsimusest, milleni asi kaugeltki ei küündinud Grey ja Asquithi aegadel 1914. a.

18. mail. Saksa on oma edu arendanud. On võetud Louvain, läbi murtud Dyle pääpositsioonid, Namur ja eile sisse marsitud Brüsselisse. Sedani ümbruses on löödud lõuna pool Maubeuge'i 100 klm. laiune auk Maginot' liini pikendusse, aga osalt ka Maginot' liini põhjatippu. On näha, et liitlased lootsid liig palju oma positsioonide kindlusse. Saksa aga raputas sõja positsioonidelt lahti välisõjaks, mis sünnitas nähtavasti suurt hämmastust liitlaste juhtides. See suurendab aga Saksa edu. Sakslased on välja jõudnud Sedani kohal kuni Retheli ligidusse,

missugune linn asub Aisne jõel. Öhtul meil Derrick, Sossi, Leo (+109×20).

20. mail. Sakslaste pealetung jätkub. Nad on jõudnud St.-Quentini ja Laoni ümbrusse, missugused linnad Pariisist klm. 120 kaugel. Ilmasõja-aegsed kangelased Prantsusmaal võimu juurde kutsutud: Petain päämin. aset. ja Weygand ülemjuhatajaks. Kell 17—23.15 Vab. Val. koosolek. Piip annab ülevaate välispoliitika üle, mis ei sisalda midagi uut. Soome sümpaatiad Eesti vastu olevat tõusnud. Maiski oli Londonis nõutanud, et suurriigid tunnustaks või garanteeriks Vene baase Baltikumis ja Balti riikide *status quo*'d. Nichtig olevat pakkunud Sillamäe põlevkivitööstust venelastele müüa. Venelased tundnud huvi. Nii tuleks siis sovjeti süsteem meile ka juba ühte tööstusse rahulisel teel sisse! Immuniteti on siiski meie nn. seltskonnal vähe. Ainult talumees on kindel patrioot nagu kalju. Muret teeb praegustes oludes emapiimaga sisseimetud vaen sakslaste vastu meie rahva keskel — ühel või teisel viisil see ikka avaldub.

21. mail. Varma on käinud eila Mei pool. Ka tema on konstateerinud sõpruse kasvu Eesti vastu ja vaenu tõusu Rootsi vastu. Rootsi laskvat praegu läbi Saksa «sanitaarronge» ja aeroplaane vabalt. Sellega seletatav Narvikus kõva vastupanu liitlaste ja norralaste pealetungile. Rootsi liputab ka Vene ees saba: pakub Kiruna rauamaaki ja vist ka meie Sillamäed venelastele. Käisin «Centumis» kl. 20.30—0.30 (+14×30) — Merits, Braun, Lorenz. (+57.30.)

22. mail. Sakslased on jõudnud Abbeville'is mere äärde välja, ka Arras ja Amiens on võetud. Seega on neil korda läinud Inglise ja Belgia armeed eraldada prantslastest. Reynaud usub imesse nagu oli «Marne'i ime» 1914. a. Imed ei sünni aga iga päev! On tõenäoline, et inglased ja belglased paisatakse merde. 9-nda Prantsuse armee ülemjuhataja kindral Giraud on langenud sakslaste kätte vangi.

24. mail. Liitlased kirjutavad ja kõnelevad, kui nõrk olevat sakslaste kiil, mille nad välja sirutanud kuni La Manche'ini, kui väike asi see olevat sellest läbi tungida jne. Aga aeg läheb, kiil ei jää muidugi nõrgemaks, kuna püsib endiselt paigal ja sakslastel võimalik vähemliikuvaid väeliike kiilu raiooni tuua. Paistab, et tõepoolest I või II päeval oleks pidanud kotti jäänud 1—1,5-miljoniline prantsl., ingl. ja belglaste vägi veel suuteline olema kiilu läbi löikama. Iga päevaga aga läheb see raskemaks ja Brüsselist surub Reichenau 6-es armee peale. Järjest jäävad seega liitlaste šansid vähemaks. Sakslaste leidlikkus ja jõud on tõesti suuremad, kui seda teised arvata oskasid. Siunasime Poola panne. Selgub, et selleks tõepoolest polnud põhjust — nad tegid, mis võisid. Liitlased andusid patsifismi pettepiltide uinutava mõjule ja kui selles kahtlused tekkisid, lootsid Ilmasõja-aegsetel kogemustel oma kaitseliinide võitmatusele. Nende kaitsejõudude ülesehitus ka Ilmasõja-aegne: ees jalgvägi oma relvadega, siis kahurvägi ja motoriseeritud vägi tagalas kontralöökide andmiseks. Sakslased aga tarvitavad teist taktikat: ei mingisugust kahurtule ettevalmistust, nagu oli see ilmasõjas, vaid ülijõuline raudrull kergetest ja rasketest tankidest ja soomusautodest, koos lugematude pommitajate ja hävituseskadrillidega lööb korruga suure kiirusega vastase liini pihta. Ees olev liitlaste jalavägi oma relvadega on selle vastu päris kasutu ja patareideni jõutakse varem, kui need veel paukugi saaks teha. Lennuvägi pommitas tagalat, et reservid juurde ei pääse. Kõike seda kiiret liikumist juhib raadio teel õhust mõni kindralstaabler. Selge, et sellele vastu võiks võidelda ainult kontrmanöövriga. Selleks pole aga liitlased ette valmistatud: nad on õppinud lootma Maginot'le ja ajale, et blokaadiga võita Saksat. Ka on liitlasi juhtimas Ilmasõja-aegsed kuulsad kindralid, vanadel aga teatavasti ümberõppimine raske. Saksa sõjalised juhid aga vähemalt 10—15 aastat nooremad — maailmasõja-aegsed kaptenid ja Oberstleutnant'id — Keitel, Brauchitsch, Reichenau,

Göring jne., s. o. mehed eas, kus veel mõte võimeline leiutama uusi teid ja kus veel valmis ollakse riskima. Sakslaste oma sõnade järele olevat selle uue taktika leiutaja Hitler ise. Kui nii, siis on Hitler väga mitmekülgne geenius. Need Saksa uue taktika iseloomulikud jooned selgusid juba Poolas ja Norras, aga siis Lääneriikide vanamehed ei võtnud sellest õppust. Nende arvates puudus Poolas juhtimine, Norras aga relvastus. Veel Hollandi ründamise puhul arvati kiire Saksa edu põhjuseks olevat seljataguste reeturite töö; alles läbimurre Sedani—Namuri vahel ja pärast Sedani—Maubeuge vahel näitas, milles asi. Eila oli Vab. Val. koosolek. Arutusel oli Sillamäe ostmine rootslastelt. Nad on pakkunud vabrikut müüa venelastele. Nichtig on Moskvas pidanud läbirääkimisi selle kohta, M. Köstner on aga mamin-i soovitusel rääkinud I. G. Farbeni mehe Fischeriga: Saksa-Eesti segaselts ostaks Sillamäe. Kuna riigilt palutakse ainult hätahtlikkust ja Pikal. pangalt laenu — pooldan ostmist. Vaidlen vastu Piipi ja presidendi soovidele, et Eesti poolt ka riik sisse läheks: 1) hind kallis (7,8 milj. krooni, kuna 5—6 a. tagasi oleks kätte saanud 1 milj. krooni eest), 2) riigil omal õlitööstus, mida laiendada võib veel edaspidigi ja 3) riigil ei ole soovitav aktsiate vähemusega sisse minna, vaid kui juba, siis kontrolliva pakendiga. Sisseminemist pooldab veel ka Uluots. President võtab aga kokku, et riik esialgu ei lähe otsekohe ise sisse, aga soodustab ostjaid. Fischer pidi selle teate peale sõitma Stockholmi hinda kauplema, mis Kogermani arvates võiks maksimaalselt olla 5—5,5 milj. kr. Tema ütleb, et 1 aasta tonni õli kohta võiks investeeritud olla maksimum 120—150 kr., Sillamäe toodang aga ainult 35 000 tn. aastas.

28. mail. Eila Vab. Val. koosolekul Reek informeeris, et Brede ei saa Saksast suurt midagi osta, välja arvatud vahest 120 sõjaautod ja 1000 kg tetraetüültina. Olevat palju leinalooris naisi Berliinis. Täna hommikul tuli teade — Mei kaudu ETA-lt —, et Belgia väed on kuninga

korraldusega kapituleerunud. Kuningale olevat näidatud sakslaste poolt üks loss asumiseks. Tingimuste üle aga pole Saksa suurt tahtnud rääkida. Liitlased süüdistavad kuningat reetmises, pealegi astunud kuningas oma sammud ilma valitsuseta. Seega võib juba nüüd lugeda liitlaste põhjagrupi saatust otsustatuks. Viivitus oli ka siin otsustajaks. Öhtul «Centumis». M. br. Vellneri, Brauni ja Lorenziga (+36×30).

29. mail. Käisin Leo pool. Olin kuni kl. 2-ni öösi. Niina, Leo, Feldstr. ja — (+35×20).

30. mail. V. V. koosolek kl. 11—15-ni. Laidoner on halvas tujus. Tuska sünnitab Vene memorandum Leedule. Venelased süüdistavad Leedu teatavaid elemente oma sõjaväelaste küüditamises ja piinamises. Kuuldavasti olevat Leedus palju üleminejaid Vene sõjaväelasi üle piiri Saksamaale. «Правда» kirjutab ka meie kohta, et oleme Saksa-vaenulised. Vene suhtes aga vaikime — ei kirjuta küllaldaselt sellest, et meie julgeolekut tagab Vene ja et majanduselus pakub lähedust kaubandus Venemaaga. Nagu näha, midagi kibeleb. Moskvaga läbirääkimised jõuavad lõpule lootuste kohaselt 1 nädala kestes. Laidoner jutustab episoodi Vabadussõjast: Tõnisson tundis 1919. a. sügisel, et ta pole võimeline üksi juhtima Viru rinnet. Palus Rinki; kuna aga Soots oli Tartus, oli Rink üksi staabis. Laidoneril polnud muid kindralstaablereid kui Reek ja Mutt. Tõnisson oli Reekiga tülis, Mutti aga ei sallinud. Laidoner saatis Reeki. Juhtisid operatsiooni, ilma et oleks omavahel juttu ajanud. Kui jäi rahulikumaks, tuli Reek ära.

31. mail. Sakslased on edasi võidukad. Eila küsisin Möllersonilt, kes on Saksa strateeg ja kes taktik. M. vastas, et Hitler ise. Ta plaanid on sõjaväelasi alguses muhelema pannud, nüüd aga võitu toonud. Mei tuli kell 14.30 ähmi täis minu kabinetti ja küsis, kas on tõsi, et Vene okkupeeris Leedu. Maurer olevat talle Valgas telefonerinud, nagu oleks sellest räägitud Vene raadios. Kuulasime mitmelt poolt järele — ei leidnud kinnitust.

4. juunil, «Centumis» Talts, Assor, Lorenz (+29×50).

5. juunil, Leo, Niina, Tamverk, Sossi (—58×20).

6. juunil, Sakslased algasid eila hommikul pealetungi Pariisile. Amiensi, Pèronne'i juures ja Aisne — Oise vahel.

11. juuni. Eila oli V. V. koosolek kella 17—12. Sai teatavaks, et Itaalia kuulutas sõja Inglisele ja Prantsusmaale. Kõigil tunne, et nüüd tehakse Prantsusmaale ots peale. Käisin «Centumis». Talts, Lorenz, Braun (kl. 10—11) (+26×40).

12. juuni. Saksa pealetung Pariisile areneb edukalt, kuigi mitte nii kiiresti kui Flandrias. Saksa ülekaalu arvesse võttes on vaevalt võimalik uskuda mingit «imet», mis võiks Prantsusmaad päästa. Narvikist «tõmbusid» liitlased tagasi Inglise saartele. Seega hädaoht sõja lahtipuhkemiseks Balti mere basseinis vähenes miinimumini. Leedu peaministri ja välisministri (Merkys ja Urbšys kutsuti mõni päev tagasi Moskvasse) läbirääkimiste kohta Moskvas kuuldub, et Vene nõudmised ei lähe paktist palju lahku. Meie raamatunäituse delegatsioon oli kogunud Moskvas, kuidas kõik tõmbunud meie inimestest eemale «Pravda» artikli ilmumisel. Alles kui näinud, et lepingu sõlmimine edasi kestnud, muutunud jälle sõbralikumaks ja seletanud, et nende esimene mulje artikli puhul olnud, et nüüd oleme meie (s. o. eestlased) kadunud mehed. See artikkel ise olevat oma algatuse saanud lobi-
jutust «Päevalehe» toimetusest, kus nooremaid toimetuse liikmeid neid «strateegilisi plaane» artikli autorile ette ladunud, ise pärast veel uhkeldades, et küll meie talle aga ütlesime! Kas võib absurdsemat jaburdust veel olla!

Käisin Leo pool. Niina, Sossi, Tamverk, Leo (+108×20).

16. juuni. Sikkarite pool Visustis külas. Olid veel: Kösterid, Pennod, Raamotid, Tarmetid, chem. Sikkarid, Keskküla, Millerid, Truus. Kõik olid väga lõbusas tujus. Laulu ja naeru oli palju. Söitsime koos Kösteritega autol Tallinna. Järva-Jaanis oli tarvis võtta bensiini. Kui kuul-

dud, kes sõitjad on, öeldud Kaasikule kohaliku konstaabli poolt, et Vene väed tuuakse Tallinnasse ja teistesse Eesti linnadesse. See nõudmine esitatud valitsusele ja leidnud vastuvõtmist. Ei tahtnud seda kuidagi uskuda. Pääleegi öeldi teates, et sisse tuuakse 75 000—100 000 — seepärast paistis kahtlane, kuna sarnaseid arve avalikult ei nime-tada. Kell 2 öösi jõudsimine kodu. Kõlistasin Meile ja Ahve-nile — ei vastanud. Lõpuks Kelder vastas, et teade on tõsi — pääle vägede arvu. Mees tundub tujust ära olevat.

17. juunil. Lehtedes on TASS-i teade, kus tuuakse ära Vene noot Lätile. Viimast süüdistatakse pakti vasta-selt sõjalise liidu edasipidamises Eestiga ja selle laienda-mises Leedu peale. Samuti laiendamise katses Soome peale. Nõutakse Vene vägede sisselaskmist Lätisse, Läti valitsuse lahkumist ja selle asendamist niisugusega, kes pakti peaks. Lõpuks öeldakse, et ka Eestile on esitatud analoogiline noot ja Eesti valitsus on selle vastu võtnud ja ametist lahkunud. Kell 17 on V. V. koosolek. Selgub, et maavägi talitab korrektilt — nõuab ainult enesele ruume, aga ei sea nõudmisi, kuskohas ja missugused just need peavad olema. Teisiti on aga mereväega. Admir. Kutšerov on annud Traksmale kirja, kus nõut. 48 tunni jooksul Vene mereväe tarveteks otseselt ära määratud ruume nimekirja järele, kus esikohal Pagari tän. nr. 1, edasi Peetri tehased (raudteedetalitus), prefektuur, vee-teede valitsus, tollipeavalitsus, ohvitseride kasiino jne. Ruume nõuab ühes mööblitega — ka Politseiaia moodsaid kortereid. Vene vägesid on hulgaliselt Tallinna liikunud. Nad on ära tulnud saartelt, Haapsalust ja Paldiskist. Liikumine on sündinud lahingkorras piilurite ja avan-gardidega. Meie rahvas on olnud igal pool rahulik. Pal-diski maanteel on venelased mänginud harmoonikaid ja naerdes viipanud rahvale, kuid kõik on jätnud reageeri-mata.

Õhtul kell 22 uuesti valitsus koos. Aru annab kindral Laidoner oma Narva-sõidust, kus ta kohtas kindral

Meretskovi. Kokkuleppe tekst olnud sellel kaasas Mosk-
vast ja vaidluse jooksul kella 10—16-ni pole Laidoner
selles saanud sõnagi muuta ega parandada. Venelased
toovad uut väge sisse 2 korpust — 5 diviisi — koos 200
tankiga. Uusi lennukeid ei tooda. Väed paigutatakse pea
kõigisse Eesti linnadesse. /Tekstist on kustutatud täpse-
mad asukohad. Toim./ Tankide väeosa — Kuigatsi—Puka.
Kaitseliidult relvad ära võtta. Laidoner: kas võib siis
kaitseliit kuidagi kardetav olla Vene soomusautode ja
tankidele. Meretskovi: seda muidugi mitte, aga Vene sõdur
ei saa aru, kuidas võib Eesti talupojal sõjapüss käes olla,
Vene omal aga mitte. Sidepidamise kindlustamiseks säe-
takse Vene esindajad tähtsamatesse telefonikeskjaama-
desse ja komandandid raudteede sõlmjaamadesse. Vene
väed tahavad ka õigust otseselt osta meie talupojalt sõja-
väeleprodukte. Mis oleks Vene siht: kas sovjetiseerida
Baltikum või aegsasti võtta kaitsepositsioonid hädaohu
vastu läänest? Kuna esimeseks otstarbeks poleks tarvis
olnud nii suuri vägesid ja viimaste paigutamine frondiga
lõunasse, võiks kalduda viimase arvamise poole. Kuna
Prantsusmaa on pöördunud rahupalvega Saksa poole ja
selle toimetulekul võiksid vabaneda Saksa diviisid, siis
seda rohkem. Tõenäoliselt aga tahetakse tabada mõle-
maid sihte korraga. Saab teatavaks, et adm. Kutšerov on
põhjendanud oma ruumidenõudmise ulatust sellega, et
Tallinnasse kavatsetakse tuua Baltimere laevastiku
staap. — Egas ometi võõraste riiki?!

22. /p. o 21. Toim./ juunil. Hommiku kell 7 kutsuti
Vab. Val. koosolekule. Simin. Jürima seletab, et öösil on
Rvl. Unt, Jõeäär ja N. Ruus töölismajasse sisse murdnud
ja selle «üle võtnud». Nüüd nõudvat Unt luba tööliste
korraldada miitingut Vabaduse platsil. Kui simin. luba
andmast keeldunud, ähvardanud Unt sellest hoolimata
töölised viia Vab. platsile. Simin. palub Vab. Val. juht-
nööre, kas lasta töölistel miitingule koguneda. Oma seis-
kohta ei avalda; tundub aga, et politsei kalduks nagu
mittevahelasegamise poole! President osutab parlamendi

kokkukutsumise mõtet, mis aga kahjuks maha laidetakse (Piip, Jürima). Laidoner arvab, et Ždanov, kes uue valitsuse kujundamise asjus Eestis viibib, otsib miitingult tuge võimalikkude loosungite näol, et nõuda rohkem punast värvi kujundavasse valitsusse. Ta arvab, et kuna venelaste sissemars Tallinnasse sündis ilma vähemagi korrarikumiseta või vahejuhtumiseta, siis ei oleks ka Ždanovil nagu muidu põhjust valitsuses muudatusi nõuda! Nii kaldub valitsuse arvamine selle poole, et miitingule mitte takistusi teha, kuigi kindlat otsust vastu ei võeta. Toompäält lahkudes ja oma korterisse Tatari tän. minnes üle Vab. platsi on miiting käimas. Nõutakse tööd ja leiba, valitsuse lahkumist jne. On tunda 1917. a. lõpu õhkkonda enamlistel koosolekutel. Riigikontrollis olles selgub, et rongikäik on käinud Kadriorus, kus presidendil pole lastud kõnelda. Samuti on käidud keskvanglas, kus — Vene soomusautode asudes ähvardavalt positsioonile — rongikäigust on nõutud poliitvangide vabastamist. Assor on teinud ka korralduse, enne läbi rääkides presidendiga.

Pääle töö lõppu koju minnes näen Vabadusplatsi nurgal rahvasalka ühe poolnärudes tüübi ümber, kes katsub «kihundada», aga rahvas suhtub sellele vaenulikult. Vaatan, kuis politsei reageerib sellele, aga politseinikku polegi enam väljas. Selgub, et politsei üldiselt tänavatelt kadunud.

Kell 4 telefoneerib Merits, et Pika Hermanni otsas lehvivat Vene lipp. Läheme Tooniga välja ja selgub, et see nii on. Hariduse tänava otsa juurde jõudes selgub, et relvastatud tsiviilisikud Prantsuse lütseumi majasse, kus asub sõjakool, sisse püüavad murda. Vene soomusmasinad on üles seatud Haridustänava mõlema otsa juurde. Kohtan P. Männikut, kellega tükk aega pealt vaatame tegevust. Meie nähes aga lütseumi sisse ei pääseda. Pärnu maanteed kodu liikudes sõidab sealt läbi Vene veoautosid, täis relvastatud Vene sõdureid, kes laulu löövad. Osal autodest on ka püssidega tsiviilelanikke. Rahvas, kes

seisatama jäävad, on kurb, naised enamasti nutavad, ka lihtroivaisse rietatud naised. Koju jõudes katsun saavutada üht ja teist tuttavat telefonil, aga kusagilt ei vastata. Läheme Tooniga Leo poole Raua tän. Seal on pääle teiste ka Viinamägi (?), kes paistab olevat väga elevel. Leo korter on otse Raua tän. koolimaja vastas. Pärale jõudes umbes kell 7—8, on koolimaja akendel särgiväel sidepataljoni mehed, kes pealt vaatavad, kuidas kümmekond erariides relvastatud noortmeest püüavad sisse tungida, aga lukus ukse ja valve tõttu peavad tühjalt tagasi pöörama. Oleme kuni kella 1/212, kus saatejaam teatab uue valitsuse koosseisu: Vares, Kruus, Unt, Andresen, Ruus, Sepp, Kumm, Semper, Rotberg, Narma, Jõeäär. Niina ütleb neid kõiki tundvat, mis mind imestama paneb. Saatekava lõpul mängitakse hari-likul viisil hümnid. Tahame lahkuda, et koju minna, kui üle uulitsa koolimaja juures läheb laskmiseks. Osa kuule jookseb otse meie maja pihta; nagu pärast selgub, on ülemisel korral 5 kuuli läinud läbi akende. Piilume pimedast korterist koolimaja poole, aga ei saa õiget pilti, kuidas seal operatsioonid arenevad. Lastakse seest ja väljast. Vahest sõidab autosid ja ka paar Vene soomusautod on näha.

Paaril korral, kui laskmine vaikinud, teeme minekut, aga ikka hakkab laskmine uuesti. Alles hommikuvalgel peaseme minema. Nagu selgub, on kindral Rotberg isiklikult käinud intsidenti lahendamaks. On surnuid ja haavatuid mõlemal poolel.

23. /p. o 22. Toim./ juunil. Uue valitsuse esimene koosolek. Koostatakse deklaratsioon. Erakapitalile lubavad eluõigust Narma, Rotberg ja ka H. Kruus; teised ei taha sellest hoolida! Vares on mõtted üles tähendanud ja ruttab Vene saatkonda näitama, kas passib. Kruusi juhatusel räägitakse edasi deklaratsiooni kohta, kus eriti käredate on N. Ruus ja Sepp. Otsustatakse surma saanud Raua koolimajale kallaletungijate matusekulud võtta riigi kanda. Vaidlen mõne ettepaneku vormi vastu, mis siis paranda-

takse vastavalt kontrolli nõudmistele. Koosoleku lõpul soovin H. Kruusile «õnne». Ta ütleb, on õnnetu, et ta eila Valgemetsast siiski üles leiti, sest ta oleks meelsasti tahtnud asjast kõrvale jääda.

Näen ära, et uus valitsus ei tegutse iseseisvalt, vaid «/arusaamatu sõna — Toim./» — Vene saatkonna — käskude kohaselt ja sellepärast sõidan maale, minule juba varem presidendi poolt lubatud puhkusele.

(Lõpp)

Toim. märkus: Karl Soonpää päeviku kserokoopia on antud Kirjandusmuuseumi Tartus.

Reti Laanemäe. TÜDRUK JA KILPKONN

(Pehmelakk) 1987

MA MÄLETAN ELU

Uku Masingu kirjad Vello Salumile

aastaist 1963—1965

UKU MASINGUT tunnustatakse suure luuletajana, teoloogina (kes esindab nn teoloogide teoloogiat, mitte kiriklikku teoloogiat), kabinetiteadlasena jne. Need kirjad kajastavad ta võimet sisse elada teise inimese probleemidesse, püüdu aidata edasi mõelda, meelemasendusest välja tulla, enda «mina» ka kõrvalt vaadata ning kõige selle läbi rahu ja rõõmu kogeda. Ka hingehoidjana, hingearstina oli ja on Uku Masing suur.

Seda ka ajal, mida tuntakse «suure sulana» või «õnnelike kuuekümnedatena». See aeg oli täis roosat optimismi, kuid ka pragmatismi, asiseid unistusi ja reorganiseerimist. See oli komsomoliühingu ja «teadusliku ateismi» apogee. Ristiusust ja rahvuslusest oli naeruväärne rääkidagi. Rahvusteadused olid tasalülitatud, «kodanlikud natsionalistid» selleks korraks «välja juuritud» — vabatahtlikult oldi uskmatud ja välditi rahvuslust. Ülekaalus oli aatevaba eluhoiak. Vangilaagrist ja sundasumiselt tagasitunnute ettevaatlikkus ja eitav suhtumine Kirikusse, kristlusse ja rahvusriigi taastamisse oli masendavalt valdav. Kirjutati allegooriliselt, mõni julgem pani kolm punkti või kõhatas tähtsal koosolekul. Rahvusteaduste eitamine ja ümbertegemine kujundas endiselt noorte mõttemaailma. Kui purunes lootus majandust ja ühiskonnaelu ümber korraldada, sandistusid noored vaimselt veelgi. Kohanduti, sest ka haritlane tahtis elada ja peret toita.

Uku Masing oli üks neist, kes ajavaimu ja võimalustega kaasa ei läinud, aateid ja teadlase ausust ei hüljanud. Oma elu

Uku Masingu kirjad Vello Salumile

parimais aastais, vaimsete võimete kõrgperioodil pidi ta välja-
poole jääma kõigist kildadest, sest neisse mahtumiseks oli ta liiga
suur. Keeleteadlased pidasid teda usumeheks, usklikud poolpagan-
likuks poeediks, ajaloolased aga isehakanuks, kes ei oska teadus-
likult õigesti — nii nagu Saksa või Vene ordumehed nõuavad —
Eesti ajalugu käsitleda.

Ka Eesti Kirikule olid 1960. ja 1970. aastad ühed raskemaist.
Isikukultuse-aigne totter surve religioonile — mis tekitas vastu-
panu — asendati «igakülgse teadusliku» väljatõrjumisega. Olla
nii rahvuslane kui sügavalt religioosne inimene oli kahekordselt
ohtlik ja avalikku hukkamõistu väärt. Viimast ka saavutati, näi-
teks surnuksvaikimise või avaldamisvõimaluste äravõtmisega.
Need kommunistliku partei poolt lindpriiks kuulutatud võisid
leida vaid füüsilist tööd.

Aastail 1964—1974 polnud töökohta ka Uku Masingul. Alles
1974. aastal hakkas EELK Konsistoorium talle maksma pensioni.
Ajal, kui hingevalgust nii vajati, et pääseda vaimsest ja aateli-
sest ummikust, eemaldasid eesti haritlased ta nii Kirikust kui ka
rahvusülikooli õppe- ja noortetööst. Uku Masingut ja tema mõt-
teid vajasid vähesed. Saksa teoloogia vaimus hariduse saanud
konservatiividele ja liberaal-lojalesetele kirikutegelastele oli ker-
genduseks Uku Masingu loobumine EELK Konsistooriumi teadus-
liku sekretäri kohast ning loengutest Usuteaduse Instituudis.
Kiriku ringides lohutati ennast mõttega, et oma võimete juures
leiab Uku Masing endale kindlasti sobivama ja meelepärasema töö-
koha Tartus või Peterburis (viimasest tuli ka pakkumisi, kuid
sinna soisesse linna ta ei tahtnud minna). Religioosset rahvus-
teadlast, kelle ajalookäsitust peeti ebateaduslikuks (ja peetakse
vist praegugi?) ning maailmavaadet «väga vildakaks», ei võinud
ka Tartu ülikool tööle võtta.

Majandusmured võttis enda kanda ja kodu pidas korras abi-
kaasa. Eesti usuteadusele andsid oma panuse lillekasvatavad. Süga-
valt usklik agronoom, nn nartsisside kuningas Artur Söönurm
annetas 20 000 nartsissisibulat Jumalariigi-töö heaks. Annetasid
ka Anna Saaremaa jt.

Uku Masingu ja ta kirjade adressaadi vanusevahe oli peaaegu
veerand sajandit. Vanusekuristik näis sügav ning seega suhtluski
noorema poolt veidi pärsitud. Need kirjad on Uku Masingu vas-
tus ühe maa- ja maailmaparandaja küsimustele, kes tänu Uku
Masingule tuli meelesparandusele, sai üle masendusest ja tahab
ustavaks jääda Eesti Kiriku tööle tänu nende korduvalt loetud
kirjade autorile.

Oktoober 1990

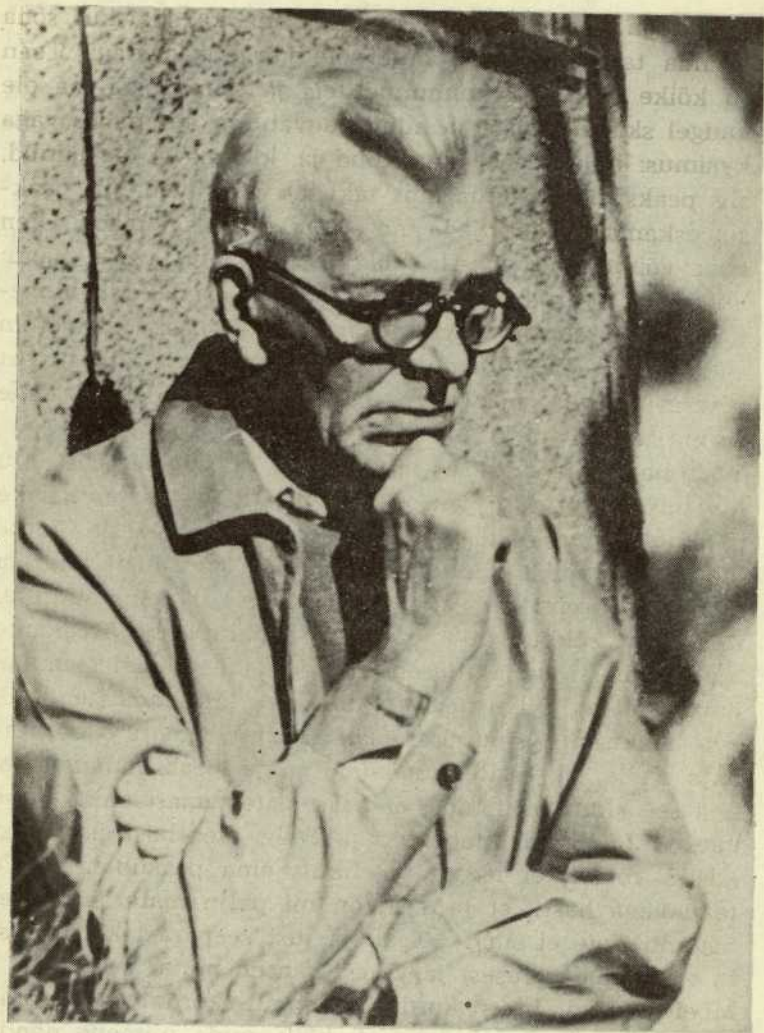
Vello Salum

Uku Masingu kirjad Vello Salumile

Toim. märkus: **VELLO SALUM** on sündinud 5. VII 1933. a Tartumaal Äksi kihelkonnas Elistvere asunduses Vabadussõjast osa võtnu ja riigikoguliikme pojana; lõpetas 1952. a Jõgeva keskkooli ja 1957. a EPA hüdro-melioratsiooni erialal, 1970. a EELK Usuteaduse Instituudi. Töötas aastail 1970—1971 Ambla koguduse õpetajana, hooldades ka Järva-Madise kogudust. Siis kõrvaldati ta riigiorganite survele poliitilistel põhjustel ametist. Alates 1983. a töötab Vello Salum EELK Piliistvere koguduse õpetajana ja hooldab ka EELK Kursi kogudust. On ERSP asutajaliige ja selle volikogu liige, Viljandimaa Maakonna Kodanike Komiteede esimees.

Uku Masingu 11 kirja ilmuvad muutmatuna.

Uku Masingu kirjad Vello Salumile

Uku Masing

Uku Masing 1968. aastal. Foto Kirjandusmuuseumist

Kerge on käskida, raske kuulda sõna ka siis, kui sõna kuulda tahetakse. Aga mul pole kerge käskidagi. Tean ju kõike seda, mis toimunud teis ja toimub. Ei ma ole kaugel skisofreeniast ja mind vaevab iga uut nähes väga kysimus: miks ma ei ole läinud ja, kui ma ei ole läinud, siis peaksin ju teadma, mis takistab või hoiab, siis peaksin oskama aidata? Seda ma ei tea ega saagi teada. Olen kõik võimalikud vahed oma arust otsinud välja, nagu: huvialade avarus, mingi lootus Jumala päale, usk hingerrännakusse, suutmine võtta vastu abi ja käsku ehk rõõm endast targemate olemasolus jm. Tean väga hästi, et võiksin sattuda skisofreeniasse ega ole kindel, et enne surma seda ei juhtu.

Võibolla, Teile ehk on mu jutust raasukene abi. Mu lugemise järgi kuus või seitse korda selles kirjas käisite läbi sellesama nõiaringi iseendas. Väidate enda kohta midagi; siis lubate hindajal avaldada arvamust; hindaja halvustab, «virutab Teile vastu vahtimist»; siis sunnite: tuleb end kokku võtta, parandada, muuta jne. Rääkisite mulle täiesti objektiivselt endast, täiesti haletsemata, närutsemata, tylgastust tekitamata. (Masendasite küll, sest hakkasin kysima: kas saan aidata?). Ometi ytleb hindaja Teile, et tegite nõnda! Hindaja peab halvustama, sest see «kurat» ei taha, et pääseksite temast ehk «enese käest»! Ja siis täävitab hindaja Teile: oled laisk iseennast käsile võtma, ei teosta tegelikult oma parandamist. Ta teab väga hästi, et ta Teid on nii palju materdanud, et nangunii Teie ei suuda. Teab ja just seepärast käsib, sest ta on loodud õelusest ja vihast «antud mina» vastu.

Mõelge nyüd: kuus korda vähemalt kordate sedasama ringi! Ja uskuge edasi mind: kõik, mida inimene nõnda endaga teeb, ytleb koguni aususeks iseenda ees (ei ole mina sellest veast lausvaba!), on tarbetu. See ei aita, see ei päästa, see lõhub veel enam ja enam. See on ikkagi ainult see, mida Paulus mõtles käsutegudest ja usust õigeksmõistmisega. Teie ja kõik taolised (ja mina, kuigi ainult pooliti!) tahavad ikkagi «ise olla mehed», oma jõust

ja tahtest kehtida Jumala ees. Kui meie oleme taibanud, et oleme (Teie sõnaga) närused, mitte midagi ei suuda, siis jätame omale ikkagi veel yhe viimse kantsi, vooruse, väärtuse. See on: ma tean, et olen rämp, aga olen aus, tunnistan seda endale, olen valmis kõigile tunnistama, aga olen õige, karistan iseendale näkku lyyes end selle eest, et olen rämp ega tee midagi oma teisendamiseks, luban teistelgi karistada ennast! Vahel lisaneb koguni veel: ega muud inimesed paremad pole, aga nad ei taha teada, ei ole ausad ega tunnista, karistusest hoopis rääkimata.

See hoiak on mu meelest variseriks muutunud tõlneri oma. Uskuge mind ja pidage meeles: mina ei ole sellest syyst puhas! Minagi tahaksin oma jõust olla õige ja väärt Jumala ees, kuigi tean, et see soov on mõttetü. Enamasti leian ise yles oma syy: olen tahtnud jälle olla tark, aus ja õige. Tahtnud palgaks Jumala halastuse, olles ori või sulane. Nõudes palka, nagu armetuim tobe!

On ainult Jumala halastus. Tark, aus, õige, terve seda ei vaja ega saa. On üks ilus salm selle kohta Immermannil:

*Ich habe mich nach eig'nem Recht gegründet,
vergebens sucht ihr mich.
Der Wand'rer, welcher meinen Tempel findet,
den suchte ich.**

Võibolla, see hakkab Teilegi ytlema midagi. Uskuge: inimesel ei ole midagi anda Jumalale (ega teisele inimesele) ja tunnistuski, et ta on rämp pole mingi and ega teene Jumala ees. Jumal tahab anda ega nõua inimeselt midagi. Jumal ei saa anda, kui inimene lakkamatult oma hinnet iseendale peab mingiks vaheseinaks oma ees. See hinnegi on rämp, sest ta tuleb ometi sellest samast minast, ytelgu siis inimene teda oma «sydametunnistuse» või «parema äratundmise» hääleks või millekski taoliseks. Sest selle hinde taga on «kuradi kuratlik» ylbus: olen tark, tean, et olen «kurat», olen aus, ytlen, et olen «kurat», olen

* Ma olen omaenda õigusele toetunud, / asjata otsite mind. / Rändurit, kes leiab minu templi, / otsisin mina. Toim.

õige, sest olen aus. Seega siis «kurat» ometi mõistab ise-
enda õigeaks ise ja — mis on hoopis halenaljakas! — nõuab
koguni, et Jumal talle midagi annaks selle eest, et ta enda
on mõistnud õigeaks!

Seepärast: jätke end rahule ja pyydke tegelda esialgu ainult nende
asjade või aladega, milles hindaja pole Teid tunnistanud
võimetuks. Neid on rohkem kui arvate. Ärge pyydke
hankida juurde teadmisi või targemust, sest hindaja on
öelnud, et Teie sellega ometi ei tule toime. Ärge seadke
endale yhtki selget sihti. Ärge öelge: õpin selgeks saksa-
keele, ingliskeele, midatahes. Öppige muuseas, lõdvalt,
niisama — nagu hingate. Ärge nõudke tulemusi, mille üle
ise võite otsustada. Laita end või kiita. Ärge pyydke päl-
vida kellegi teise hääkskiitu või laitmist. (Ka seda ju teete
sihilikult hindaja käsul!). Seda kõike ei ytle mina, ei
käsi mina, vaid keegi mu sees, kes teab, mida peab. Ei
aita Teie end, ei aita mina, Jumal aitab siis. Sest kohtu-
mõistmine on Jumala käes ja hindamine. Ta ei ole selleks
maailmas volitanud kedagi inimese üle ega inimest
ennast.

Käsin teha, kuigi tean, et sõna kuulda on raske. Aga
Teie suudate teha midatahes, kui usaldate mind ja panete
selle hindaja sinna, kust ta on tulnud. Tagasi tema lõhu-
tud minasse.

Ei oska Teile praegu soovitada yhtki raamatut, sest tean,
et Teie lugeda ei suuda enne, kui hindaja enam ei ytle:
Sa ei taibanud kõike! (Keegi ei taipa ial millestki kõike!)
See on liiga raske sulle, see on tyhine! Ytlen siis, kui aeg
käes koguda juurde raamatuist. Annan aega, kuskile kii-
ret pole. Mõnel inimesel on rahunemiseks kulunud aasta-
kymneid. Teie pole nii vana, et peaksite tõttama.

Inimkonna lolluste kohta mul on üks hiljuti ilmunud
saksakeelne raamat Ungarist. Aga see on tilk tobeduse
merest. Kõik näited kinnitavad: kui inimene väidab, et
nii peab olema ja on, nagu lood on tema «tõekspidamiste»
alusel, siis ta on tobe. Väga lähedal imbetsillile, kui mitte

idiOODile. Kveekereist üks ingliskeelne kyll. Aga kveeke-reil on üks esperantistide selts ja — see keel ei valmista kellelegi raskusi, on kirjutatav eesti-esperanto sõnastiku varal kymnekonna reegli teadmisel. Aadress: «KVAKERA ESPERANTO SOCIETO || 5 COTHAM PARK NORTH || BRISTOL 6, ENGLAND». Kirjutage sinna, ehk saate säält midagi sisuks elule.

Simultaani tulemuseks näib olevat, et tobedused «Tänane päev . . .» on kadunud. Mina veendusin, et nad (pääle yhe või kahe) on rumalamad kui iganes arvasin. Nemad näh-tavasti, et «igandid» ei ole just kõik iganenud. Kõneles ju ainult viis või kuus neist. Ehk nad nyyd pyyavad koha-neda «muutunud» tingimustega «võitluses olemasolu eest», et ikka tublim ja arenenum jääks ellu ja võiks jätta rohkesti järglasi.

Kyllap teate ise juba kõike seda, mida kirjutasin siin. Taipate ju, et olete iseend juukseid pidi tahtnud kiskuda välja laukast. Ja ometi ytlete kohemaid endale, et peate seda tegema jälle, et tõestada endale oma unistuste (usu) õigsust. Kes siin tõestab? Kellele? Kellele tahate näidata oma taipamise mõju enda juures ja vastavalt tegutseda? Hindaja nagunii ei tunnista. Muudelt pole midagi loota. Ei mitte nende kadeduse või õeluse pärast, vaid: nad ei taipagi, milles asi on. Ei taipaa, mis on see, mida vajate ja loodate.

Tegemist Teile otsin, et Teie endale tunduksite vähem kasutu. Muiste olnuks kerge anda, sest siis tegin palju ja abist oli alati puudu. Nyyd teen väga vähe, sest tunnen, et mu töö on kasutu. Tunnen ja tean, kuigi tean ka, et väga palju oleks teha veel. Ei ole kerge mu hingel, kuigi hulga kergem kui Teil. Mu hindaja pole minus enam ainuyksi, on väljas. See kergendab ja raskendab yhtaeгу. Ei maksa kinnitada, et mu töödel kunagi on mõte. See ei õigusta neid ega lohuta mind. Aga tööd mu käest varsti saate.

Katsuge võtta mu juttu tõsiselt hindaja vastu. Ärge andke talle õigust kiita või laita. See jätke-minu hooleks. Ja

öelge minu poolt talle, et psoriasis on tema töö. Vihastagu ta minu pääle ja jätku Teid rahule!

6. aprillil 1963

+UM+

Teie probleemid on minu probleemid ja seepärast ma Teid tõeliselt lohutada või julgustada millegagi ei oska. Ei ole mingit vahendit viia inimest või inimkonda selleni, et ta näeks oma lapsikust ja võtaks vastu, mida Jumal talle tahtis ja tahab anda. Inimene ei taha ega suuda loobuda kehtivatest idoolidest. Miljöö on syydi nii palju, et ta hävitab need üksikud, kes on loobunud või tahaksid loobuda. Näiteks, olete vähenõudlik. Siis ymbruskond hoolitseb juba selle eest, et Teile saab osaks vähem kui hädapärast vajate. Peate hakkama nõudma — olete nende hulgas. Lepite veel vähemaga, antakse veelgi vähem. Nälgite mistahes mõttes. Võite võtta mistahes kylje, kõigeega on nõnda. Ainus pääsetee näib olevat see, mida nimetate kloostriks. Samamõtteliste kogu. Aga selle õnnetu kylg on seesama, mis hävitas ja on hävitanud pärast «toomakristlasi» need kõik. Lunastatud on yheskoos veel hõlpsamini kaotatavad kui yksikult. Mina ei näe inimkonnale (vähemalt valgele) yhtki pääsemisteed. Tema oma idool, kuidastahes teda nimetada (tervemõistus, yldinimlikud tõekspidamised, normaalsus, tegelik elu jne), sööb ta ära.

Kulub ehk mõnikymmend aastat veel. Rohkem vaevalt. Ta on kakstuhat aastat oma dogmaatikate, filosoofiate, eetikate ja «teaduslike» mytoloogiatega tõrkunud Jumala vastu, mida ta võib loota? Jeesus ei rääkinud ainult patriarkaalse perekonnamentaliteedi vihkamisest, Mk 10, 42—45 on juttu sellestki, kuidas peaks olema. Aga ainult väga pisikesed rongid 2000 aasta kestel on pyydnud nõnda elada. Vastupidi «maailmakorrale». Kui katsute kujutella, mis see oleks tõeluses, taipate. Ei saa olla kollektivistlikumat kollektiivi kui säärane. Ei saa olla indi-

viidimat indiviidi kui selle liige. Sest igayks selles on teadlik, et ta ei tee enam midagi endale ega tarbetult. Noored võivad katsuda seda teostada. Mina sellist «kogudust» enam ei näe. Ega oleks mul kohta temas, sest olen haige ja vana. Loota oma sõnade eest teistelt elatist? On inimesi, kes vist selgemini veel näevad oleva vigasust. Milleks mind!

Ärge arvake, et Jaan jun. näitleb oma pessimismiga. Välise olukorra eeldatav paremus või halvemus ei muuda midagi. Muidugi, on «tõsiusklikke» ja ortodokseid kristlasi, kelle suurim nauding paradiisis on põrgu olemasolu. On neid, kes ei tunne end paradiisis enne, kui neile tagatakse, et nende «vaenlased» on põrgus. Kuid yhelegi kristlasele pole paradiisi seni, kui on olemas põrgu. Seda teate ise loodetavasti. Teised teavad samuti. Kõik tahaksid midagi teha, aga parata ei ole midagi. Ainult vastamisi teineteist lohutada: ma ei ole veel alistunud! Ärge seda unustage! Kuigi teha ei ole midagi, alistuda pole mõtet. Tasu alistumise eest on ükskordne kymneti kärbitud preemia, millega ei ole midagi hakata pääle. Piltlikult öeldult: sada rubla palka kuus rohkem või kiitus ajalehes pole paradiisi poolegi.

Kui kunagi endale ytlete jälle: ma pean end muutma, ma pean midagi tegema, et inimesed taipaksid, siis kysige endalt vahel ka: kes on see mina? Inimene kasvab ainult siis, kui ta saab endalt ylt keskaegse raudrõiva. Kõik need normaalsed tõekspidamised. Ei tule vaadata neid halastava pilguga. Eemaldades «halbu», vaid vastupidi, säilitades ainult need, mis selgele mõtlemisele tunduvad «hääd» või «õiged». Kõik muud on tarbetu koorem.

Ärge nii palju vaevelge endamuutmise-muutumise pärast. Mõelge Jumalast. Usaldage. Mu sõnad muidugi pole Jumala suust kaudseltki, aga olen vanem ja kauem kannatanud, seepärast neil on natuke mõtet. Taotlete seda, mida inimene taotlema peab. Olge rahul! See maailm hävineb iseendasse, teda päästa ei saa. Lugu on halvem kui tõusuvee alla jääva saarekesega. Aga, kui tõu-

seks üks surnu või tuleksid kõik Hiroshima surnud ja kõikjal seda ytleksid, keegi neid ei usuks. Sest nad soovitsid pääsemiseks seda, mida inimkond ei taha. Muuta «tegelikku elu» ja ta ideoloogiat. Kellele on vaja ajalehti raadio kõrval, kellele on vaja viina, magedaid filme, ajaviitemuusikat, labast kirjandust jne? Ainult neile, kes sellest elatuvad ja julgevad väita, et «rahvas» vajab. See «vajadus» on rahvale sisendatud, et teatav kildkond teda saaks ekspluateerida. Muidugi, «rahvas» hakkab pahan-dama, kui võetakse ära estraadimuusika või viin, aga «rahvas» koosneb siis neist, kes ise sellest elatunud, nende tuttavaist ning ainult osalt neist, kes on end kuulnud või joonud juhmiks. Kui inimeselt võetakse ära oopium, tuleb midagi anda asemele. Kes võtaks? Kes annaks?

Olen nõutu selles asjas. Pole maailmaparandaja illusiooniga, et suudan midagi. Ei ole yhtki inimest pööranud «oma usku» ega loodagi seda. Olen tahtnud ainult, et nad mõtlema hakkaksid. Olete näinud, et sellestki on võimalik keelduda. «Ilmagi tuleb kuidagi toime, eks lapsed või hakata, kui nende aegu läheb vaja!»

Inimene on harilikult kurjasti solvunud, kui talle öelda, et ta tungid, instinktid, tahtmised, õpitud rõõmud ja lei-nad, hääkskiidud ja nõrdimused ning muud taolised nähted pole ta mina, pole hing. Psühholoogid aegamisi hakkavad taipama, mis on hing, sest kyberneetikud peavad konstruima «mõistusega» masinaid. Teie eluaja kes-tel selgub veel palju. Laheneb ehk seegi kysimus, miks inimene pole tahtnud või suutnud teiseneda, pole võtnud vastu lunastust, kuigi teab, et peaks. Sisemised tõkked on kõrvaldatavad ja hing võib õppida rohkem kui praegu arvatakse. Välistega on lugu teisiti. Siiski tohib loota, et kyberneetikuid enam ei saa olematustada, kuigi nad on niisama ohtlikud tervemõistuse eitajad nagu kristlased. «Selle maailma väärtused» kaotavad järjepannu kõik oma mõtte. Näiteks, kui masin testib inimese intelligentsi ilma ta teadmata, siis ei loe enam sotsiaalne päritolu, haridus, raass, sugu, ei midagi praegu eksitavat. Kui

Te ise seda aega näete ja nõnda valitud inimesi, siis mõelge mu pääle. Kui mõni viitsib kuulata juttu muinasajast, siis öelge mu poolt talle, et seegi veel pole lõpp. Saab kauge-male. Inimene võib kohutavalt palju, kui ta on «õiges» ymbruses ja tunneb end vajalise. Võib seda, mida hyytakse tervemõistuslikus maailmas võimatuks.

Mina seda maailma ei näe ja mul pole midagi teha tema tulekuks. Teie loodetavasti näete, sest ma ei taha uskuda, et nad enne selle saabumist inimkonna hävitavad. Ei taha. Inimkond pole praegu kyll uut maailma väärt — mis õigust oleks midagi oodatagi habituaalsel joodikul või riigivargal või ekspluataatoril — aga ehk Jumal halastab kord veel.

Sydamerahu ja lootmisjõudu soovides

9. VII 1963

+UM+

Õnnelik olen, et Teil on nii kerge. Ja loodan. Et ka siis, kui midagi vähemeeldivat jälle satub vahele, see ei raba Teid lootmatusse masendusse, vaid Teile ikka jääb meelde kerguse võimalus. Loodan, et Jumal Teid hoiab, kuigi mu soovid ega lootused ei loe midagi.

Ärge ainult pange endale liigset koormat pääle. Ärge sundige end ega nõudke endalt midagi. Andke endale rahu kogeda rahu pyydmeta mõista või sõnastada, mis see on.

Võibolla, see on kõik, mis vaja öelda. Kirjutan Teile ju ainult, et Teie ei hakkaks kahtlema: kas ma äkki ei halvusta. Ma ju tean, mida tähendab rõõm, näha esimest inimest, kes elab teisiti maailmast, keda nähes saab öelda: nyyd on rahu, nyyd on ometi kõik hästi. Mõneti on Teil hõlpsam, näete noorena. Teiselt kyljelt just see võib olla koormaks.

Tee, tõde ja elu. On. Ja õnn seda taibata.

Säästke end ka raasukene. Ärge ainult põletage. Katsuge hankida vitamiine ja magage. Teil on aega kyll veel palju

teha ja ylearu kihutada taga end nagu hippodroomi hobust. Milleks? Teil pole vaja joosta võidu aastate ja surmaga. Ehk on naha allergiagi mingi seesmise sunni või hirmu tulemus?

Loodan, et pole praht, mille toote mulle lugeda. Muidugi, alati on võimalik selgemat, lihtsamat, paremat. Tähtis pole mingi täpsus, vaid sõnade eneste vastavus öeldamatule. Tähtis iial pole öeldu, vaid kõik, mida võimalik tunda öeldu takka.

10. XII 1963

+Uku Masing+

Kirjutasite mulle pika, selge ja asjaliku kirja. Aga ma pole tulnud toime vastamisega nädalaid juba. Seegi vist pole kuidagi vastus, sest ma ei oska öelda midagi edasi-viivat. Kahtlen, kas kunagi. Samuti kahtlen, kas budhismi loengud suudan korrigeerida lõpuni ja täiendada. Praegu see töö tundub tarbetu ja ma ise võimetu nende asjade üle mõtlema. Ehkki nad ehk aitaksid kedagi vabanemis-teel, aga — milleks ikka?

Võibolla, Teil on üks takistus kogu aeg ometi «maa» ja «ma» vahelmisel piiril. Peate seda maailma väga reaalseks ja arvestatavaks, nõnda nagu peate omaks teatavaid «tunge» ja «hoiakuid», mis on ometi õpitud ymbruselt. Kõigi nendega on umbes nii nagu Teie rahutusega Paul Härmsoni Tallinna vanalinna lammutamisplaani suhtes. Projekti ylesanne oli antud «akadeemiliselt» (nagu oleks tunnel Emajõe alla, sild üle Pyhajärve või tamm ymber Väinamere saarte), aga tema ähvarduste ja muude tõhusate vahendite rakendamisel sai selle hoolimata kõikide vastuseisust teha avalikult diskuteeritavaks ja «tunnetada oma isiksuse kogu tähtsust». Nyyd ta siis hankis Krossi käest a. 2100 vaatamisväärseks oma haua nagu üks Turakjan. Ta pole ainus mees sellest kaliibrist, mida ei tule võtta tõsiselt, vaid narritada. Sest linna keskus ei

ole ammu enam sääl, ei saa teda viia sinna tagasi. Nõnda on paljude asjadega «ma» suhteski, mida arvate oma-seks, ehkki nad on ajalehe või tuttavate yldtunnustatud arvamuste kordamine. Omadused, mida inimene yldse ei vaja, mis on temas ainult seepärast, et avalik arvamus ytleb nad «inimlikud». Väidab nende võtmise tõsiselt samuti «kultuurseks» nagu osavõtu vaidlusest Härmsoni või vabavärsi ymber.

Vaja muidugi on yht. Yhiskonda, mis pole tervemõistulik ja laisk. Milles tehakse nii palju tööd, et midagi poleks räbaldunud, räpane või lagunev. Minul seda näidata pole (Birmas ja Tseilonil saaks olla) ega suuda ma seda Teile ja teistele ehitada kuskile. Vaja teda on ja kord ta paratamatult tuleb, kui inimkond yldse veel liigub edasi. Huxley ei näinud teda, mina ei näe ja Teilegi ta ehk jääb unistuseks. Aga see vana lagunev maailm peab ikka veel konverentse, ehkki ta yle tuiskab lund.

Nagu Salmanovi «Kaksteist». Aga enne uue saamist peab olema vanast valla täiesti. Kõigest selle maailma tõsiselt võtmisest. Mis Teid temaga seob? Ainult see, et midagi tema tõdedest tunnistate yldinimlikult loodusseaduslikuks ja kehtivaks enda kohta või paratamatuks vajaduseks. Inimene vajab ainult sööki ja sooja. Kõik muu saab ehitada teisiti ja targemini. — Mõelge sellise tyhja asja pääle: 32 aastat tagasi oli Saksamaal normaalseks 'kastekannuks' aiaks kujuline pikale torule monteeritud toru, mis tiirles veesurvel. Tõsteti ainult edasitagasi. Kui ma siin 5 aasta eest hankisin kastmisvooliku piserdajaga, deklareeris ylemise korruse daam oma härrale: «Mehekene, meie jääme ikka iisskannu juurde!» nagu ajaleht. See on õpetlik lugu, sest nii ei ole ainult kasuliku tehnikaga (televisiorirämpsu see daam tunnistab, sest on peen!), vaid kõikide «vaimsete aladega».

Lunastatuna yksinda elada ei saa, peab olema vähemalt yks teine või teisi. Raadiojaam, mis ainult saadab, on mõttetu. Ta peab võtma midagi vastu või tal peab olema vastuvõtjaid, olgu või yksainus. On mõttetu karjuda, kui

keegi ei kuule või karjuja ise on kurt. Siin pole midagi muuta — see on tõesti loodusseaduslik.

Kahe aasta eest veel olin vägev. Nyüd on tervemõistuslik maailm teinud mu apaatseks ja, kui mul on veel mingit tunnet yldse, siis viha. Kui tulen tagasi kord veel, siis tema hävitajana. Pyyan olla veendunud, et erinen sama palju homo sapiensist nagu see neandertaallasest või sinantroopusest. Aga sageli kahtlen, sest nad pyyavad mind veenda, et kuulun nende hulka ega tohi erineda. Inimene tohib vahetevahel olla hullgi, aga erineda ta ei tohi. Olen olnud umbes 51 aastat täiesti yksi. Mõelge selle pääle ja ärge heitke iial meelt! Olen talunud, pyydnud nendega leppida, aga ikkagi pole suutnud end teha nende taoliseks. Nad ei saa jätta maksmata kätte ja hukkamata mind. Hävitaksid muidugi kõik kuidagi meie taolised rahulolematud. Ärge andke alla!

Ja ärge lubage hindajal töötada. Ka siis, kui ta kinnitab: Oled nii nagu kõik, ilmaaegu pead end erinevaks, kõik ju äpardab! Kuid teisalt: ärge uskuge yhtki yldtunnustatud töde, nagu: elu on võitlus olemasolu eest, inimesel on agressiooniinstinkt, on olemas isased ja emased ning sellele erinevusele vastavad tungid. Need kõik on selleks, et inimest pidada vangis, kõik nad on Euroopas põlvest põlve õpitud. On rahvaid, kus ei kehti ykski neid ega palju teisi taolisi. Aga needki rahvad on inimesed!

Paradiisi kristlasele pole, kui ykski inimene on veel põrgus. Aga see ei tähenda, et kristlane peab tegema oma elu põrguks, et kannatada koos nendega ja «tunnutada eksistentsi sygavat lootusetust». Keegi ei saa yhtaeegu olla progressiivses paralyysis, tuberkuloosis, vähjas, katkus, veetöves ja kogeda eraldi neid kannatusi. Keegi ei saa yhes elus kogeda surmamõistetü tunnet ja eluaegse sunnitöölise oma. Need kõik on nähted tervemõistuslikust maailmast ja ykski pole Elu ega vajaline Elamiseks. Korrake mu lauseid, aga ärge iial arvake, et neis on Töde. Nad on ainult kobamised selle ytlemiseks, mida kord Elasin. Elage ise!

Andke mulle andeks, et nii hilja vastan ega ytle midagi uut. Olen torgatud maha nagu vaiaks ega liigu enam edasi. Võisin olla ava Teise Maaailma, aga olen pilu, mis enam ei laiene. Äрге lootke mult midagi selgemat ja suuremat! Inimesed nõuavad mult Teise Maaailma tunnistamist illusiooniks, väärmõistmiseks, omatehtuks, aga — Ta on olemas ja ma tean kui ammentamatu ta on. Leiate kord nagunii.

See pole ehk jumalagajātu kiri, aga igas mais või juunis olen olnud haige. Kui jälle, siis enam terveneda ei taha. Askeldage aiaga või majaga, aga kõikide lausete kohta mõelge, et need on mitmekordselt masina läbinud lõss. Minu omadki pole puhas piim. Uskuge Jumalat ja lunastust — need on. Sest seda ytleb inimene, kes väga kriitiliselt ja «lammutavalt» või «kuratlikult» suhtub kõigesse õeldusse. Kirik ehk kaob ja sektid, aga see ei tähenda, et «tervemõistus» võidab.

Pyyan lugeda budhismi edasi, palju teda ju pole enam. Ei tea lubada, kuna ta lõpetan. Võibolla, mu elus on kõik alatud tööd jäänud pooleli. Muide, yhes «Tänapäevas» peab olema yks mu artikkel «Eestlase hingest». Vaevalt see midagi on, kesse teab? Ei tea, kas muud. Yhe aasta-käigu sisukorda nägin, vist 1937.

Soovin Teile kõike hääd ja palun mind mitte pidada mingiks hädavajaliseks olendiks. Olen väga räbal ja lagunen aina enam.

26. aprillil 1964

+Uku+

Enamik Teie muresid on minugi mured, kuid mõned — mu arust — on tarbetu või edevavõitu hirmu tulemused. Tahate kangesti olla vajaliselt väärikas oma hindajakuradi-ylemina-kontrollija ees, et tema Teid jätaks rahule. Kuid on lootusetu teda iialgi rahuldada sellega, et tunnete end temast yle. Tema tahab valitseda ja muud rahuldust tal pole. Kuid Teie tahate teha temaga nõnda

nagu Bunyani raamatus Kristlane hiid Meeleheiduga. Teda ei saa kustutada võiduga, vaid täavitades, et temagi on ometi osa Teie minast, Teie enda pandud ametisse — mistahes põhjusel. Siia kuuluvad säärased asjad, nagu see, et arvate end tahtvat upitada end tähtsaks minuga tegeldes, minu kaudu, viimati veel sellest, et Teile vahel kirjutan; et ei suuda igapäevaseid toimetusi teha ükskõikse rahuga ja ometi arvate, et ei pea vastu miljööle. Mõlemad on selle hindaja kiusamised. Mõelge seda, et tutvus minuga selles maailmas mingil kombel ei ylenda Teid ega anna Teile alust hoobelda hindaja ees. Võite ju tunda, et minus on jõudu või, et olen enam kui hädavajalik. Aga see ei anna Teile yhtki eelist võitlemises tasavägiseltki hindajaga. Ta irvitab selle yle narritades Teid, et pyyate pääseda tema võimu alt. Kui ta ei saa yhel kombel, siis leiab teise. Kui ei saa naerda sõltlaseks Teid, siis 'selgitab välja', et minust pole ometi tuge tema vastu. Tal on kombeid kyllalt. Mu jõud ei ole ju muus: ma ei usu ialgi, et 1964 on inimkonna tipp ja aastat 2964 pole olemaski. See aasta on mulle vähemalt sama reaalne, nagu Guatemala või Polynesia. Inimestele on filmidki neist paigust ainult pildid, samuti kõik, mis kõneldav aastast 2964, irreaalne. Mulle pole kumbki õige, seepärast olen yle oleviku ja Eesti pisikodanliku provintsialismi absoluutsestamisest. Tipp pole Tallinnas, Hageris või kustahes aastal 1964 ega ole see endasse lagunev kirik «Jumala kirik». Ateistlik ja kristlik propaganda on yhtmoodi iganenud, mässaku nad, kuidas mässavad hävitades vastamisi iseend. Uskuge seda — siis tuleb jõudu. — Ja teine asi. Põhjuseks ei ole igapäevased toimetamised, sest need on «ratsionaliseeritavad» pea-aegu automatistlikuks. Põhjuseks on ikkagi inimesed. Neist pole minagi vaba. Olin paar päeva yhes majas metsas nägemata inimesi. Esimene tuttav Tartus teel koju juhtus koolipõlvest tuntuks ning — mu rahu oli otsas. Ei ainult see, et ta kannab tumedaid flanellsärke (mis ei näita välja musta kuu aega vähemalt!) ning meenutab

hallitanud laipa, vaid kogu ta olemise armetus, saamat-
tus, òdevus, alevlik pisikodanlus. Ta ei talu paari päevagi
olla maal, nõuab «korralikult» kaetud lauda kindlal kella-
ajal jne. Kuulub oma arust vaimsesse «eliiti», sest on
olnud «tõlkija» jne. ning kõikjal pyyab olla vaimukas
vastavalt oma samba kõrgusele. Ja tema pole ainus.
Enamik mu tuttavaid on inimesed, kes mulle tunduvad
paratamatult nuhtlused, sest nad ei tule mu tasemele
ega lepi sellega, et elan oma pinnal. Mõni koguni sää-
rane, kelle juttu pean taluma surudes risti hambaid,
teine ainult igas minutis torkab mind korraks. On raske
elada laste, pimedate või laipade hulgas — kuidastahes
neid nimetada. Ja mina pean oma elu lõpuni elama nõnda.
Teie võite loota, et ei tarvitse ja leidub kord midagi
muud. Mind ei päästaks vist seegi, kui saaksin elada oma-
suguste hulgas, sest kõik, keda tean, on noored. Nemad
ning Teie mind paratamatult — selle maailma kombe
kohaselt — kohtleksid ätina ega suudaks uskuda, et meie-
sugused on ajatud. Nõuaksid ehk tõestamist, et ma pole
vana. See ime oleks tehtav muidugi. Kuid ta pole teh-
tav — juuksed muudetavad tumedaks või nagu nooreks —
kui seda on vaja mistahes kombel sõnastatud nõude
pääle. Nõnda ei ole mul kuskile pääsu ja kõige õigem on
lõpetada varsti. Liiatigi on inimesi, kes seda mu tegu
igati takistaksid, ja mul pole midagi hakata päale uue
noorusega. XX s. liigub liiga aeglaselt edasi ja uuski elu
kuluks täpselt seksamaks rassimiseks, milleks on kulunud
mööduv.

Kyllap on muudki, mis Teid «takistab panustamast
kõike». Olete kindlasti veendunud, et inimesel on parata-
matult teatavad instinktid sellest, et ta on inimene. Mina
kahtlen, kas yhtainsatki on. Sest koguni põhilisim —
endasäilitamisinstinkt — on lapsele kasvatatud sisse. Ta
ei karda midagi, kuid teda õpetatakse ennast «hoidma».
Teistega on lugu veel ilmsemalt nõnda. On ehk ainult
kaks instinktiivset hoiakut: tarve syya ja teatav eba-
mugavus tundmatu lärmi puhul. Kõik muud on selle maa-

ilma peibutus inimese aheldamiseks — agressioonitung, seksuaalsus, emaarmastus, auahnus jne — ja ta täieliseks võimetustamiseks. Selle maailma meetod on ypris lihtne. Tõisitatakse, et need tungid on hirmsasti ärarääkimata vägevad ja paratamatult loodusseaduslikud. Aga teisalt täävitatakse, et nei/d/samu tunge, mis on tõstetud troonile, inimene peab ohjeldama. Selle narrimänguga — pimesikuga või hullemaga — kulutatakse inimese elupäevad. Ei päästa mingil kombel «vabamõtlejate» libertinistide credo: ma ei ohjelda neid, kui nad on loodusseaduslikud. Päästab ainult ytlemine: mina võin neid võtta ja jätta, nad on vahendid minu käes nagu kõik muud õpitud oskused, mina teen nendega, mida mina tahan! Siis on inimene juba ka sellelt kyljelt selle maailma pereinimese ega ole enam ori.

Teil on õigus olla kibe kiriku pääle, nagu on olnud paljud Joachim a Fiorest saadik. Ta ei paranda meelt ja läheb nangunii hukka Teie päevil. Ei ainult meil, vaid kogu Euroopas, sest — Teie pole iial näinud, milliseid palverännakulaatu peetakse katoliku kirikuis ja, milline teat-raalsus on protestantliku saksa pastori jumalateenistus. Mõelge siis seepääle, et Teie kohuseks on teha midagi muud paremat, ehkki seegi pole kindlasti veel «Jumala kirik».

Ärge tehke end rahutuks mistahes moel ega mistahes põhjusel. Teie tõeline elu on alles ees ja seega Elugi. Katsuge kujutella, kui «suur õigus» on minul olla rahutu, sest minu elu ja Elu on mööda ja 51. eluaastani on ta olnud yсна tarbetu. Praegu tõepoolest jälle, sest ma pean seisma paigal ja nägema unes seda, mida tean ega ole enam iial võimeline ytlema. Lohutuseks ärgu olgu see, et kellelgi on halvem, vaid see, et Teie aeg on ees, kui teda maldade kasutada.

Tean kyll, et võimatu on võimalik. Tean koguni, mis see olukord on. Tean, mis on ime. Aga siis, kui ta oli, ma polnud valmis teda mahutama, sest ei uskunud enne enam tema võimalikkust, ehkki eluaeg otsa olin oodanud.

Uku Masingu kirjad Vello Salumile

See maailm muidugi ei salli, kui midagi tunnistatakse imeks ja tänatakse. Selle maailma arust on imed syndinud igimuiste ja praegu võivad syndida mujal. Oma läheduses juhtuvale imele nad otsivad muud nimetust või seletust. Väga tahaksid, et minagi teeksin seda ja selle, mille eest olen tänanud Jeesust, nimetaksin valeks ja pimeduseks! Elagu nemad, mina võin surra, sest ma olen Jumalat näinud. Tean, millisel pinnal kord inimesed võivad Elada.

Soovin Teile väga rahulikku meelt, sest kirjutan jälle sellest majast metsas, kus ma kogu päeva pole yhtki inimest näinud, ehkki talud pole kuigi kaugel. Tartus oleksin rahutu nähes kõike, mille alustamine või jätkamine on minu elus juba mõttetu. Nähes inimesi, kes tunnista teise veedavad oma «tegelikkuse» illusioonis kogu elu ja peavad seda koguni sisukaks või vaimukaks või loovaks. Mõelge, et meiesuguseid on olemas ja Teie oma eluajal näete neid veel suure hulga. Mina ei näe kedagi päale nende, keda tean. Ning pean leppima, et ma tõeliselt ei Ela, vaid mäletan Elu ja õigupoolest ei tohiks sedagi. Sest muidugi on kergem sellele, kes Jumala riigis/t/ kihutatud mingisse põrgusse ehk maailma, unustada, et ta Sellest midagi teab.

Olgu Teil lootust ja rõõmu!

19. mail 1964

+Uku+

(Järgneb)

Reti Laanemäe. KAOTUS
(Pehmelakk) 1990

ARVUSTUS

Harald Nielsen. Mürktaimed. Tõlge eesti keelde: Laine Kilk. Eessõna eestikeelsele väljaandele: Heino Noor. Lisamärkused peatüki «Taimedes sisalduvad mürkained» juurde ja kommentaarid: Vello Tohver. Tallinn, Valgus, 1990. 160 lk.

Kirjastuse «Valgus» poolt välja antud Harald Nielsen raamat «Mürktaimed» müügiuletile seisma ei jäänud, vaatamata 45 000-lisele tiraažile. Seda fenomeni võib seletada mitmeti. Esmajoones näiteks inimeste alateadliku sooviga kõikvõimalikest mürkidest ikka ja alati rohkem teavet saada (NB! Ka praktilist!). Kindlasti võib raamatu populaarsust seletada ka taimtoidu järjekordse fetišeerimislainega ning loomulikult teose hea loetavusega. Ütleb ju annotatsiooni, et teos on mõeldud kõigile loodushuvilistele.

Teatud mõttes on raamatul koguni kolm autorit. Lisaks Harald Nielsenile ka Vello Tohver ja Heino Noor. Ülekaalus on siiski taani autori looming, mida alljärgnevalt ka iseloomustaksime. Peab veelkord märkima, et «Mürktaimed» kuulub nii-öelda laiale ringile mõeldud loodusraamatute hulka. Suure lugejaskonna kindlustamiseks on teoses lihtsate vormis ja sõnastuses käsitletud taimemürkide avastamise ja kasutamise ajalugu, põhilisi Euroopas kasvavaid mürktaimi ning mürgitusnähtude meditsiinilist külge. Just lihtsuse arvelt on mõningat lõivu makstud nii botaanilisele kui ka biokeemilis-farmakoloogilisele käsitlusele. Teaduslikus mõttes tõstnuks raamatu väärtust kindlasti ka taimeliikide süstemaatilise kuuluvuse andmine ja detailsem määramistunnuste esitamine või põhjalikumalt kirjutatud peatükk «Taimedes sisalduvad mürkained». Selline lähenemine oleks aga teose muutnud raskemini arusaadavaks ja lugejaskonna omakorda väiksemaks. Tõsistel asjahuvilistel on ju alati võimalus soovi korral lisateavet hankida vastavast erialakirjandusest. Seetõttu väldibki autor raskesti mõistetava liiginformatsiooni esitamist. Raamatul on siiski kindel koht ka teaduskirjanduse vaatevink-

list. Rikkalik toimeainete ja taimemürkide loetelu, mis on seostatud konkreetsete taimeliikidega, võimaldab teost kasutada käsi- raamatuna — muidugi teatud piirides. Seda hõlbustavad ka ladina- ja eestikeelsed aineregistrid. «Mürktaimede» üldhariv väärtus on eeskätt rohkes illustratiivses materjalis, mille trükitehniline teostus meie tingimusi arvestades on piisavalt hea. Mõningad tekstis leiduvad ebatäpsused, enamasti ajaloo valdkonnast, õiendatakse kommentaaride osas ja siin pole mõtet neid üle kordama hakata.

Nüüd ka teiste autorite loomingust, arvestades asjaolu, et ühiste kaante vahele paigutatud informatsioon peab alati moodustama terviku. Heino Noore kirjutatud eessõna seostub raamatu laadiga ning esitab ka lugemissoovituse. Lisaks antakse ka konkreetseid nõuandeid esmaabiks taimemürgituste korral, mida Harald Nielsen eriti ei käsitle.

Mõnevõrra teist laadi on lisamärkuste ja kommentaaride osa, mille autoriks on Vello Tohver. Kahjuks jääb peatüki «Lisamärkused...» läbilugemisel selgusetuks, kellele on see kirjatöö adresseeritud. Vaevalt suudab lihtlugeja, kellel puudub biokeemiline eriharidus, mõista alkaloidide piiritlemist nende biogeneesi lähteühendite alusel (lk 21), saada aru steroidalkaloidi mõistest (lk 23) või enda jaoks lahti mõtestada tüüpilist aglükooni — 17 β -asendis küllastamata laktooniringiga steroidi (lk 25). Naiivne oleks loota, et realugeja saab selle materjali abil midagi põhimõtteliselt selgeks, sest esitatu on äärmiselt kompaktne ja väga keeruka sisuga. Seesuguse informatsiooni jätab lihtlugeja lihtsalt kõrvale. Antud valdkonnas kompetentsetele lugejatele ei paku aga see peatükk mingit oluliselt uutset või tundmatut teavet. Kahjuks lisanduvad raskepärasele informatiivsusele ka otsesed vastandkäsitlelused, mis vähendavad teksti usaldusväärsust. Nii väidetakse lk 23, et solaniin võib koguneda *kartuli mugulais*, viljades ja ka rohelistes osades kuni 0,1%-lises kontsentratsioonis. Lk 158 kinnitab sama autor rõhutatult, et solaniini ei esine *kartuli toiduks tarvitatavas osas*. Mida siis peab lugeja uskuma ja mõistma? Peatükk «Lisamärkused...» koostati nähtavasti eesmärgiga selgitada ja täiendada originaalteksti. Viimane ülesanne on hiilgavalt täidetud, ent liigne teaduslikkus ja raskepärusus viivad selle peatüki teose üldisest struktuurist välja. Pigem on tegu biokeemia õpikuisse sobiva kirjatööga.

Kommentaaride osas muutub häirivaks sage kordamine. Näiteks loetletakse ja iseloomustatakse korduvalt koerapöörirõhu alkaloide lehekülgedel 154, 155 ja 160. Oleks piisanud ühest ammendavast kommentaarist ja hiljem sellele viitamisest.

Pöördudes tagasi üldmulje juurde, mille raamat jättis, tekib üks põhimõtteline küsimus. Miks varustati teos ainult (põhisus) biokeemiliste täiendmärkustega? Arvestades kaasaegse biokeemia kui teadusharu suhtelist universaalsust ning botaanika samaväärselt suuremat regionaalsust, oleks tervitatav olnud eeskätt botaaniline kommentaar. Näiteks Eestis kasvavate mürktaimede ja nende leviku kohta. Seda mõtet jätkates: võinuks pakkuda kommenteerimisvõimalust ka narkoloogile (taimsete meelemürkide probleem); allergoloogile (mürktaimed kui allergeenid) ning farmatseudile (mürktaimed tänapäeva farmaatsia teenistuses). Oleme veendunud, et süsteemsem lähenemine poleks märgatavalt suurendanud raamatu mahtu, kuid tõstnud oluliselt avaldatu väärtust. Teisalt aga oleks teose avaldamisel lihtsalt tõlkeraamatuna, ilma peatükita «Lisamärkused...», säilinud teose sisuline terviklikkus.

Urmas Kokassaar
Mihkel Zilmer

EDITORIAL NOTE

This year's last issue of our journal begins with *The Myth of Progress*, Georg Henrik von Wright's well-known treatise on modernism. The author follows the development of modernity through three stages calling the first of them Classical Modernity, the second Neo-Modernity and the third Late Modernity. He comes to the conclusion that the myth of progress has turned out to be an illusion and belief in it is crumbling. In the next article Lithuanian philosopher Leonidas Donskis shows why and how social myths are born. The precondition for this is the mythological consciousness which ignores the real social existence. The opposite of mythological consciousness is common sense — the principle of constructive existence. The author sees a link between social utopia, mythological consciousness and the monstrosities of the 20th century — the totalitarian and imperialist regimes.

Jaak Kaplinski in his essay *Bolsheviks and mystics* attempts to prove that the roots of Bolshevism may also lie in the depth of Occidental culture. He finds noticeable common traits in radical Christianity and Communism. In both of them the cognition of the world and life is based on the recognition of the irreconcilable controversy between the old and the new world, which in the Communist movement may grow into the theory and practice of world revolution. Although, as the author thinks, Communism in its present form is dead, its spiritual basis still exists if we regard Communism as a particular reli-

Editorial note

gious sect. The Hungarian writer Gyula Illyés's poem *A Sentence about Violence* dates from the time when tanks were used to introduce Communism into Europe.

How can we understand the behaviour of the medieval man? To explain the people's actions, it is not sufficient to know in which circumstances they lived, we must also learn how the people themselves saw or experienced these circumstances. Studies on the history of ideas try to give answers to such questions. In his article *Significance of the history of intellection* Markku Hyrkkänen presents the modern trends in the history of ideas.

The myth of dark Middle Ages is to some extent still rooted in our understanding of history. Historian Margus Laidre reviews the book *The Dynamic Middle Ages* by Michael Nordberg, Doctor of Philosophy from Stockholm, which surely will mitigate this one-dimensional vision. The book includes a lot of less-known facts, especially about everyday life. M. Nordberg considers it wrong to use the same term *the Middle Ages* for a period that lasted a thousand years as its beginning has little in common with its end.

In the present issue we finish the publication of State Controller Karl Soonpää's (1895—1944) diary of 1939—1940, and start with the letters that theologian and poet Uku Masing (1909—1985) sent to Pastor Vello Salum in 1963—1965.

In the section of criticism Urmas Kokassaar and Mihkel Zilmer review Harald Nielsen's book *Poisonous Plants*.

The publication of George Ferguson's *Signs and Symbols in Christian Art* will continue.

The issue ends with the bibliography of the articles published in our journal in 1990.

The Myth of Progress

Georg Henrik von Wright

The author follows the development of modernity through three stages. The first, called by him *Classical Modernity*, was a climate of opinion which, after centuries of struggle, became dominant in the periods of Enlightenment and Romanticism. Its most mature expression it may be said to have found in the philosophy of Immanuel Kant. One of its achievements was to have established the autonomy of the three spheres of knowledge, morals, and art in relation to the heteronomous authorities of Church and State and in relation to one another. With this spirit of autonomy was connected a belief in progress and the gradual perfection of man and society. The author speaks of this as the modern *Myth of Progress*.

After the disillusionments of the First World War modernity resurrected in the movements known as "modernistic" or, in the author's terminology, *Neo-Modernity*.

Their "golden age" were the 1920s. Rapid developments in science and technology has continued to nourish belief in progress through economic growth and democratization of society also in the two or three decades following the relapse into barbarity which led to the Second World War.

With time, however, this predominantly euphoric spirit has given place to what in the paper is called *Late Modernity*. It means a problematization of progressive modernism under the impact of the value-vacuum of a rationalized society and the environmental threats to the future of humanity due to reckless exploitation of natural resources. The *Myth of Progress*, like some other "great tales" characteristic of modernity in its earlier stages, has turned out to be an illusion and belief in the myth is crumbling. The time-perspective is still lacking for deciding whether this sombre and self-critical reflection is a transient crisis in the history of "the modern project" or whether it signals the transcendence of modernity and the dawning of a new "post-modern" era.

*

In the editorial note of Issue 9 we called Karl Popper an American philosopher. Sorry, he is still an English philosopher of Austrian extraction.

ОТ РЕДАКЦИИ

Последний номер нашего журнала в этом году начинается широко известной статьей о модернизме «Миф о прогрессе» Георга Хенрика фон Вригта. Автор выделяет три стадии развития модернизма. Первую он называет классическим модернизмом, вторую — неомодернизмом, третью — поздним модернизмом. Он приходит к заключению, что миф о прогрессе стал иллюзией и вера в него подорвана. Далее литовский философ Леонидас Донкис показывает, почему и как возникают социальные мифы. Предпосылкой их возникновения является отрицающее реального социального бытия мифологическое сознание, которому противостоит здравый смысл как конструктивный принцип бытия. Автор предполагает связь между социальной утопией, мифологическим сознанием и монстрами XX века — тоталитарными и империалистическими режимами.

Ян Каплински пытается доказать в своем эссе «Большевики и мистики», что корни большевизма могут скрываться в глубинах культуры старого света. Он находит общие черты в радикальном христианстве и коммунизме. Мирощущение каждого из них исходит из непримиримости противоречий между старым и новым мирами, что в коммунистическом движении может превратиться в теорию и практику мировой революции. Коммунизм в настоящем своем виде умер, считает автор, но если его рассматривать как своеобразную религиозную секту, то питающая его духовная

почва еще сохранилась. Ко времени, когда коммунизм в Европу приносили на танках, приурочено стихотворение венгерского писателя Дьюла Ийэша «Одно предложение о насилии».

Но как все же понять, скажем, поведение средневекового человека? Для объяснения его деятельности недостаточно нашего знания тех условий, в которых жили изучаемые люди; мы должны прийти к пониманию, какими они сами видели и как воспринимали эти условия. На подобные вопросы пытаются дать ответ исследователи по идейной истории. В статье «Смысл идейной истории» Маркку Хюрккянен знакомит с направлениями идейной истории на уровне общих ее положений.

Миф о темном средневековье в определенной степени до сих пор сохранился в нашем историческом сознании. Несомненно, что смягчит этот односторонний взгляд книга стокгольмского доктора философии Микаэля Нордберга «Динамичное средневековье», которую реферирует историк Маргус Лайдре. Книга содержит много малоизвестных фактов, особенно о бытовых условиях жизни в средневековье. По мнению Нордберга, бессмысленно объединять одним словом «средневековье» тысячелетний период, конец которого мало сочетается с началом.

В настоящем номере мы заканчиваем публикацию дневника Карла Соонпяэ (1895—1944) за 1939—1940 гг.; начинаем опубликование писем теолога и поэта Уку Мазинга (1909—1985), которые адресовались пастору Велло Салуму в период 1963—1965 гг.

В разделе рецензий Урмас Кокассаар и Михкель Цильмер дают обзор книги Харальда Нильсена «Ядовитые растения».

Продолжаем публикацию работы Джорджа Фергюсона «Знаки и символы в христианском искусстве».

Номер заканчивает библиография содержания журнала за 1990 год.

Миф о прогрессе

Георг Хенрик фон Бригт

Автор рассматривает три стадии развития модернизма. Первая стадия, которую он называет классическим модернизмом, сформировалась после столетий борьбы и стала доминирующей в периоды Просвещения и романтизма. Можно сказать, что классический модернизм был в наиболее завершенном виде представлен в философии Канта. Одним из ее достижений было установление автономии сфер познания, морали и искусства по отношению к гетерономному авторитету церкви и государства и в отношениях между собой. С этим духом автономности была связана вера в прогресс и в поступательное развитие человека и общества, что рассматривается автором как современный миф о прогрессе.

Освобождение от иллюзий после первой мировой войны воскресило модернизм в так называемых движениях модернизма или, в терминологии автора, в «неомодернизме». «Золотым веком» неомодернизма стали 1920-ые гг.

Быстрое развитие науки и технологии питали веру в прогресс — через экономический рост и демократизацию общества — на протяжении двух-трех десятилетий после падения в варварство, которое привело к второй мировой войне.

Все же со временем этот предельно эйфорический дух уступил место тому, что в статье называется поздним модернизмом. Он подразумевает сомнения в прогрессивном модернизме и обусловлен вакуумом ценностей разумного общества под влиянием бездумной эксплуатации природных ресурсов, принадлежащих будущему человечеству. Миф о прогрессе, как и многие другие свойственные ранним стадиям развития модернизма «великие легенды», стал иллюзией и вера в миф сломлена. Нет еще достаточной временной перспективы, чтобы оценить: является ли этот мрачный и самокритичный подход исторически приходящим кризисом «модернистских прожектов», или же он означает преодоление модернизма и начало эпохи «постмодернизма».

В редакционной статье 9-го номера Карл Поппер был назван американским философом. Приносим свои извинения. Карл Поппер является английским философом австрийского происхождения.

MÄRGID JA SÜMBOLID
KRISTLIKUS KUNSTIS

George Ferguson

Tõlkinud

Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto

II

Carlo Crivelli
MADONNA LAPSEGA

II peatükk

LILLED, PUUD JA TAIMED

Aednelk. Punane aednelk on puhta armastuse sümbol. Ühe flaami kombe kohaselt kandis pruut oma pulmapäeval nelki, mille peigmees pidi tema juurest üles leidma. Selle kombe tõttu on nelk saanud abielu sümboliks. Sageli on kujutatud noorpaare nelke käes hoidmas.

Akaatsia. Akaatsia on hinge surematuse sümbol.

Alpikann. Ammustest aegadest on see lill olnud pühendatud Neitsi Maarjale. Punane laik lille südames tähistab Maarja ahastusest verd tilkuvat südant. Mõnikord on alpikanni nimetatud ka «veritsevaks nunnaks».

Apelsinipuu. Apelsinipuud peeti puhtuse, vooruslikkuse ja helduse sümboliks. Seetõttu on teda mõnikord kujutatud koos Neitsi Maarjaga. Vahel kujutati pattulangemise stseenis apelsinipuud õunapuu või viigipuu asemel. Kui aga apelsinipuu esineb Paradiisi kujutamisel, siis vihjab ta inimese pattulangemisele ja lunastusele. Valgeid lilli on kasutatud puhtuse sümbolina ja seepärast on ka apelsinipuu valged õied traditsiooniliseks pruudiehteks.

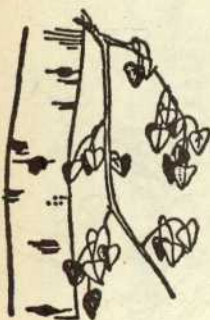
Astelpõõsas (Igihaljas tamm). Astelpõõsas ehk igihaljas tamm on oma okkaliste lehtede tõttu saanud Kristuse okaskrooni sümboliks. Väidetavasti on ta olnud ka Kristuse risti materjaliks, olles seega Kristuse kannatuse sümboliks. Legend pajatab, et kui puud said teada, et Kristusele otsitakse ristipuud, siis otsustasid nad, et ei luba oma puitu sellel eesmärgil

rüvetada, ja kui kirves neid puudutas, pudenesid tuhandeks tükiks. Ainult astelpöösas jäi terveks ja lubas ennast Kristuse kannatuse puuna kasutada. Teda võib tihti leida maalidel, mis kujutavad Püha Hieronymust Kristuse kannatuse üle mõtisklemas, või maalidel Püha Ristija Johannesest, kes tervitas Kristust kui Jumala Talle ja kuulutas seega ette Tema kannatust.

Granaatõun. Kristlikus sümboolikas vihjab granaatõun tavaliselt Kirikule, sest selles viljas moodustavad lugematud seemned ühtse sisemise terviku. Paganlikus mütoloogias oli see Persephone atribuut ja sümboliseeris tema igakevadist tagasipöördumist maa peale. Sellest paganlikust sümboolikast, mis on seotud kevade tuleku ja maa järjekordse noorenemisega, tuleneb granaatõuna teine sümboolne tähendus kristlikus kunstis: lootus surematusele ja ülestõusmisele. Loendamatu seemnete tõttu oli granaatõun ka viljakuse sümbol.

Haab. Haava kohta on olemas kaks muistset legendi. Üks neist jutustab, et Kristuse rist tehti haavapuust ja kui puu ise aru sai, milleks teda kasutati, hakkasid ta lehed õudusest värisema ja teevad seda siiani. Teine legend pajatab, et kui Kristus ristil suri, siis kummardasid kõik puud leinas maani, välja arvatud haab. Haavapuul patuse uhkuse ja kõrkuse pärast mõisteti ta lehed igavesti värisema.

Hobumadar. See madal taim on oma ingliskeelse nimetuse³ saanud ühest legendist, mille järgi mõned tema tükid olevat segunenud õlgedega söimes, kuhu asetati äsja sündinud Jeesuslaps.

³ *Lady's bed-straw* — Neitsi Maarja voodiõled.

Hüatsint. Hüatsinti on mõnikord peetud kristliku ettenägelikkuse, hingerahu ja Taeva järele igatsemise sümboliks. See tähendus tuleneb paganlikust mütoloo- giast, kus leidub legend kaunist noorukist Hyakinthosest, kelle Apollon ketast heites kogemata tappis. Apolloni soovi kohaselt tärkas nooruki verest lill — hüatsint.

Iisai-puu. Matteuse evangeeliumil põhi- nevat Kristuse genealoogiat on sageli kujutatud puuna, mis võrsub Taaveti isast Iisaiist ja kannab paljusid Kristuse esivanemaid nagu oma vilju. Tavaliselt on selle puu tipus kujutatud Neitsi Maar- jat, kes hoiab kätel Jumala Poega. Selline Iisai-puu kujutamine põhineb Jesaja ette- kuulutusel: «Aga Iisai kannust tõuseb vitsuke ja võsu tema juurtest kannab vilja! Ja tema peal hingab Jehoova Vaim [- - -]» (Js 11 : 1—2). Traditsioon kujutada sellel puul ristilöödud Kristust pärineb keskajast, mil usuti, et surnud elupuu võib ainult sel juhul taaselustuda, kui talle poogitakse külge ristilöödud Kristus, kes taaselustab selle puu oma verega. Neitsi Maarja kujutamine Iisai-puu ladvas vii- tab tema patuta eostusele. Vahel on puu asemel kasutatud viinamarjapõõsast, mis on euharistlik sümbol.

Iisop. See üksildastes paikades kivide vahel kasvav taim on alandlikkuse ja patukahetsuse sümbol. Oma puhastava toime tõttu on iisop ka tagasivõidetud süütuse, seega ristimise sümbol. «Puhasta mind patust iisopiga, et ma saaksin puh- taks; uha mind, siis ma lähen valgemaks kui lumi!» (L 51 : 9.)

Jalakas. Jalakas viitab elu auväarsusele. Tema jõuline kasvamine ja mitmesse suunda sirguvad oksaharud sümboliseeri- vad jõudu, mille vagad saavad oma usust Pühakirja.

Jasmiin. Jasmiini õite valge värvuse ja magusa lõhna tõttu on temast saanud Neitsi Maarja sümbol. Teisejärgulises tähenduses võib ta tähistada graatsiat, elegantsi ja armastusväärsust.

Kannike. Kannike on alandlikkuse sümbol. Püha Bernard iseloomustab Neitsi Maarjat kui «alandlikku kannikest». Kannikest kasutati ka inimkuju võtnud Jumalapoja alandlikkuse tähistamiseks. Valged kannikesed on Püha Fina atribuudiks, kelle kalm olevat nende lilledega kattunud. (Vt ka *Maasikas*.)

Kastan. Kastanimuna on okastega ümbritsetud, kuid samas need ei vigasta teda. Seetõttu on kastan vooruslikkuse sümbol, see omadus tähendab võitu lihahimude üle, mida sümboliseerivad okkad.

Kirikakar. 15. sajandi lõpupoole hakati kirikakart kasutama maalidel «Jeesuslapse kummardamine» Tema süütuse sümbolina. Ilmselt peeti kirikakra armsat lihtsust paremaks sümboliks Tema süütusele, kui seda on sihvakas ja suursugune liilia.

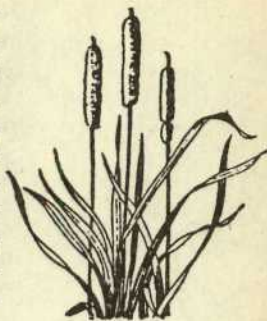

Kirss. Kirsipuu punane ja magus vili sümboliseerib meeldivat iseloomu, mis tuleneb headest tegudest. Samuti on kirssi sageli nimetatud paradiisiviljaks. Kirss Jeesuslapse käes viitab õnnistatute rõõmudele.

Kurekell. Selle lille kuju sarnanevat valge tuviga ja seetõttu on teda kasutatud Püha Vaimu sümbolina. Kurekella ingliskeelne nimetus *columbine* tuleneb ladinakeelsest sõnast *columba*, mis tähendab tuvi. Kurekella seitse õit sümboliseerivad Püha Vaimu seitset andi, mis on kirjas Jesaja ettekuulutuses: «Ja tema peal hingab Jehoova Vaim, tarkuse ja mõistuse Vaim, nõu ja väe Vaim, Jehoova tundmise ja kartuse Vaim!» (Js 11 : 2.)

Kõrkjas. Kõrkjas on vee lähedal tihedate puhmastena kasvav vähenõudlik taim. Nende omaduste tõttu on ta saanud kõikide lihtsat elu elavate usklike sümboliks, kes järgivad Kiriku kui eluvee allika õpetust. Seda tõlgendust toetab ka lõik Iiobi raamatust (8 : 11): «Kas kõrkjas kasvab seal, kus pole muda, või sirgub pilliroog ilma veeta?». Et Mooses leiti lapsena kõrkjatest (Moosest peeti Kristuse eelkäijaks), siis on kõrkjaid hakatud seostama kohaga, kust tuleb päästmine.

Küpress. Juba paganlikel aegadel seostati küpressi surmaga. Teda võib leida paljudel paganlikel ja kristlikel kalmistutel. Paljudel kristlikel hauakividel võib näha küpressi kujutist. Küpressi seostamiseks surmaga on mitu põhjust, näiteks tume lehestik ja see, et maharaiutud küpress ei aja iialgi uusi võsusi.

Liilia. Puhtuse sümbolina on liilia saanud Neitsi Maarja lilleks. Algselt kasutati liiliat kristlikus sümbolikas pühakneitsite atribuudina. Okastaimede keskel kujutatud liilia on saanud Maarja patuta eostuse sümboliks, kes säilitas puhtuse ka maailma pattude keskel. Ühte sündmust Maarja elust — ettekuulutust — on liiliaga eriliselt seostatud. Paljudel renessansimaalidel, mis kujutavad Maarjale kuulutamist, hoiab peangel Gabriel liiliat käes või asub liilia vaasis Maarja ja kuulutava inglil vahel. Ilmselt seetõttu on saanud liilia ka peangel Gabrieli atribuudiks.

Mõnikord on Jeesuslast kujutatud pühakule liiliakimpu ulatamas. Sel juhul sümboliseerib liilia kõlbelist puhtust. Kõlbelise puhtuse sümbolina on liilia paljude pühakute atribuudiks nagu Püha Dominicus, Püha Franciscus, Padua Püha Antonius, Püha Clara ja Püha Joosep.

Vapiliilia (*Fleur-de-lis*) on kuninga-
võimu sümbol. Kuningas Chlodovech valis
vapiliilia oma sümboliks pärast puhastu-
mist ristimise läbi ja sellest ajast alates
on see Prantsuse kuningate vapil. Seetõttu
on see lill ka prantsuse kuningliku pere-
konna liikmete, Prantsuse Püha Louis' ja
Toulouse'i Püha Louis' atribuudiks. Vapi-
liilia on ka Firenze linna vapil. Kuning-
likkuse atribuudina esineb vapiliilia
sageli kuningatest pühakute kroonidel ja
skeptritel ning teda on kasutatud Neitsi
Maarja kui Taevase Kuninganna kujuta-
misel.

Loorber. Loorber sümboliseerib võitu, iga-
vikku ja kõlbelist puhtust. Antiikajal
krooniti võistluste võitjaid loorberipär-
jaga, mida Paulus vastandab igavesele
pärjale, millega kroonitakse võidukaid
kristlasi (1 Ko 9: 24—27). Lisades sellele
veel tõsiasja, et loorberilehed ei närtsi
kunagi ja säilitavad oma roheluse, saab
mõistetavaks, miks loorberist sai igaviku
sümbol. Loorberi seos vooruslikkusega
pärineb ilmselt paganlikust sümboolikast,
mille kohaselt loorberipärjaga pühitseti
Vesta neitseid, kes töötasid terve elu olla
vooruslikud.

Luuderohi. Sümboolikas on luuderohu
alati seostatud surma ja surematusega.
Igihalja taimena on ta truuduse ja igavese
elu sümbol.

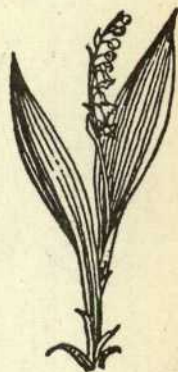
Oma toe külge klammerdub luuderohi
on ka ustavuse ja igavese armastuse
sümbol.

Maasikas. Maasikas sümboliseerib täius-
likku õiglust või õiglast inimest, kelle
viljadeks on heated. Kujutatuna koos
lilledel ja teiste viljadega sümboliseerib
maasikas õiglase inimese heategusid või
vaimuvilju. Seetõttu on mõistetav, miks

mõnikord kujutatakse Neitsi Maarjat rüüs, mida kaunistavad maasikakobarad. Vahel on maasikaid kujutatud koos kanikestega, mis viitavad sellele, et tõeliselt vaimsed inimesed on alati alandlikud.

Maikelluke. Maikelluke on üks aasta esimestest lilledest, andes märku kevade saabumisest. Seetõttu on ta saanud Kristuse tulemise sümboliks. Oma valgete õite ja magusa lõhna tõttu on ta ka Neitsi Maarja sümbol, eriti tema patuta eostuse sümbol. Viimati mainitud tähendus tuleneb Ülemlaulust (2: 1): «Mina olen Saaroni liilia, orgude lilleke!» (Orgude lilleke = maikelluke.)

Mandlipuu. Mandlipuu on jumaliku soosingu või heakskiidu sümbol. See sümbolne tähendus tuleneb Moosese neljandast raamatust (17: 16—23), kus jutustatakse, kuidas Aaron valiti Jehoova preestriks, sest tema kepp läks imekombel õide: «[- - -] vaata siis haljendas Aaroni kepp, mis kuulus Leevi kojale, olles ajanud võsusid ja puhkenud õitsetele ning kasvatanud küpseid mandleid!» Selle Pühakirja lõigu alusel on mandel saanud ka Neitsi Maarja sümboliks. (Vt *Mandorla*, XI ptk.)

Moon. Moon on viljakuse, une, võhikluse, ekstravagantsuse ja ükskõiksuse sümbol. Vahel on mooni tema veripunase värvi ja une- ning surmatähenduse tõttu seostatud Kristuse kannatusega.

Murakas. Usuti, et põlev põõsas, milles Issanda ingel ilmus Moosesele, oli murakas: «[- - -]põõsas põles tules, aga [- - -]põõsas ei põlenud ära!» (2 Mo 3: 2.)⁴ Murakast on saanud Neitsi Maarja puhtuse

⁴ Eestikeelses Piiblis kasutatakse siinkohal kibuvitsapõõsast. *Tlk.*

sümbol; tema talus jumaliku armastuse leeki, kuid siiski ei saanud oma kire läbi hukka.

Mürt. Igihaljast mürti on ammustest aegadest saadik kasutatud armastuse sümbolina. Rooma mütoloogias oli mürt pühendatud armastusjumalanna Venusele. Kristlikus sümboolikas vihjab mürt paganatele, kelle Kristus ristiuku pööras. Selline tõlgendus põhineb Sakarja raamatul (1 : 8): «Mul oli öösel nägemus, ja vaata, üks mees ratsutas punase hobuse seljas! Siis ta seisatas sügavikus olevate mürdipuude keskel ja tema järele tulid punased, võigud ja valged hobused.» Seda lõiku tõlgendati kui Kristuse ilmumist mehena, kes ratsutab punasel hobusel paganate keskel ja keda saadavad märt-rid ja usutunnistajad.

Nartsiss. Nartsiss sümboliseerib enese-armastust, külmust, isekust ja ükskõiksust. See sümboolne tähendus pärineb kreeka legendist nooruk Narkissose kohta, kes iseenda peegelpilti vees nähes sellesse armus ja seda emmata püüdes uppus. Pärast surma muutus noormees lilleks — nartsissiks.

See lill esineb mõnikord maalidel Maarja kuulutusest või Paradiisist, et näidata jumaliku armastuse, ohverduse ning igavese elu võitu surma, isekuse ja patu üle.

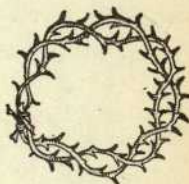
Nisu. Nisu on kasutatud maa helduse sümbolina, aga seoses Püha Kommuniiooniga sümboliseerib ta armulaualeiba. (Vt *Viljatera.*)

Nulg (Kuusk). Nulg sümboliseerib Jumalast äravalituid, kes põlgavad madalaid kirgi. Samuti sümboliseerib ta inimesi, kes paistavad silma kannatlikkusega.

Ohakas. Ohakas on maise mure ja patu sümbol, sest Jumal needis Aadamat järgmiste sõnadega: «[---] siis olgu maapind neetud sinu üleastumise pärast! Vaevaga pead sa sellest sööma kogu eluaja! Ta peab sulle kasvatama kibuvitsu ja ohakaid, ja põllutaimed olgu sulle toiduks!» (1 Mo 3:17—18.) Ohakas on okkiline taim ja seetõttu on ta saanud ka üheks Kristuse kannatuse ja eriti Tema okaskrooniga kroonimise sümboliks. (Vt *Okaspõõsas*.)

Okaspõõsas. Okaspõõsad ja okkalised oksad sümboliseerivad muret, kannatust ja pattu. Aquino Püha Thomase järgi sümboliseerivad okaspõõsad väiksemaid patte ja kasvavad kibuvitsad või murakad suuremaid. Okaskroon, millega sõjamehed kroonisid Kristust enne ristilöömist, parodeeris Rooma keisrite pidulikku kroonimist roosipärjaga. Preestrite tonsuur on aupaklik vihje sellele okaskroonile.

Kui mõnd pühakut on kujutatud okaskrooniga, siis sümboliseerib see tema martüüriumi. Sageli kujutatakse Siena Püha Katariinat stigmade ja okaskrooniga, mille ta olevat vastu võtnud Kristuselt eneselt.

Paju. Paju säilitab elujõu ja kasvab edasi, ükskõik kui palju tema oksa ka lõigatakse. Seetõttu sümboliseerib ta Kristuse evangeeliumi, mis säilitab oma terviklikkuse, ükskõik kui laialt teda maailma rahvaste seas ka levitatakse.

Palm. Roomlastel oli palmioks traditsiooniline võidu sümbol. See tähendus kandus üle kristlikku sümboolikasse, kus kasutati palmioksa, et sümboliseerida märtri võitu surma üle. Märtreid kujutatakse tihti koos palmioksaga, mis esineb koos mar-

tüüriumi vahenditega või asendab neid. Tihti kujutatakse Kristust palmioksa kandmas, mis sümboliseerib Tema võitu surma ja patu üle. Sagedamini on palmioks seostatud Tema võiduka saabumisega Jeruusalemma. «Järgmisel päeval, kui palju rahvast, kes oli tulnud pühi pidama, kuulis, et Jeesus tuleb Jeruusalemma, võtsid nad palmipuude oksid ja läksid välja temale vastu ning hüüdsid: «Hosianna, õnnistatud olgu, kes tuleb Issanda nimel, Iisraeli kuningas!»» (Jk 12: 12—13.)

Palmipuust kepp on Püha Christophorse atribuut, kes legendi järgi juuris välja palmipuu, et see oleks talle toeks tema rännakutel. Kui ta oli Kristuse üle jõe kandnud, torkas ta oma kepi maasse ning see võttis juured alla ja hakkas vilja kandma. Palmilehtedest rüü on eremiit Püha Pauluse atribuut.

Pilliroog. Pilliroog on üks Kristuse kannatuse sümbolitest, sest Kristusele pakuti ristil äädikas niisutatud käsna just pilliroost kepi otsast. Seetõttu sümboliseerib ta suuruse alandamist. Pilliroogu on kasutatud ka nende sümboliseerimiseks, kes elunevad armuvoogude kallastel. Väike rist, mida kannab Püha Ristija Johannes, on tavaliselt tehtud pilliroost.

Pirn. Pirn esineb sageli koos lihakssaanud Jeesuslapsega, viidates Tema armastusele inimkonna vastu.

Plaatan. Plaatan on oma laiuvate ja kõrgusesse pürgivate okstega saanud ligimesearmastuse, iseloomukindluse ja moraalse üleoleku sümboliks. Kitsamalt võttes sümboliseerib ta Kristuse halastust.

Ploom. Ploom sümboliseerib truudust ja sõltumatust. Sellele vaatamata kasutati renessansimaalidel teda kõige sagedamini dekoratiivsetel eesmärkidel.

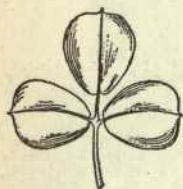
Pudelkõrvits (Kiikajonipuu). Pudelkõrvits on silmapaistval kohal Joonas loos. Ja see-tõttu on pudelkõrvits saanud Kristuse ülestõusmise sümboliks (Jn 4). Kui pudelkõrvits on Kristuse ülestõusmise süm-bolina maalitud koos õunaga, siis on ta vastandiks õunale, mis sümboliseerib kurjust ja surma. Pudelkõrvitsat kasuta-sid palverändurid sageli veehoidmise pudelina (s. o kalebassina). Ta on Püha Jakoobus Vanema ja peaingel Rafaeli atribuut. Vahel on pudelkõrvitsaga kuju-tatud ka Kristust, kes on riietunud palve-ränduri riietesse ja ühinenud kahe apost-liga nende teel Emmausesse. Maalidel sarnaneb pudelkõrvits sageli kurgiga.

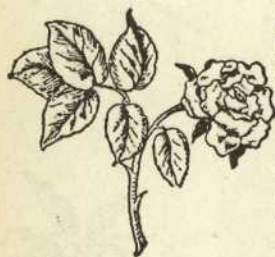
Puu. Puul on kristlikus sümboolikas olnud tähtis osa. Üldjuhul on puu elu või surma sümbol, sõltuvalt sellest, kas teda on kujutatud tugeva ja õitsvana või halvasti hooldatuna ja kiratsevana. Esimene Moo-sese raamat kirjeldab, kuidas Jumal lõi Eedeni aia (1 Mo 2:9): «Ja Jehoova Jumal laskis, maast tõusta kõiksugu puid, mis armsad olid pealtnäha ja milledest hea oli süüa, ja elupuu keset aeda, ning hea ja kurja tundmise puu.» Järgnevalt jutus-tatakse loomisloos sellest, kuidas Aadama osasaamine hea ja kurja tundmise puu viljast põhjustas inimese pattulangemise. On olemas legend sellest, et peale Aadama surma soovitas peaingel Miikael Eeval ühe oksa hea ja kurja tundmise puust Aadama hauale istutada. Sellest oksast kasvas puu, mille Saalomon tõi templiaeda, kuid et seda vaja ei läinud, siis visati see Bethesda tiiki. Ja see puu jäi sinna seni-kauaks, kuni ta lõpuks välja võeti, et tast Kristusele risti valmistada. (Vt Saalomon ja Seeba kuninganna, V ptk.)

Õitsvat puud on kasutatud Püha Zenobiuse atribuudina, sest vastavalt

legendile puhkes üks kuivanud puu sur-
nud pühaku käe puudutusest taas õitsele.

Ristik. Kolmeleheline ristik on ilmne Kolmainsuse sümbol. Legendi järgi võrdles Püha Patrick Iirimaal jutlustades Kolmainsust ristiku lehega ja seetõttu on ristikuleht saanud Iirimaa embleemiks.

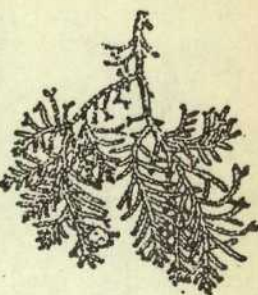

Roos. Vanas Roomas oli roos traditsiooniliselt võidu, uhkuse ja võiduka armastuse sümbol. Roos oli armastusejumalanna Venuse lill.

Kristlikus sümboolikas on punane roos märterluse, valge aga puhtuse sümbol. Seda tähendust on kasutatud juba varakristlikest aegadest saadik. Püha Ambrosius jutustab, kuidas roos sai endale okkad. Enne maapealseks lilleks saamist kasvas roos Paradiisi ilma okasteta. Alles pärast inimese pattulangemist sai roos endale okkad, et inimesele meelde tuletada tema patte ja Jumala armust ilmajäämist; ning samas meenutada talle oma meeldiva lõhna ja iluga Paradiisi toredust. Võib-olla just selle legendi tõttu nimetatakse Neitsi Maarjat «okasteta roosiks», sest pärimuse järgi oli ta vabastatud pärispatu mõjudest. Renessansikunstis vihjab roosivanik sageli Püha Neitsi roosipärjale (vt *Roosipärg*, XIII ptk). Roosipärjad, mida sageli kannavad inglid, pühakud ja taevasesse õndsusesse jõudnud inimesed, sümboliseerivad taevalikku rõõmu.

Väga vana, paavst Gregorius I aegadesse ulatuva kombe kohaselt on paavsti poolt kuldse roosi saatmine väljapaistvatele inimestele erilise paavstliku soosingu märgiks. Põlletäis roose on Ungari Püha Eliisabeti atribuudiks, ning korv õunte ja roosidega on Kapadookia Püha Dorothea atribuudiks.

Seeder. Seeder, eriti Liibanoni seeder, on Kristuse sümbol: «[---] tema on kujult Liibanoni sarnane, otsekui valitud seederid!» (Ül 5:15.) Seedri suursuguse kaju tõttu peeti teda ilu ja majesteetlikkuse näiteks. Prohvet Hesekiel kasutas seedrit Messia ja Tema riigi sümbolina: «[---] aga mina ise võtan kõrge seedri ladvast ja istutan [---] kõrgele ja järsule mäele!» (Hs 17:22.)

Sidrun. Sidrun on truu armastuse sümbol ja seetõttu on teda sageli seostatud Neitsi Maarjaga.

Sõnajalg. Sõnajalg peidab oma graatsilisust, ilu ja õrnust varjulistes metsatihnikutes, mistõttu selle taime ilu on nähtav vaid kõige püsivamatele ja ausamatele otsijatele. Seetõttu sümboliseerib ta üksildust, alandlikkust, avameelsust ja siirust.

Tamm. Tamme austati juba keldi druiidide kultuses kaua enne kristlust. Paganliku ebausua tõttu kandus sügav austus tamme vastu üle ka kristlusesse ja sai seal Kristuse või Neitsi Maarja sümboliks. Tamm oli üks paljudest puuliikidest, mis olevat olnud Kristuse ristipuu materjaliks. (Vt *Astelpõõsas*, *Haab*.)

Tugevuse ja vastupidavuse tõttu on tamm ka kindla usu ja vooruse sümbol, samuti sümboliseerib ta kristlaste suurt vastupanuvõimet halbadele oludele ja raskustele.

Teeleht. Teeleht, mida võib renessansimaalidel tihti kohata, on tavaline ja silmapaistmatu taim, mis kasvab teede ja jalgradade ääres. Ta sümboliseerib paljude Kristuse poole püüdjate poolt «hästi sissetallatud rada».

Viigipuu. Viigipuud on mõnikord kasutatud õunapuu asemel, et kujutada hea ja kurja tundmise puud Eedeni aias. Viigipuu leht esineb pattulangemise loos: «Siis nende mõlemate silmad läksid lahti ja nad tundsid endid alasti olevat, ja nad õmblesid viigilehti kokku ning tegid enesetele põlled.» (1 Mo 3:7.) Selle legendi tõttu on viigipuust saanud himu sümbol. Oma vilja seemnerohkuse tõttu on ta saanud ka viljakuse sümboliks.

Viinapuu. Viinapuu on üks märkimisväärsemaid sümboleid Piiblis. Teda kasutati Jumala ja Tema rahva vahelise suhte väljendamiseks. Sageli vihjab viinapuu viinamäele, kaitstud paigale, kus Jumala lapsed (viinapuud) kasvavad Jumala (Viinamäe Hoidja) käe all: «Sest Iisraeli sugu on vägede Jehoova viinamägi ja Juuda mehed tema lemmikistandik! [---]» (Js 5:7). Viinapuud kasutati Jumala Kiriku sümbolina, milles ainsana eksisteerib see suhe.

Vastavalt Kristuse sõnadele, mis rõhutavad inimese ja Jumala uut suhet Tema kaudu, on viinapuu ka Kristuse sümbol: «Mina olen tõeline viinapuu ja minu Isa on viinamäe aednik. [---] Mina olen viinapuu, teie olete oksad; kes jääb minusse ja mina temasse, see kannab palju vilja; sest ilma minuta ei või te midagi teha! [---] Selles on minu Isa austatud, et te kannate palju vilja ja osute minu jüngriteks.» (Jh 15:1, 5, 8.)

Viinamarjad. Viinamarjakobaraid koos viljapeadega on mõnikord kasutatud Püha Kommuniooni leiva ja veini sümbolina. Üldiselt on viinamari nagu armulauaveingi Kristuse vere sümbol. Pildid viinamarjakasvatavate tööst viinamäel viitasid mõnikord tublide kristlaste tööle Issanda viinamäel. Viinapuud või selle lehte kasu-

tati Önnistaja kui «tõelise viinapuu» sümbolina.

Viljad. Vilju on sageli kasutatud Vaimu kaheteistkümne vilja sümbolina: armastus, rõõm, rahu, pikk meel, lahkus, heatahtlikkus, ustavus, tasadus, kasinus, püsivus, tagasihoidlikkus ja karskus.

Viljatera. Nisu kui hästi tuntud euharistlikku sümbolit kasutati vihjena Kristuse inimlikule loomusele. Selline tõlgendus tuleneb Johannese evangeeliumist (12 : 24): «Tõesti, tõesti ma ütlen teile: kui nisuiava ei kuku mullasse ega sure, jääb ta üks; aga kui ta sureb, siis ta kannab palju vilja!» Viljapäid ja viinamarjakobaraid on mõnikord kasutatud sümboliseerimaks Püha Kommuniooni leiba ja veini.

Virsik. Virsik on voorusliku vaikimise ning voorusliku südame ja keele sümbol. Vahel esineb ta Neitsi Maarjat ja Jeesuslast kujutatavatel piltidel õuna asemel, sümboliseerides lunastuse vilja.

Võhumõök. Võhumõök, mis Neitsi Maarja lillena on liilia rivaal, ilmus religioossesse sümboolikasse esmakordselt varastes flaami meistrite töödes, esinedes koos liiliaga või isegi asendades teda piltidel Neitsi Maarjast. Et selle lille nimes esineb sõna «mõök», siis seostatakse seda lille valuga Kristuse kannatuse pärast, mis lõikab nagu mõök Neitsi Maarja südamesse. Hispaania kunstnikud võtsid võhumõõga kasutusele Taevase kuninganna ja ka Maarja patuta eostuse atribuudina. (Vt *Liilia*.)

Võilill. Ühena «mõrudest taimedest» kasutati võilille Kristuse kannatuse sümbolina ja sellises tähenduses esineb ta sageli maalidel Jeesuslapsega Madonnast ja Kristuse ristilöömisest teiste lillede seas.

Võorasema. Kuigi võorasema kujutati renessansikunstis harva, on ta mälestamise ja mõtisklemise sümbol.

Õlipuu. Õlipuu on tõeliselt piibellik puu, «täis küllust», mis annab suurel hulgal õli. See külluslik saak sümboliseerib Jumala suurt heldust oma laste suhtes. «Ükskord läksid puud võidma enestele kuningat. Nad ütlesid õlipuuale: «Ole meile kuningaks!» Aga õlipuu vastas neile: «Kas peaksin loobuma oma õlist, mille pärast mind kiidavad Jumalad ja inimesed [---]?»» (Ko 9 : 8—9.)

Õlipuu oksa on alati peetud rahu sümboliks ja seetõttu esineb ta sageli allegoorilistel pildidel Rahust. Me teame, et veeuputuse ajal läkitas Noa tuvi kuiva maad otsima: «Ja õhtul tuli tuvi tema juurde, ja vaata, tal oli nokas haljas õlipuu leht! Siis Noa mõistis, et vesi oli maa pealt kahanenud» (1 Mo 8 : 11). Selles lõigus sümboliseerib õlipuu oksa rahu, mille Jumal sõlmis inimestega. Õlipuu oksa nokas kandvat tuvi on sageli kasutatud sümboliseerimaks seda, et surnute hinged on lahkunud Jumala rahus. Rahu märgina toob peangel Gabriel õlipuu oksa Neitsi Maarjale kuulutamist kujutataval maalidel. Eriti tihti kasutasid seda sümbolikat Siena koolkonna kunstnikud, soovides vältida tavapärase Maarjale kuulutamise sümboli — liilia kasutamist, sest see oli Firenze, Siena põlise vaenlase vapol.

Õun (Õunapuu). Ladinä keeles tähendab sõna «malum» nii õuna kui pahet (kurja). Ilmselt seetõttu on tekkinud legend, et just õunapuu oli Eedeni aias hea ja kurja tundmise puu, mille vilju Aadamal ja Eeval oli keelatud süüa (1 Mo 3 : 3). Pildidel, mis kujutavad madu Eedeni aias Eevat ahvatlemas, on tihti kujutatud

Eevat õunaga, mida ta pakub Aadamale. Õun võib sümboliseerida ka Uut Aadamat, Kristust, kes võttis enda kanda inimeste patukoorma. Seetõttu tähistab õun Aadama käes pattu, Kristuse käes aga sümboliseerib ta lunastuse vilja. See tõlgendus põhineb Ülemlaulul (2 : 3): «Otsekui õunapuud metsa puude keskel, nõnda on mu kallim noorte meeste keskel! Tema varjus ma igatsen istuda ja tema vili on mu suulaele magus!». Seda lõiku on käsitatud kui otsest vihjet Kristusele.

Nii nagu Kristus on Uus Adam, nii on Neitsi Maarjat peetud uueks Eevaks ja ka tema käes tähistab õun lunastust. Kolm õuna on Püha Dorothea atribuudiks.

Äiakas. Äiakas on tavaline umbrohi, mis sageli levib põldudel ja seguneb külvatud viljaga. Ta sümboliseerib Kiriku heale põllule tungivat pahelisust: «Siis kasvatagu ta nisu asemel kibuvitsu ja odra asemel äiakaid⁵!» (Ii 31 : 40.)

Ülane. Paganlikus mütoloogias oli ülane kurbuse ja surma sümbol. See tähendus tulenes legendist Adonise kohta, kes olivat surnud valgetest ülastest voodis, mis seejärel värvusid punaseks. Kristlikus sümboolikas tähistab ülane haigust. Ülast võib kohata Kristuse ristilöömise stseenides ja samuti piltidel Neitsi Maarjast, kus ülased vihjavad tema kurbusele Kristuse kannatuse pärast. Punased laigud ülase kroonlehtedel sümboliseerivad Kristuse verd, sest räägitakse, et ristilöömise õhtul tärkasid Kolgatal ülased. Kiriku algpäevil kasutati selle taime kolmiklehte Kolmainsuse sümbolina.

⁵ Eestikeelses Piiblis õngi «äiaka» asemel «umbrohi». Tlk.

III peatükk

TAEVAS JA MAA

Aed. Suletud (s. t tara või müüri­ga ümbritsetud) rohuaed on Neitsi Maarja patuta eostuse sümbol. See sümbol on laenatud Ülemlaulust (4 : 12): «Suletud rohuaed on mu õeke, mu pruut! Suletud rohuaed, pitseriga kinni pandud allikas!»

Aeg. Renessansikunstis esindas aja personifikatsiooni — Isa Aega — tavaliselt tiivuline alasti inimkuju. Tema kõige sagedasemad atribuudid on vikat või sirp, kuid mõnikord on nende asemel liivakell, sodiaak või oma saba hammustav madu või lohe. Isa Aja ääretu vanaduse rõhutamiseks on teda sageli kujutatud karkudel.

Allikas. Allikas on üheks Neitsi Maarja atribuudiks, keda peeti «eluvee allikaks». See tõlgendus põhineb tuntud lõigul Ülemlaulust (4 : 12), ja lõigul Lauludest, mis kõlab nii: «Sest sinu juures on eluallikas, sinu valguses me näeme valgust!» (36 : 10.) Allikas on ka Püha Clemensi atribuudiks, kes ime läbi leidis kõrbes oma järgijatele vett.

Elevandiluu. Elevandiluu on kaks välja­paistvat omadust: valge värvus ja kõvatus. Nende omaduste tõttu on elevandiluu puhtuse ja moraalse kindluse sümboliks. Mõnel puhul on elevandiluu Kristuse sümbol, viidates Tema keha riknematu­sele hauas. Tõenäoliselt seetõttu pandi alus tavale nikerdada krutsifikse elevandi­luust.

Hõbe. Et hõbe on valem ja tule abil puhastatud väärismetall, on ta saanud puhtuse ja kasinuse sümboliks. Hõbe on

ka evangelisti kõneosavuse sümbol. See sümbolika põhineb Lauludel (12:7), kus on öeldud: «Jehoova kõned on puhtad kõned, need on hõbe, mis töökojas sulatatult maha jookseb ja seitsmekordselt on puhastatud!» (Vt ka *Mündid ja Raha*, XIV ptk.)

Ida. Ida kui ilmakaar, kust tõuseb päike, sümboliseerib Kristust — Universumi Päikest.

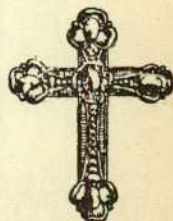
Jõed. Muistse pärimuse järgi oli neli püha jõge: Piison, Giihon, Tigris ja Eufrat. Usuti, et need on neli paradiisijõge, mis voolavad välja ühest kaljust ja seetõttu kasutati neid Kristusest lähtuva evangeliumi sümbolina.

Kaev. Kaev või allikas on ristimise, elu ja taassünni sümbol. Voolav allikas sümboliseerib igavese elu voolu. Pitseeritud kaev või allikas on Maarja neitsilikkuse sümbol. (Vt ka *Allikas*.)

Kaljud. Kaljud on Issanda sümbol. See tähendus tuleneb loost Moosesega, kes jootis oma janust rahvast, lüües kepiga vastu kaljut, millest purskus välja veenire. Sageli on viidatud Kristusele kui Kaljule, millest voolavad välja Tema evangeeliumi puhtad jõed. Ka Pühale Peetrusele on viidatud kui kaljule — Kiriku nurgakivile, sest Kristus väitis: «[- - -] sina oled Peetrus ja sellele kaljule ma ehitan oma koguduse [- - -]» (Mt 16:18.)

Karbunkul (Punane granaatkivi). Karbunkuli sügav veripunane värv tähistab verd ja kannatamist, seetõttu on seda vääriskivi peetud Kristuse kannatuse ja märtrisurma sümboliks. Vahel on rist kaunistatud viie karbunkuliga, mis sümboliseeri-

vad viit haava, mis Kristus sai ristilöömisel.

Kivid. Kivid on vankumatuse sümbolid. Neid on kasutatud aga ka Püha Stefanuse atribuudina, kes visati kividega surnuks. Sageli on Püha Hieronymust kujutatud palvetamise ajal endale kiviga vastu rinda tagumas.

Koit. Koit on Kristuse vere sümbol. Tema vere valamise läbi võideti patupimedus ja igavese lunastuse koidik täitis maailma valgusega. Selle tähenduse tõttu on Kristus mõnikord rüütatud ülestõusmist kujutavatel maalidel koidiku roosasse. Koit on ka Kristuse tulemise (s. t. adventi) sümbol.

Korall. Koralli kasutati kui kaitsevahendit «kurja silma» vastu ja seetõttu riputati see tavaliselt lastele kaela. Piltidel Jeesuslapsel tähistab ta kaitset kurja eest.

Kuld. Väärismetall kulda on kasutatud, et sümboliseerida puhast valgust — taevast elementi, milles elab Jumal. Teda on kasutatud ka maise rikkuse ja ebajumalakummardamise sümbolina. See põhineb lool Aaronist (2 Mo 32), kes Moosese äraolekul valmistas kuldvasika, et seda kummardataks tõelise Jumala asemel.

Lõuna. Ilmakaarena on lõuna soojuse ja valguse asupaik; seepärast seostatakse seda Uue Testamendiga, eriti Kirjadega.

Lääs. Ilmakaarena tähistab lääts pimeduse asupaika ja deemonite eluaset. Öeldi, et kiriku läänepoolse ülaosas asetsev ümmargune roosaken teeb pimeduses istujale nähtavaks evangeeliumi valguse.

Maa. Maa, mis kasvatab taimi ja puid ning on inimesele eluasemeks, võib sümboliseerida Kirikut, mis toidab inimest vaimse usuga ja pakub talle varju. Seetõttu väljendab maa, millele püstitati Kristuse rist, mõnikord seda sümboolset tähendust.

Mesi. Mee puhtuse ja magususe tõttu on sellest saanud Jumala töö ja Kristuse teenimise sümbol. Paradiis, tasu usklikele Kristuse teenimise eest, on tuntud kui «mee ja piima maa».

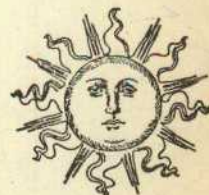
Pigi. Oma värvuse ja kleepuvuse tõttu on pigi kurjuse sümbol. «Pigimust» on tuntud sõna patuse oleku või seisundi tähistamiseks.

Pilved. Kõrgustes olevad pilved on sinise taeva loomulik loor ja seetõttu on neid kasutatud nähtamatu Jumala sümbolina. Pilvest väljaulatuv käsi on jumaliku kõikvõimsuse tuntuim sümbol.

Pimedus. Füüsiline pimedus on vaimupimeduse sümbol. Kurat on Pimeduse Vürst. Tema riigis valitseb pimedus, seevastu Jumala riigis valitseb valgus.

Põhi. Põhja on alati peetud külmuse ja öö asupaigaks. Kiriku esimestel sajanditel elasid põhjas barbarid. Evangeeliumi lugemine altari põhjapoolselt küljelt sümboliseeris Kiriku soovi pöörata barbarid Kristuse poole.

Päike ja Kuu. Päike on Kristuse sümbol ja see tõlgendus põhineb Malakia ettekuulutusel (Ml 3:20): «Aga teile, kes te mu nime kardate, tõuseb õiguse päike ja paranemine tema tiibade all! [- - -]» Päikest ja kuud on kasutatud Neitsi Maarja atribuutidena ja see tuleneb Ilmutusraa-

matust, kus öeldakse: «[- - -] naine, riietatud päikesega ja kuu tema jalge all [- - -]» (12: 1). Päike ja kuu esinevad tihti Kristuse ristilöömise stseenides, et viidata kõige loodu leinale Kristuse surma puhul. Püha Aquino Thomast on mõnikord kujutatud päikesega rinnal.

Pärl. Pärlit kui «kõige hinnalisemat juveeli» on kasutatud lunastuse sümbolina, mis on kallim kui kõik maailma aarded. Matteuse evangeeliumi järgi (13: 45—46) ütles Kristus: «Taas on taevariik kaupmehe sarnane, kes otsis ilusaid pärleid, ja kui ta oli leidnud ühe kalli pärli, läks ta ja müüs kõik, mis tal oli, ning ostis selle.» Mujal esindab Matteusel pärl Jumalasõna: «Ärge andke seda, mis on püha, koertele, ja ärge heitke oma pärleid sigade ette, et nad neid ei sõtkuks oma jalgadega [- - -]» (Mt 7: 6).

Sadam. Mõningate asjatundjate arvates on sadam igavese elu sümbol ja sadama poole suunduvad laevad on kui hinged taeva otsinguil.

Sool. Sool on jõu ja üleoleku sümbol. Mäejutluses nimetab Kristus oma jängreid «maa soolaks» (Mt 5: 13). Et sool hoiab toitu riknemast, on seda vahel kasutatud kui kurja eest kaitsmise sümbolit ning seetõttu pandi soola vahel ka ristitavale lapsesele suhu.

Suits. Suits viitab tühisusele ja kõigele, mis on üürrike, sest ta tõuseb õhku vaid selleks, et haihtuda. Sümboolselt tuletab ta meelde maise elu lühidust ja maise hiilguse otsimise mõttetust. Mõnikord tähistab suits Jumala viha ja raevu. «[- - -] Miks sa, Jumal, oled meid ära heitnud jäädavalt? Miks suitseb su viha su karjamaa lammaste vastu?» (L 74: 1.)

Tiivad. Tiivad on jumaliku missiooni sümbol. Seepärast on ingleid, peaingleid, seeraveid ja keerubeid maalitud tiivulisena. Tiivuliste olenditena kujutati ka nelja evangelisti võrdkuju — Püha Markuse lõvi, Püha Luuka härga, Püha Matteuse inimest ja Püha Johannese kotkast.

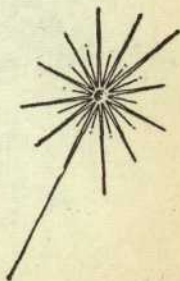
Tuhk. Kristlikus sümboolikas on tuhk patukahetsuse sümbol. Tuhkapäeval, esimesel suure paastu päeval, väljendab laubale määratud tuhk selle perioodi patukahetsuslikku iseloomu. See tuhk pärineb möödunud palmipuude püha palmiokstest. Tuhk sümboliseerib ka inimkeha kaduvust ja maise elu lühidust.

Tuli ja leegid. Tuli ja leegid on nii märtrisurma kui usulise tulisuse sümbol. Tuleleegid on Padua Püha Antoniuse atribuut, kes oli tuleõnnetuse eest hoidev kaitsepühak. Püha Laurentius kannab mõnikord põlevat tuunikat, viitamaks tema piinamisele praerestil. Tuli või leegid võivad olla ka abt Püha Antoniuse ja Püha Agnese usulise tulisuse tähistamise vahendiks. Tuld ennast on mõnikord personifitseeritud leeke oksendava koletisena; vahel on tuld kujutatud salamandrina, kes legendi kohaselt võib elada tules ilma ära põlemata. Nelipühi kujutatavatel maalidel tähistavad leegid apostlite pea kohal Püha Vaimu kohalviibimist. Ühtlasi tähistavad tuli ja leegid ka põrgupiinu. (Vt ka *Süda*, IV ptk.)

Täht. Täht, mis valgustab öösel pimedat taevaalaotust, on jumaliku juhtimise ja soosingu sümbol. Koidutäht, mis esineb tihti Hommikumaa Tarku kujutatavatel maalidel, oli see täht, mis juhtis targad Petlemma ja püsis taevas sõime kohal, kus sündis Kristus. Kaksteist tähte võivad sümboliseerida Iisraeli kahtteist hõimu ja kahtteist apostlit. Patuta eostuse Neitsi ja

Taevane Kuninganna on kroonitud kahe- teistkümne tähega (Ilm 12:1). Üks täht sümboliseerib Neitsit tema nimes — «Stella Maris», Meretäht. Laubal asuv täht on üks Pühale Dominicusele omista- tud atribuutidest, kuna aga rinnal paik- nev täht on Tolentino Püha Nikolause atribuut.

Valgus. Valgus on Kristuse sümbol vas- tavalt Tema sõnadele (Jh 8:12): «Siis rääkis Jeesus jälle neile ning ütles: «Mina olen maailma valgus. Kes mind järgib, see ei käi pimeduses, vaid temal on elu valgus!»»

Vesi. Vesi on puhastamise ja puhastumise sümbol. Selles tähenduses kasutatakse seda ristimissakramendis, mis sümbolisee- rib pattude mahapesemist ja uuele elule tõusmist. Ühtlasi tähistab vesi süütust, nagu näiteks sel puhul, kui Pilaatus pesi avalikult käsi, öeldes: «Ma olen süüta selle verest!» (Mt 27:24.) Harvemini sümboliseerib vesi muret või ahastust: «Päästa mind, Jumal, sest veed tõusevad mu hinge hukutama!» (L 69:2.) Armu- laua vee ja veini segu puhul tähistab vesi Kristuse inimlikkust, vein aga viitab Tema jumalikkusele.

Vikerkaar. Vikerkaar on liidu sümbol ja et ta ilmus peale veeuputust, on ta üht- lasi Jumala andestuse ja lepituse sümbol. Kunstis on vikerkaart kasutatud Issanda troonina ja Viimse kohtupäeva pildidel on sellele paigutatud Kristus. «[- - -] vaata, aujärj seisis taevas, ja keegi istus aujär- jel! [- - -] ja vikerkaar oli aujärje ümber [- - -]» (Ilm 4:2—3).

Õli. Õli on Jumala armu sümbol. Seda kasutatakse ristimis-, konfirmatsiooni-, ordinatsiooni- ja võidmissakramentide puhul.

IV peatükk

INIMKEHA

Alastiolek. Alasti inimkeha erinevaid kujutusviise toetas suur õpetus. Renessansiajal oli neli selgelt määratletud sümboolset alastioleku tüüpi.

Nuditas naturalis: Inimese loomulik olek, nagu ta maailma sünnib. «Ei ole me ju midagi toonud maailma, seepärast me ei või midagi siit ära viia» (1 Ti 6:7). Selle asjaolu tunnistamine peaks viima inimese äratundmisele: «Taotle õigust, jumalaskartust, usku, armastust, kannatlikkust, tasadust!» (1 Ti 6:11.)

Nuditas temporalis: Maiste asjade ja vara puudumine. Kuigi see on inimese loomulik olek sündides, võib vaesus olla ka õnnetuste ja eluraskuste tulemus. Selline maise vara puudumine võib aga olla ka vabatahtlik, nagu sellistel puhkudel, kus inimesed on meelega loobunud kõigist maistest asjadest, et pühenduda täielikult Jumala teenimisele.

Nuditas virtualis: Siin kasutatakse alastust puhtuse ja süütuse sümbolina. See viitab nendele inimestele, kes on küll seotud elu igapäevaste toimingutega, ent ei ole siiski allunud neid ümbritsevale kurjale ja kiusatusele. See tähistab voo-
rusliku elu suurt väärtust.

Nuditas criminalis: See alastioleku tüüp on *nuditas virtualis*'e vastand ning sümboliseerib lõbu, edevust ja kõigi vooruste puudumist.

Erinevust nende kahe viimase alastioleku tüübi vahel võib seletada kui Igavese Õndsuse otsingute vastandumist Kaduva Õndsuse omadele. Mõned arvavad, et Tiziani maal «Taevane ja maine armastus» on loodud selle kontrasti rõhutamiseks. Igavene Õndsus, *nuditas virtualis*, on personifitseeritud naisena, kelle

alastiolek märgib tema põlgust kaduvate maiste asjade vastu. Leek tema paremas käes sümboliseerib Jumala armastust. Kaduvat Öndsust, *nuditas criminalis*'t, on kujutatud rikkalikult riietatud ja säravate juveelidega ehitud naisena. Käes hoiab ta anumad kulla ja vääriskividega, mis sümboliseerib edevust ja rikkuste ning maiste naudingute armastamist.

Kui tõde on kujutatud voorusena, esineb see tavaliselt alasti naisena.

Jalg. Et inimese jalg puudutab tolmust maad, on jalg kasutatud alandlikkuse ja teenistusvalmiduse sümbolina. Naine, kes pesi oma pisaratega variseri majas Kristuse jalgu, tegi seda ajendatuna alandlikkusest ja patukahetsusest ja tema patud anti andeks (Lk 7: 38). Pühal Öhtusöömaajal pesi Kristus ise oma jüngrite jalgu (Jh 13: 5). Selle teo alusel on kujunenud traditsiooniks, et suurneljäpäeval sooritavad piiskopid jalgadepesemise tsereemonia.

Juuksed. Lahtised, voogavad juuksed on patukahetsuse sümboliks. See tähendus põhineb Luuka evangeeliumis (7: 37—38) äratoodud episoodil: «Ja vaata, selles linnas oli naine, kes oli patune. Kui see teada sai, et ta [Kristus] istub lauas variseri kijas, tõi ta alabasterriistatäie kallist lõhnasalvi ja astus nuttes tema taha ta jalgade juurde ja hakkas tema jalgu kastma silmaveega ja kuivatas neid oma juustega [---]». Selle piibliloo alusel tekkis komme, et eremiidid ja kõik patukahetsjad lasksid oma juuksed pikaks kasvada.

Muistsetel aegadel kandsid vallalised naised pikki ja lahtisi juukseid. Seetõttu kujutati ka pühakneitseid tavaliselt pikkade voogavate juustega. Pikad juuksed meestel võivad sümboliseerida jõudu, viidates loole Simsonist.

Kõrv. Inimese kõrv on saanud Kristuse ja seega Tema kannatuse sümboliks. Johannese evangeeliumis (18:10), kus räägitakse Kristuse vangistamisest Kaifase teenrite poolt, on öeldud: «Siis Siimon Peetrus, kellel oli mõök, tõmbas selle välja ja lõi ülempreestri sulast ning raius tema parema kõrva ära [- -]».

Käsi. Kristliku kunsti algpäevil pelgasid kristlased oma Jumala palge kujutamist. Kõigevägevama juuresolekust aga andis tunnistust käsi, mis sirutus välja Jumala aukartustäratavat ja võimsat hiilgust varjavast pilvest «[- -] sest ükski inimene ei või mind näha ja jääda elama!» (2 Mo 33:20.) See sümbol tuleneb paljudest kirjalistest viidetest Jumala käele ja käsivarrele — Tema kõikvõimsa jõu ja tahte sümbolitele. Mõnikord on kätt kujutatud rusikasse surutuna või mõnd eset haaravana, kuid sageli kujutatakse seda kolme harali sõrmega — Kolmainsuse sümbolina —, millest lähtuvad valguskiired. Selline käsi on sageli, kuigi mitte alati, nimbuselt ümbritsetud. Ülestõstetud käsi väljapoole pööratud peopesaga tähistab Jumala õnnistust.

Käsi etendab tähtsat osa ka Kristuse kannatuse kujutamisel. Lahtine käsi sümboliseerib Kristuse pilkamist Suurkohtus, seal löödi Teda käega näkku. Ölekõrsi hoidev käsi viitab pärimusele, mille kohaselt heideti liisku, et otsustada, kas vabastada tuleb Kristus või Barabas.

Raha ühest käest teise veeretav või rahakotti hoidev käsi on vihje Juuda reetmisele. Käed pesunõu kohal vihjavad episoodile, kus Pilaatus pesi oma käed puhtaks vastutusest Kristuse ristilöömise eest. Käte ühendamine, nii nagu see toimub abielutseremoonia puhul, on liidu sümbol.

Pea. Pea, mis on keha kõige ülemisem ja tähtsam osa, esindab vahel kogu inimest. Pea on elu asupaigaks ning tähtsaima kehaosana valitseb ja kontrollib ülejäänuid. Nii on Kristus oma Kiriku vaimne pea, mitte ainult kõrge koha ja mõju pärast, vaid ka seetõttu, et ta annab elu ja jõudu igale uskujale.

Pead on kasutatud sümbolina mitme piiblitegelase puhul. Maharaiutud pea meesfiguuri käes või jalgade ees on Taa veti atribuut, kes pärast vilist Koljati surmamist lingukiviga raius tal pea otsast. Ka Juuditit on kujutatud maharaiutud pead käes hoidmas, mis viitab sellele, et ta tappis Olovernese. Salomet on tihti kujutatud kandmas vaagnal Ristija Johannese pead, mida sageli ümbritseb halo. Mõnikord kasutati vaagnal asuvat pead Ristija Johannese atribuudina.

Pealuu. Pealuud kasutati maapealse elu kaduvuse sümbolina. Seega sümboliseerib pealuu maiste asjade tühisust. Mõnikord on pealuud kasutatud pattu kahetsevate pühakute — Püha Maarja Magdaleena, Püha Pauluse, Püha Hieronymuse ja Assisi Püha Franciscuse atribuudina. Ka eremiite on tavaliselt kujutatud koos pealuuga, et viidata nende mõtisklustele surma üle. Kui koos pealuuga esineb rist, viitab see eremiitide meditatsioonile surmajärgse igavese elu üle.

Mõnel renessansimaalil on Kristuse risti jalamil kujutatud pealuud koos ristatud kontidega, mis viitavad ristile Kolgatal — «pealae asemel». On olemas legend, mis räägib, et Kristuse rist, mis kõrgus Aadama pealuu ja kontide kohal, vihjab sellele, et Kristuse risti läbi võivad kõik inimesed saavutada igavese elu. «Nõnda on ka kirjutatud: «Esimene inimene Aadam sai elavaks hingeaks.» Viimne

Aadam sai vaimuks, kes elustab» (1 Ko 15 : 45).

Rinnad. Naise rinnad on emaduse sümboliks ja armastuse, toitmise ja kaitse tunnuseks. Emana toidab Maarja Jeesuslast oma rinnaga. Kaks vaagnal olevat rinda on Püha Agatha atribuudiks, kelle martüüriumi ühe osana kisti tal rinnad tangide või kääridega ära.

Silm. Paljude Jumala silmale viitavate kirjakohtade tõttu on silm saanud Jumala kõiketeadmise ja kõikjalolemise sümboliks. «Sest Issanda silmad on õigete poole ja tema kõrvad nende palvetamise poole [- - -]» (1 Pe 3 : 12). Õpetussõnades (22 : 12) on öeldud: «Jehoova silmad valvavad tunnetust, aga ta kummutab petise sõnad!» Renessansikunsti hilisemal perioodil kasutati kolmnurgaga ümbritsetud Jumala silma Püha Kolmainsuse sümbolina. Silma kolmnurgas, mida ümbritseb ring ja valguskiired, kasutati Kolmainu Jumala otsatu pühaduse rõhutamiseks. Silmapaar, mis võib olla kandikul, on Püha Lucia atribuudiks.

Skelett. Inimskeletti on silmanähtavatel põhjustel kasutatud surma sümbolina. Sageli on kujutatud luukeret, kes kannab ühes käes vikatit, mis on elu läbilõikamise sümbol, ja teises liivakella, mis on aja kiire möödumise sümbol.

Stigmata. Sõna «stigmata» on mitmus sõnast «stigma», mis tähendab tavaliselt häbi- või teotusmärki. Stigmad on märgid, mis olevat tekkinud üleloomulikul teel väga usklike inimeste kehale, sarnanedes Kristuse viiele haavale, mis Ta sai ristil kannatades. Kristlikus kunstis on stigmasid kasutatud eriti Siena Püha Katariina ja Assisi Püha Franciscuse puhul, kellel need märgid olevat tekkinud.

Süda. Südant peeti mõistmise, armastuse, julguse, andumuse, kurbuse ja rõõmu allikaks. Selle sügav religioosne tähendus on väljendatud Esimeses Saamueli raamatus (16:7): «Aga Jehoova ütles Saamuելile: «Ära vaata ta välimusele ja kõrgele kasvule [---]. Sest see pole nii, nagu inimene näeb: inimene näeb, mis silma ees, aga Jehoova näeb, mis südames!»» Inimsüda pühaku käes on armastuse ja vagaduse sümbol. Leegitsev süda sümboliseerib äärmist usulist tulistust. Noolest läbistatud süda sümboliseerib rusutust, sügavat patukahetsust ja andumust Jumalale ülimalt katsumuse tingimustes. Leegitsev ja mõnikord noolest läbistatud süda on Püha Augustinuse atribuut, sümboliseerides seda, et tema usulist innukust juhib Jumal. Ristiga süda on Siena Püha Katariina atribuut, sest legendi järgi ilmus ühel päeval vastuseks tema palvetele talle Lunastaja ja asendas neitsi südame enda omaga. Südant on kasutatud ka Siena Püha Bernardino atribuudina.

Veri. Veri on elu ja inimhinge sümbol. Jumala Poeg Kristus valas ristil oma verd inimkonna pattude lunastamiseks. «Ja ta võttis karika, tänas ja andis neile ning ütles: «Jooge kõik selle seest! Sest see on minu veri, uue lepingu veri, mis paljude eest valatakse pattude andeksandmiseks.»» (Mt 26: 27—28.) Vere värv — punane — on saanud kõigi märtrite üldiseks tunnuseks, kes pigem surid, kui ütlesid lahti Kristusest.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

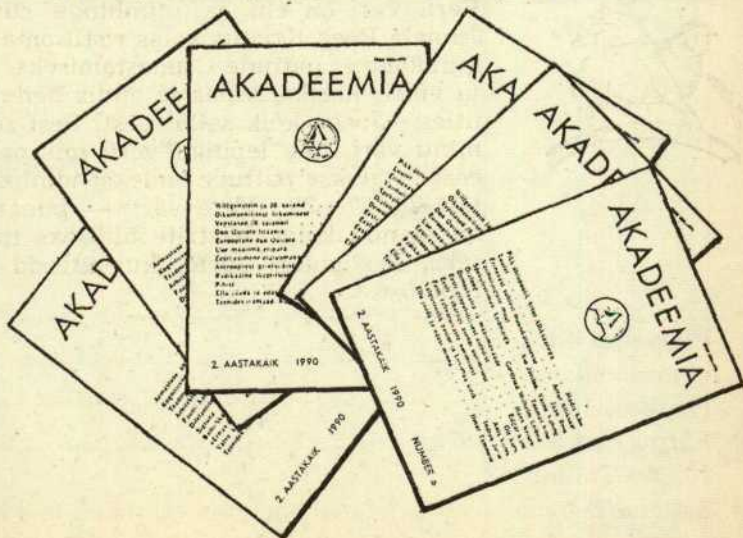
«Akadeemia» is a monthly of the Estonian Writers' Union.

«Akadeemia» is a cultural journal, which aspires to introduce the modern level and development of scientific disciplines to the readers.

«Akadeemia» publishes scientific treatises, essays, surveys, reports etc.; translations and reprints from the bequest of classic essays and articles; publications of source materials and memoirs; reviews of works connected with Estonia.

«Akadeemia» comes out 12 times a year, all in all approximately 2700 pages.

Address: «Akadeemia», Postkast 14, Postimaja, 202400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia. Tel 31 373, 31 117.

AKADEEMIA

Subscription prices for 1991:

	USD	FIM	SEK
6 months —	30	130	180
Year —	55	220	330

The subscription can be made at:

Akateeminen Kirjakauppa, 128 SF-00101, Helsinki, Finland; Bibliotekstjänst AB, 200 S-221 00, Lund, Sweden.

Or, one can pay direct to:

Kansallisosakepankki (KOP), Länsi-Pasila, Helsinki, Periodika Publishing House account no. 145410/24817, if you send the cheque and the following notice to *Periodika Publishing House*.

I subscribe «Akadeemia» for 1991:

no 1—6 no 7—12 year

Name _____

Address _____

Country _____

Please mail it to:

«Periodika»

Postkast 107

Pärnu mnt 8

202090 Tallinn

Estland/Estonia

I have enclosed the bank-cheque

«AKADEEMIA» SISU 1990

ARTIKLID, ESSEED, PUBLIKATSIOONID, MÄLESTUSED, ILUKIRJANDUS

ESMATRÜKID

Allik, J. Mis meeletu püüdlus: Isiklik vaade Francis Crickile // 11, 2364.

Alliksaar, A. Sõna on mu kirk ja nõrkus: Artur Alliksaare laagri- ja asumiskirju / Eess.: M. Orav // 1, 137; 2, 372; Luulet // 6, 1138.

Donskis, L. vt *Tõlked*.

Hänt, M. Vene keele mõjud eesti keelele // 7, 1383.

Ikola, O. Soome Piibli tõlkimise ajaloo // 5, 1044.

Jaanson, K. 24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine // 2, 227; Põhjalvalgus või fatamorgaana?: Balti-Skandinaavia liidu idee ja koostöö süünd ühest suurest sõjast teiseni // 9, 1894.

Jõgi, U. «Erna» grupi süünd ja selle tegevus 1941. aastal // 9, 1937.

Järvesoo, E. Mälestusi Tartust iseseisvuse teiselt aastakümne // 4, 812.

Jüriloo, A., V. Vahing. Vaimuhaiguse müüt // 5, 966; 6, 1158.

Jürjo, I. Valgustuslik pastor ja Liivimaa kirik: A. W. Hupeli filosoofilisi ja teoloogilisi vaateid // 6, 1272.

Kalda, J. Antroopsest printsipist // 8, 1682.

Kaldur, P. Oikumeenilisest mõtlemisest ja oikumeenilisest liikumisest // 8, 1582.

Kangilaski, O. Vana Tartu // 3, 596.

Kaplinski, J. Bolševikud ja müstikud // 12, 2540.

Kiho, T. Spekuleerimas Leibniziga // 6, 1186.

Kivimäe, J. Peeter Tarveli elu ja töö. II // 1, 89.

Kogerman, P. Sissejuhatus mõistusesse // 4, 701.

Krull, H. «Absurdne aeg» ja kolm surma: Ühest Bernard Kangro luuletsüklist // 3, 530.

Kurs, O. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest // 6, 1252; Ingeri põliselanike saatus // 7, 1484.

Kõiv, Madis. Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega // 6, 1123.

Kõiv, Mait. Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist // 3, 538.

Kährrik, A. Kaduvuse tuhanded vormid: Vepslased 20. sajandil // 8, 1595.

Laasi, E. Teraviljasaak ja silmamõõt // 5, 1003.

Laidre, M. «Küll wana waenlane...» // 5, 1025; Keskaja kaitseks // 12, 2580.

Lapin, L. Arhitektuur kui tempel // 9, 1854.

Leinbock, A. Inimese nägu // 7, 1460.

Lepajõe, J. Eesti agraarfilosoofia võimalusi // 4, 675.

«Akadeemia» sisu 1990

- Liikane, K.** Eesti esimene elatusmaksumuse indeks // 8, 1647.
- Lill, A.** Petmine vanakreeka tragöödias // 2, 296.
- Masing, U.** Kompromissidest // 5, 960; Ma mäletan Elu: Uku Masingu kirjad Vello Salumile aastaist 1963—1965. I / Eess.: V. Salum // 12, 2625.
- Nõmm, T.** Eesti üksustest Saksa sõjaväes: Formeerimine ja isikkoosseis // 1, 113; *Lend-lease* ja Teine rinne // 5, 1018.
- Nõu, E.** Eesti pagulasvalitsus 1944—1988: 44 aastat riiklikku pagulaspoliitikat // 2, 252.
- Piirimäe, H.** Väitlusi Eesti rahvusülikooli tekkeloo ümber // 5, 989.
- Pilvre, B.** Johannes Aavik ja vaimulik kirjandus // 1, 48.
- Priimägi, L.** Kelle koer?: Motiivi ülekandest // 2, 327.
- Ploompuu, T.** Asumiökoloogia // 1, 70; 2, 355.
- Pulver, A.** Kaksikümmend aastat armastuse anatoomiat // 9, 1795; 10, 2051.
- Raid, N.** Ludwig Mercklin // 10, 2141.
- Rebane, K.** Energia, entroopia, elukeskkond: Miks on keskonna kaitse ka objektiivselt raske // 3, 451.
- Ross, J.** Helilooja ja kuulaja erinevast suhtest muusikateosesse // 6, 1149.
- Runnel, H.** Jumalaga, Ene! // 1, 19.
- Rätsep, K.** Esseenide paasa ja Jeesuse viimane õhtusöömaaeg // 4, 754.
- Saar, M.** Punane kärbseseen animistlik-šamanistlikes kultuurides // 3, 502.
- Sivers, F. de.** Neljas käsk // 1, 169.
- Soonpää, K.** Teenides isamaad: Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939—1940 // Eess.: M. O. // 7, 1363; 8, 1659; 9, 1906; 10, 2163; 11, 2409; 12, 2601.
- Sootak, J.** Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat? // 4, 775.
- Stone, I. R.** vt *Tõlked*.
- Talvet, J.** Baskid, katalaanid, eestlased // 5, 899.
- Tief, O.** Mälestusi aastaist 1944—1954 // 2, 231.
- Tammet, T.** Radikaalne skeptitsism kui antroopsusprintsip mikrokosmoses // 8, 1694.
- Tõnisson, E.** Kuidas meist said läänemeresoomlased // 11, 2243.
- Vahing, V.** vt *Jüriloo, A., V. Vahing*.
- Vallas, A.** Sigtuna // 9, 1887.
- Valton, A.** Endakeskne ja heietav // 5, 956.
- Viires, A.** Kaks teksti // 2, 332; Eesti rahvarõivaste uurimise tulemusi ja probleeme // 6, 1260.
- Oim, H.** Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses // 9, 1818.

Poleemikat. Varia.

- Filosoofiast hoolivale lugejale [Eesti Akadeemilise Filosoofia Seltsi pöördumine] // 4, 836.
- Ringküsitlus [Eesti poliitikast. Küsimustele vastavad T. Lukas, H. Mikelsaar, A. Raitviir, P. Tulviste, A. Valton] // 2, 401.
- Soosaar, A.** Väitlus [vt T. Paul. Juhatus Uku Masingu juurde. — «Akadeemia», nr 5, 1989, lk 1006] // 5, 1071.

TAASTRÜKID

- Eliot, T. S.** vt Tõlked.
Goethe, J. W. von. vt Tõlked.
Hindrey, K. A. Kommunistide omavaheline terror // 9, 1937;
 Rahvusline enesekorraldamine // 1939; Ideeline kommunist // 1941;
 Denikinlane // 1946; Nooremate etteheited // 1951; Marksismi loo-
 jak // 1954; Rumalus on surmapatt // 1958.
Johannese ilmutus. vt Tõlked.
Kant, E. Jüri Uluots Tartu Ülikoolis ja eesti teaduses // 1, 3;
 Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa
 suhtes // 6, 1229.
Kompus, H. Meie ehituslik pärandus // 5, 1053; Esindusarhi-
 tektuurist // 1060.
Konsa, V. Logos ja mythos: Filosoofia kahekordne ülesanne //
 1, 37.
Rand, W. Diversiteedist looduses ja ühiskonnas // 10, 2029.
Uluots, J. Eesti ja vene sotsiaalpoliitilisest ideoloogiast // 7,
 1347.
Vilde, E. Kui see valitsus langes // 3, 587; Keda te pilate?:
 Sõnake tarvilist labatõtt // 592.
Visnapuu, H. Järel-järelpõimik // 1, 25.

TÕLKED

- Bell, D.** Murrangud kolmes maailmavaates ja valdkondade
 segunemine / Tlk T. Hallap // 3, 469; 4, 686.
Berdjajev, N. Vene kommunismi lätted ja tähendus. III—VII
 / Tlk J. Isotamm // 1, 193; 2, 433; 3, 641; 4, 849; 5, 1089. *Lisa:*
 Teoses mainitud isikuid.
Byron, G. G. Kain: Müsteerium / Tlk J. Talvet // 7, 1423.
Cioran, E. M. Kahest ühiskonnatüübist: Kiri kaugele sõbrale
 / Tlk ja järels.: L. Tomasberg // 5, 918.
Dario, R. Don Quijote liitania / Tlk A. Kaalep // 8, 1615.
Donskis, L. Sotsiaalsed müüdid / Tlk A. Kokk // 12, 2519.
Eliot, T. S. Burnt Norton / Tlk A. Oras // 4, 746; Religioon ja
 kirjandus / Tlk T. Pilli // 731.
Eulenberg, H. Kohtumine põrgus / Tlk J. Ounpuu, järels.:
 A. K. // 7, 1435.
Ferguson, G. Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. I—II /
 Tlk T. Karolin, M. Sügis, H. Einasto, eess.: R. H. Kress // 11, 2447;
 12, 2655.
Geertz, C. Religioon kui kultuurisüsteem / Tlk T. Pakk // 11,
 2302.
Goethe, J. W. von. Faust: Katkend / Tlk A. Oras // 9, 1863;
 Niinimetatud dilentantismist ehk praktilisest asjaarmastusest
 kunstide alal. Tlk ja järels.: K. Kuusemäe // 1869.
Grass, G. Seitse teesi demokraatliku sotsialismi kohta / Tlk
 M. Sirkel // 4, 718.
Gyllensten, L. Emanuel Swedenborg tuleb taas / Tlk K. Korv
 // 5, 939.
Hesse, H. Luulet / Tlk A. Kaalep // 10, 2080; Raamatute luge-
 misest / Tlk H. Kukk // 2082.
Hirsch, E. D. Väärperspektiivid / Tlk T. Rosin // 7, 1405.

- Hollo, A.** *Kassid istuvad... / Tlk K. Etverk // 3, 527.
- Hunger, H.** Bütsantsi kiiri Euroopa kultuuri- ja vaimuloole / Tlk K. Kasemaa // 11, 2264.
- Hyrkkänen, M.** Ideeaajaloo mõte / Tlk M. Kivine // 12, 2555.
- Illyés, Gy.** Üks lause vägivallast / Tlk E. Asu-Õunas, järels: E. Hiedel // 12, 2549.
- Iser, W.** Lugemine: Fenomenoloogiline lähenemisviis / Tlk T. Rosin // 10, 2090.
- Jaffé, A.** Sümbolika kujutavas kunstis / Tlk I. Männamaa // 10, 2118; 11, 2331.
- Johannese ilmutus** ehk Apokalypsis: Katkendeid / Tlk J. Aavik // 1, 64.
- Kafka, F.** Äraütlemine // 5, 904; Vana leht // 909; Sõdurite võtmine // 911; Seaduste küsimusest // 914.
- Kant, I.** Kostmine küsimusele: Mis on valgustus? / Tlk ja järels.: E. Parhomenko // 4, 801.
- Kelsen, H.** Demokraatia ja maailmavaade / Tlk M. Saul, järels.: H. Randalu // 6, 1219.
- Knowers, S.** Teoloogilist ja psühholoogilist pihist / Tlk K. Uibo // 8, 1705.
- Leibniz, G. W.** Dialoog / Tlk T. Kiho // 6, 1201; Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal / Tlk V. Parve // 1207.
- Madariaga, S. de.** Eurooplane don Quijote / Tlk J. Hanko // 8, 1618.
- Maeterlinck, M.** Üldine hääleõigus / Tlk E. Sarv // 4, 724.
- Montesquieu, Ch. de.** Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga / Tlk E. Sarv, järels.: H. Piirimäe // 3, 565.
- Mägi, A.** 1937. aasta Põhiseadus / Tlk J. Isotamm, järels.: J. I. // 11, 2382.
- Nuorteva, P.** Ökoloogi küsimused teoloogile / Tlk M. Mäger // 2, 338.
- Popper, K. R.** Teadmised ilma autoriteedita / Tlk K. Haljasorg // 9, 1839.
- Pöhl, H.** Berdjajevi marksismi- ja kommunismikriitika teoloogiline sisu / Tlk K. Kasemaa // 5, 1106.
- Rogers, C. R.** Loominguteooria poole / Tlk ja järels.: K. Hango // 7, 1441.
- Romanos.** Jõululaul / Tlk ja järels.: K. Kasemaa // 11, 2291.
- Sanguin, A.-L.** Etnilised vähemused Euroopas: Mõned ruumilised probleemid / Tlk O. Kurs // 10, 2019.
- Sophokles.** Philoktetes: Katkendid / Tlk A. Kaalep // 2, 323.
- Stone, I. R.** Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul aastail 1854—1855 / Tlk J. Ora // 10, 2152.
- Swedenborg, E.** Lugu Perilla ja Nereuse armastusest / Tlk A. Kaalep, järels.: R. Kannukene // 5, 949.
- Tammelo, I.** Ellu jääda ja edasi minna / Tlk I. Anvelt, eess.: autor, järels.: P. Järvelaid // 6, 1313; 7, 1521; 8, 1761; 9, 1985; 10, 2205. *Lisa: Ilmar Tammelo teoste bibliograafia. Koost. J. Isotamm.*
- Uslar Pietri, A.** Uue maailma eripära / Tlk Ü. Masing // 8, 1637.
- Wilde, O.** Saladuseta sfinks: Etsing / Tlk J. Õunpuu // 7, 1428.
- Wright, G. H. von.** Wittgenstein ja kahekümnes sajand / Tlk J. Kaplinski // 8, 1555; Progressi muut / Tlk J. Kaplinski // 12, 2483.

ARVUSTUSED

- Heapost, L.** (R. Silla, M. Teoste. Eesti noorsoo tervis. Tallinn, 1989) // 9, 1963.
- Helme, R.** (Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas?) // 3, 626.
- Hinrikus, R.** (J. Zilliacus. Toisenlainen lapsuus. Helsinki, 1989) // 11, 2432.
- Issakov, S., P. Torop** (T. Pachmuss. Russian Literature in the Baltic between the World Wars. Columbus, 1988) // 7, 1501.
- Järvelaid, P.** Ühe eesti juristi autoportreest (A. Taska. Õigus-teaduslikke mõtteid. Lund, 1989) // 11, 2431.
- Kaalep, A.** (A. Krawczuk. Trooja sõda: Müüt ja ajalugu. Tallinn, 1989) // 5, 1068.
- Kokassaar, U., M. Zilmer** (H. Nielsen. Mürktaimed. Tallinn, 1990) // 12, 2646.
- Kruus, R.** Ühest marksistlikust bibliograafiast (J. Vares-Barbarus: Personaalnimestik. Tallinn, 1989) // 6, 1288; Arheoloogile aitab luukerestki (H. Moora: Personaalnimestik. Tallinn, 1989) // 10, 2188.
- Kurs, O.** (P. Nevalainen. Inkeriläinen siirtoväki Suomessa 1940-luvulla. Helsinki, 1990) // 9, 1972.
- Käärrik, H.** (L. Bezömenski. Kolmanda Reich'i lahendatud mõistatused: Mitte ainult möödnust. Tallinn, 1989) // 2, 419.
- Lill, A.** (J. Puhvel. Comparative Mythology. Baltimore and London, 1987) // 4, 829.
- Merilai, A.** Kõrge sari (S. Kiin. Kersti Merilaas: Luuletaja elu. Tallinn, 1989) // 8, 1727.
- Rosenberg, T.** (Vier Jahreszehnte baltische Geschichtsforschung: Die Baltischen Historikertreffer in Göttingen 1947—1986 und die Baltische Historische Kommission. Göttingen, 1987; Osteopaforschung in Marburg. Marburg, 1988) // 8, 1736.
- Ross, K.** (P. Alvre. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiast. Tallinn, 1989) // 3, 629.
- Sarv, T., R. Vissak.** (A. Zinovjev. Gorbatsšovism. Tallinn, 1990) // 8, 1731.
- Zilmer, M.** vt Kokassaar, U., M. Zilmer.
- Tarand, I.** (Kesäkuun 14. päivä: Muistelmia ja dokumenteja virolaisten kyydityksestä 1941. Helsinki, 1989) // 1, 180.
- Terling, A.** Oluline lisandus Eesti 17. sajandi kooliajaloo tundmisele (V. Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559—1710). Lüneburg, 1989) // 2, 417.
- Tonts, Ü.** Teooria tuleb appi? (Kõnelusi rahvuskirjandusest: Konverentsi «Rahvuskirjanduse mõiste ja kriteeriumid» (10. mai 1989 — 11. mai 1989) materjale. Tallinn, 1990) // 9, 1967.
- Torop, P.** vt Issakov, S., P. Torop.
- Vahtre, S.** (K. Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, 1988) // 1, 176.
- Vissak, R.** vt Sarv, T., R. Vissak.

ILLUSTRATSIOONID

- Angelico, Fra, Fra Filippo Lippi.** Tarkade kummardamine // 11, 2478.

Arrak, J. Joonistused (Tušš): Vaade kaldale // 1, 18; Otsijad // 36; Põlev torn // 69; Mõtisklus // 88; Rännak lumes // 136; Tulekandja // 168; Kameeleon // 175.

Flandes, J. de. Kristuse sünd // 11, 2458; Maarja kuulutus // 2475.

Crivelli, C. Madonna lapsega // 12, 2656.

Hindrey, K. A. Šaržid raamatust «Kaasaegsed», 1926 // 9, 1817, 1868, 1886, 1905, 1936, 1962.

Edgar Kant. (Foto) // 6, 1251.

Kasemaa, A. Joonistused näituselt «Para 89» [Süsi, sangviin]: // 3, 501, 529, 564, 595.

Tõnis Kint. (Foto) // 2, 290.

Hanno Kompus. (Foto) // 5, 1058.

Kudisiim, I. Graafilised lehed (Ofort) *** // 7, 1382; Kaitsja // 1422; Tuluke // 1459; Hüüdja // 1500.

Laanemäe, R. Graafilised lehed (Pehmelakk; pehmelakk, metsotinto): Kõndija // 12, 2518; Kohtumine // 12, 2539; Helin // 12, 2554; Külmetajad // 12, 2600; Tüdruk ja kilpkonn // 12, 2624; Kaotus // 12, 2645.

Laarman, M. Graafilised lehed sarjast «Päevadeta päevik» (Vineerilõige) // 5, 917, 938, 965, 988, 1017, 1043, 1067, 1087.

Lapin, L. Joonistused R. Gómez de la Serna «Gregeriade» ainetel (Tušš, guašš): Gregeriad IV // 10, 2050; Gregeriad I // 2089; Gregeriad V // 2151.

Malin, I. Joonistused (Pliiats) // 2, 251, 295, 337, 371, 400.

Uku Masing. (Foto) // 12, 2628.

Artur Mägi. (Foto) // 11, 2402.

Ootsing, E. Graafilised lehed (Kõrgtrükk): Trafarett // 4, 717; Joonia // 730; Pudemeid // 753; Siluett // 774; Väike puu // 800; Tiib // 811.

Reinsalu, T. Joonistused (Tušš) // 8, 1581, 1614, 1636, 1658, 1681, 1704, 1726.

Karl Soonpää. (Foto) // 7, 1366.

Tiepolo, G. B. Madonna ja ohakalind // 11, 2469.

Tolli, V. Joonistused (Tušš): Kurja ilma märgid II // 6, 1148; Kurja ilma märgid I // 1185; Kurja ilma märgid III // 1218; Nihutatud piirikivi // 1228, 1271.

Jüri Uluots. (Foto) // 1, 8.

Eduard Vilde. (Foto) // 3, 591.

SUMMARIES. (ZUSAMMENFASSUNGEN.) EDITORIAL NOTES

Editorial note // 1, 182; 2, 423; 3, 635; 4, 837; 5, 1075; 6, 1298; 7, 1510; 8, 1748; 9, 1977; 10, 2197; 11, 2439; 12, 2649.

*

Allik, J. What mad pursuit: A personal view of Francis Crick // 11, 2443.

Hint, M. Russian influence on the Estonian language // 7, 1512.

Jaanson, K. Northern lights or fata morgana?: The idea of the Balto-Scandinavian union and cooperation from one great war to another // 9, 1979.

- Jaffé, A. Symbolism in the visual arts // 11, 2442.
Järvesoo, E. Reminiscences from Tartu at the second decade of independence // 4, 841.
Jüriloo, A., V. Vahing. The myth of mental illness // 5, 1077; 6, 1300.
Jürjo, I. An Enlightenment pastor and the Livonian church: On A. W. Hupel's philosophical and theological views // 6, 1303.
Kalda, J. On the anthropic principle // 8, 1752.
Kant, E. On Estonia's geopolitical and geoeconomic location, particularly in relation to Russia // 6, 1301.
Kiho, T. Speculating with Leibniz // 6, 1300.
Kivimäe, J. Peeter Tarvel's life and work. II // 1, 184.
Kogerman, P. Introduction to reason // 4, 839.
Kurs, O. On research of the location and boundaries of the Estonian Republic // 6, 1302; On the history of Ingria's native population // 7, 1513.
Kährrik, A. Numberless forms of fading away: Vepsians in the 20th century // 8, 1750.
Laasi, E. Grain crop and visual judgment // 5, 1079.
Leinbock, A. The human face // 7, 1512.
Liikane, K. The First Estonian Index of the Cost of Living // 8, 1751.
Lill, A. Deception in ancient Greek tragedy // 2, 425.
Nõmm, T. Estonians units in the German army in 1941—1945 // 1, 186; Lend-lease and the Western Front // 5, 1080.
Piirimäe, H. Discussions on the formation of the Estonian national university // 5, 1077.
Piltve, B. Johannes Aavik and devotional literature // 1, 184.
Ploompuu, T. Foundation ecology // 2, 425.
Raid, N. Ludwig Mercklin // 10, 2199.
Rätsep, K. The Passover of the Essenes and the Last Supper of Jesus // 4, 840.
Saar, M. Red fly agaric in animistic-shamanistic cultures // 3, 637.
Sanguin, A. L. The ethnic minorities in Europe // 10, 2199.
Sootak, J. Schwerthieb löscht die Flamme nicht: Über den Grund und Zweck der Strafe // 4, 841.
Tammet, T. Radical scepticism as anthropic principle in microcosm // 8, 1752.
Tõnisson, E. How we became Balto-Finns // 11, 2441.
Viires, A. Estonian folk costume investigation: Results and problems // 6, 1302.
Wright, G. H. von. The Myth of Progress // 12, 2651.
Oim, H. Perspectives of cognitive approach in linguistics // 9, 1979.

РЕЗЮМЕ. ОТ РЕДАКЦИИ

От редакции // 1, 187; 2, 428; 3, 638; 4, 845; 5, 1081; 6, 1305; 7, 1515; 8, 1754; 9, 1981; 10, 2201; 11, 2444; 12, 2652.

Аллик, Ю. Какое безумное стремление: Личное мнение о Френсисе Крике // 11, 2448.

Вийрес, А. О результатах изучения Эстонской национальной одежды и проблемах с ним связанных // 6, 1310.

- Вригт, Г. Миф о прогрессе // 12, 2654.
- Жаффе, А. Символика в изобразительном искусстве // 11, 2447.
- Калда, Я. Об антропном принципе // 8, 1758.
- Кант, Э. О геополитическом и геоэкономическом расположении Эстонии, особенно в отношении России // 6, 1309.
- Кивимяэ, Ю. Жизнь и деятельность Пеэтера Тарвеля (2) // 1, 189.
- Кихо, Т. В умождениях с Лейбницом // 6, 1308.
- Когерман, П. Введение в разум // 4, 8405.
- Курс, О. Об изучении расположения и границ Эстонской республики // 6, 1309; О судьбе коренного населения Ингерманландии // 7, 1519.
- Кэхрик, А. Тысячи форм исчезновения: Вепсы в XX веке // 8, 1756.
- Лаази, Э. Урожай и глазомер // 5, 1085.
- Лейнбок, А. Лицо человека // 7, 1518.
- Лийкане, К. Первый индекс стоимости жизни в Эстонии // 8, 1758.
- Лилль, А. Обман в древнегреческой трагедии // 2, 430.
- Нымм, Т. Эстонские воинские части в составе немецкой армии (1941—1945 гг.) // 1, 191; Ленд-лиз и второй фронт // 5, 1086.
- Пийримяэ, Х. Дискуссии вокруг возникновения эстонского национального университета // 5, 1083.
- Пильвре, В. Йоханнес Аавик и духовная литература // 1, 189.
- Плоомпуу, Т. Экология поселений // 2, 431.
- Райд, Н. Людвиг Мерклин // 10, 2203.
- Рятсец, К. Пасха ессеев и последняя вечеря Христа // 4, 846.
- Саар, М. Красный мухомор в анимистско-шаманистских культурах // 3, 640.
- Санген, А. Л. Этнические меньшинства в Европе: Некоторые пространственные проблемы // 10, 2203.
- Соотак, Я. Мечом против пламени: Об основах и целях применения уголовного наказания // 4, 847.
- Таммет, Т. Радикальный скептицизм как принцип антропности в микрокосмосе // 8, 1759.
- Тыниссон, Э. Как мы стали прибалтийскими финнами // 11, 2446.
- Хинт, М. Влияние русского языка на эстонский язык // 7, 1517.
- Ыйм, Х. Перспективы когнитивного подхода в языкознании // 9, 1983.
- Юрилоо, А., В. Вахинг. Миф о психической болезни // 5, 1083; 6, 1307.
- Юрьё, И. Пастор-просветитель и ливонская церковь: Философские и теологические взгляды А. В. Хупеля // 6, 1311.
- Яансон, К. Северное сияние или фатаморгана?: Идея Прибалтийско-Скандинавского союза и сотрудничество между двумя великими войнами // 9, 1983.
- Ярвосоо, Э. Воспоминания о Тарту во второе десятилетие самостоятельности Эстонии // 4, 847.

CONTENTS

The Myth of Progress: Addenda to the debate on modernism	<i>Georg Henrik von Wright</i>	2483
Social myths	<i>Leonidas Donskis</i>	2519
Bolsheviks and mystics	<i>Jaán Kaplinski</i>	2540
A sentence about violence	<i>Gyula Illyés</i>	2549
Significance of the history of intellection	<i>Markku Hyrkkänen</i>	2555
In defence of the Middle Ages	<i>Margus Laidre</i>	2580
In the service of his country: The diary of State Controller Karl Soonpää 1939—1940. VI		2601
I remember Life: Uku Masing's letters to Vello Salum from 1963—1965. I		2625
Review: Harald Nielsen. Mürktaimed. Tõlge eesti keelde: Laine Kilk. Eessõna eestikeelsele väljaandele: Heino Noor. Lisamärkused peatüki «Taimedes sisalduvad mürkained» juurde ja kommentaarid: Vello Tohver. Tallinn, Valgus, 1990.	<i>Urmas Kokassaar, Mihkel Zilmer</i>	2646
Editorial note. Summary		2649
Signs and Symbols in Christian Art. II	<i>George Ferguson</i>	2655
Contents of «Akadeemia» 1989		2689

СОДЕРЖАНИЕ

Миф о прогрессе: Дополнения к спору о модернизме	<i>Георг Хенрик фон Вригт</i>	2483
Социальные мифы	<i>Леонидас Донскис</i>	2519
Большевики и мистики	<i>Яан Каплински</i>	2540
Одно предложение о насилии	<i>Дьюла Ийэш</i>	2549
Смысл идейной истории	<i>Маркку Хюрккянен</i>	2555
В защиту средневековья	<i>Маргус Лайдре</i>	2580
Служа отечеству: Дневник государственного контролера Карла Соонпяэ 1939—1940 гг. VI		2601
Я помню Жизнь: Письма Уку Мазинга к Велло Салуму в 1963—1965 гг. I		2625
Резюме: Harald Nielsen. Mürktaimed. Tõlge eesti keelde: Laine Kilk. Eessõna eestikeelsele väljaandele: Heino Noor. Lisamärkused peatüki «Taimedes sisalduvad mürkained» juurde ja kommentaarid: Vello Tohver. Tallinn, Valgus, 1990.	<i>Urmas Kokassaar, Mihkel Zilmer</i>	2646
От редакции. Резюме		2652
Знаки и символы в христианском искусстве. II	<i>Джордж Фергусон</i>	2655
Содержание журнала «Академия» за 1990 год		2689

~~PEA
2 1194 90~~

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla